

CHAMBRE DES REPRÉSENTANTS
DE BELGIQUE

7 mars 2024

BELGISCHE KAMER VAN
VOLKSVERTEGENWOORDIGERS

7 maart 2024

**BIJZONDERE COMMISSIE BELAST MET HET ONDERZOEK OVER
CONGO-VRIJSTAAT (1885-1908) EN HET BELGISCH KOLONIAAL
VERLEDEN IN CONGO (1908-1960), RWANDA EN BURUNDI (1919-1962),
DE IMPACT HIERVAN EN DE GEVOLGEN DIE
HIERAAN DIENEN GEGEVEN TE WORDEN**

VASTSTELLINGEN DER EXPERTEN

Voir:

Doc 55 **1462/ (2019/2020):**

- 001: Texte adopté.
- 002: Rapport des experts (version française).
- 003: Rapport des experts (version néerlandaise).
- 004: Aperçu des activités.
- 005: Rapport de mission.
- 006: Constats des experts (version française).

Zie:

Doc 55 **1462/ (2019/2020):**

- 001: Tekst aangenomen.
- 002: Verslag van de deskundigen (Franse versie).
- 003: Verslag van de deskundigen (Nederlandse versie).
- 004: Overzicht van de werkzaamheden.
- 005: Zendingsverslag.
- 006: Vaststellingen der experten (Franse versie).

11565

N-VA	: Nieuw-Vlaamse Alliantie
Ecolo-Groen	: Ecologistes Confédérés pour l'organisation de luttes originales – Groen
PS	: Parti Socialiste
VB	: Vlaams Belang
MR	: Mouvement Réformateur
cd&v	: Christen-Democratisch en Vlaams
PVDA-PTB	: Partij van de Arbeid van België – Parti du Travail de Belgique
Open Vld	: Open Vlaamse liberalen en democraten
Vooruit	: Vooruit
Les Engagés	: Les Engagés
DéFI	: Démocrate Fédéraliste Indépendant
INDEP-ONAFH	: Indépendant - Onafhankelijk

Abréviations dans la numérotation des publications:		Afkorting bij de nummering van de publicaties:	
DOC 55 0000/000	Document de la 55 ^e législature, suivi du numéro de base et numéro de suivi	DOC 55 0000/000	Parlementair document van de 55 ^e zittingsperiode + basisnummer en volgnummer
QRVA	Questions et Réponses écrites	QRVA	Schriftelijke Vragen en Antwoorden
CRIV	Version provisoire du Compte Rendu Intégral	CRIV	Voorlopige versie van het Integraal Verslag
CRABV	Compte Rendu Analytique	CRABV	Beknopt Verslag
CRIV	Compte Rendu Intégral, avec, à gauche, le compte rendu intégral et, à droite, le compte rendu analytique traduit des interventions (avec les annexes)	CRIV	Integraal Verslag, met links het definitieve integraal verslag en rechts het vertaalde beknopt verslag van de toespraken (met de bijlagen)
PLEN	Séance plénière	PLEN	Plenum
COM	Réunion de commission	COM	Commissievergadering
MOT	Motions déposées en conclusion d'interpellations (papier beige)	MOT	Moties tot besluit van interpellaties (beigegekleurig papier)

**BIJZONDERE COMMISSIE BELAST MET HET ONDERZOEK OVER
CONGO-VRIJSTAAT (1885-1908) EN HET BELGISCH KOLONIAAL VERLEDEN
IN CONGO (1908-1960), RWANDA EN BURUNDI (1919-1962), DE IMPACT
HIERVAN EN DE GEVOLGEN DIE HIERAAN DIENEN GEGEVEN TE WORDEN

VASTSTELLINGEN DER EXPERTEN**

Algemene inleiding

*"J'ai toujours espoir parce que je crois en l'homme.
[...] La voie de l'homme est d'accomplir
l'humanité, de prendre conscience de soi-même".
Aimé Césaire¹*

Dit verslag is de afsluiting van de werkzaamheden van de Bijzondere Commissie “belast met het onderzoek over Congo-Vrijstaat en het Belgisch koloniaal verleden in Congo, Rwanda en Burundi, de impact hiervan en de gevolgen die hieraan dienen gegeven te worden²”, opgericht door de Kamer van volksvertegenwoordigers op 17 juli 2020. Zoals die lange titel benadrukt, wil de Bijzondere Commissie de realiteit *en* de blijvende sporen van het koloniaal verleden onder ogen zien³. Haar uitgangspunt vloeit voort uit een fundamentele vraag: kan het verleden aangepakt of verwerkt worden als het blijft verdelen? Het ultieme streefdoel is om te erkennen

¹ Interview door Patrice Louis, *Lire Magazine*, 1 juni 2004. De vertaaldienst van de Kamer gebruikt dit verslag in zijn huidige formaat, dat het gebruik van inclusieve taal niet vergemakkelijkt. De auteurs van het verslag steunen evenwel de achterliggende filosofie voluit.

² Korthedshalve wordt deze commissie in het verslag ‘bijzondere commissie’ genoemd. De bijzondere commissie wordt voorgezeten door Wouter De Vriendt. Christophe Lacroix en Jan Briers zijn de ondervoorzitters. De vaste leden zijn Björn Anseeuw, Tomas Roggeman en Wim Van der Donckt (N-VA), Sévernie de Laveleye, Wouter De Vriendt en Guillaume Defossé (Ecolo-Groen), Malik Ben Achour, Jean-Marc Delisée en Christophe Lacroix (PS), Annick Ponthier en Kurt Ravyts (VB), Marie-Christine Marghem en Nathalie Gilson, in juli 2022 vervangen door Benoît Piedboeuf (MR), Jan Briers (CD&V), Marco Van Hees (PVDA-PTB), Goedeke Liekens (Open VLD), Vicky Reynaert (Vooruit), Georges Dallemagne (Les Engagés) en François De Smet (DéFI). De experts die de werkzaamheden van de bijzondere commissie begeleiden tussen februari 2021 en oktober 2022 zijn Tom Ruys (UGent), Olivier Kambala (transitional justice practitioner) en Valérie Rosoux (UCLouvain).

³ De uitdrukking ‘koloniaal verleden’ verwijst in het hele verslag naar de specifieke ervaring van Burundi, Congo en Rwanda. Die drie landen hebben verschillende statuten (*cf. lager*).

wat moet worden erkend, de uit het verleden geërfde discriminaties weg te werken en vooruit te gaan.

Context

Alle vroegere metropolen hebben de min of meer kritische assumptie van het koloniaal verleden op de agenda geplaatst. Van Canberra tot Parijs, over Londen, den Haag of Berlijn vragen officiële vertegenwoordigers zich af hoe de historische grieven over hun gewezen kolonies het best kunnen worden aangepakt. Voor de ene is het een botsing van herinneringen, voor de andere het levend houden van de herinnering. Niemand kan ontkomen aan de verschillen, tegenstrijdigheden en andere aanspraken in verband met het koloniaal verleden. Die spanningen vormen de kern van een groeiend aantal gerechtelijke en buitengerechtelijke processen die, met wisselend succes, leiden tot een kritische reflectie over de stempel van dit verleden.

Dit is geen nieuw debat. De Nieuw-Zeelandse regering richtte in 1975 een onderzoekscommissie op om de handelingen en nalatigheden te analyseren van de Engelse Kroon ten aanzien van de beloften die aan de Maori werden gedaan in het kader van het Verdrag van Waitangi (oprichtingsdocument van Nieuw-Zeeland). Sindsdien werden steeds meer commissies opgericht die verslagen over de koloniale periode en haar gevolgen moeten opstellen. In Europa komt de kwestie steeds weer in de actualiteit, of het nu gaat om de Algerijnse oorlog in Frankrijk⁴, het ‘bloedpensioen’ voor de afstammelingen van de Guinee-Bissause soldaten van het Portugese leger⁵, de genocide van de Herero- en de Namabevolking in Duitsland of, voor Nederland, het systematische gebruik van ‘extreem geweld’ tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog⁶. De officiële autoriteiten van de drie landen bestellen trouwens achtereenvolgens verslagen over de kwestie van de teruggave van geplunderde kunstwerken aan hun vroegere kolonies. In Frankrijk wordt het verslag Sarr-Savoy over de

⁴ Zie Benjamin Stora, “Les questions mémorielles portant sur la colonisation et la guerre d’Algérie”, *Rapport*, januari 2021. Link: <https://bit.ly/3ddE2Gx>. Op 23 februari 2022 heeft Emmanuel Macron de wet nr. 2022-29 afgekondigd houdende erkenning door de Natie van de harki's en de andere uit Algerije gerepatrieerde personen die vroeger een burgerrechtelijke statuut van lokaal recht hadden en herstel van de schade die zij en hun gezinnen hebben geleden als gevolg van de onwaardige opvang- en leefomstandigheden in bepaalde structuren op Frans grondgebied (http://www.senat.fr/espace_presse/actualites/202112/harkis_et_autres_personnes_rapatriees_dalgerie.html) (vrije vertaling).

⁵ In een toespraak op 18 mei 2021 in Bissau verklaart de Portugese president Marcelo Rebelo de Sousa dat zijn land zijn koloniaal verleden accepteert, inclusief “dat wat niet positief was” (<https://fr.africanews.com/2021/05/19/a-bissau-le-portugal-assume-son-passe-colonial/>).

⁶ Zie verslag van het onderzoeksproject “Onafhankelijkheid, dekolonisatie, geweld en oorlog in Indonesië, 1945-1950” van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV), het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) en het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies. Dit verslag werd gepubliceerd op 17 februari 2022: <https://ind45-50.nl/over-het-onderzoeksprogramma>.

teruggave van het Afrikaans cultureel erfgoed in november 2018 voorgesteld aan de Franse president Emmanuel Macron. Twee jaar later adviseert een verslag van experts van de *Raad voor cultuur* het Nederlandse ministerie van Cultuur dat Nederland de geplunderde kunstvoorwerpen teruggeeft aan de landen waar ze werden gestolen. In Duitsland neemt de vereniging van Duitse musea (*Deutscher Museumsbund*) het initiatief om een leidraad op te stellen voor de behandeling van collecties uit de koloniale context⁷.

In België kadert het initiatief van het Parlement in een beweging van lange duur. Vanaf het einde van de jaren 1980 voeren verenigingen van hoofdzakelijk Afro-descendenten actie tegen racisme en voor de dekolonisatie van de publieke ruimte. Dit werk ten gronde blijft decennialang achter de schermen. In 2004 wordt de hand van een Congolese figuur aan de voet van het ruitersstandbeeld van Leopold II in Oostende afgehakt. Er komen gaandeweg meer verzoeken om een Lumumbaplein in te richten. In 2011 publiceert UNIA, het Interfederaal Gelijkekansencentrum, een verslag over de discriminaties die Afro-descendenten ondergaan. In 2017 bevestigt een tweede verslag van UNIA de aanhoudende invloed van de koloniale geschiedenis op de voorstellingen van mensen met een zwarte huidskleur⁸. Datzelfde jaar biedt een studie in het kader van een consortium van universiteiten (Université de Liège, Université catholique de Louvain, Vrije Universiteit Brussel) de eerste monitoring van de Afro-descendenten, en in het bijzonder die van Congolese, Rwandese en Burundese origine. Die studie toont aan dat de Afro-descendenten “heel zwaar te lijden hebben onder etnisch-raciale discriminatie en racisme en ze daardoor de indruk hebben dat ze niet dezelfde kansen hebben als de Belgische Belgen”⁹.

In december 2018 heropent het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika na een sluiting van vijf jaar om de omslag naar een hedendaagse museologische benadering te maken. Een van de muren van het *AfricaMuseum* is nu voorzien van de viertalige boodschap “Alles gaat voorbij, behalve het verleden”, wat onmiddellijk op goedkeuring werd onthaald door sommigen en veel kritiek kreeg van anderen¹⁰. De zin overstijgt de vaststelling en wordt profetisch nu de beweging

⁷ Deutscher Museumsbund, *Leidraad voor de museumcollecties uit koloniale contexten*, 1e versie, 2018.

⁸ Dit verslag met de titel “Discriminatie van personen van Sub-Saharaanse afkomst” kan online worden geraadpleegd: <https://www.unia.be/nl/publicaties-statistieken/publicaties/discriminatie-van-personen-van-sub-saharaanse-afkomst>. Het jongste verslag van Unia ter zake is in 2022 verschenen (<https://www.unia.be/nl/publicaties-statistieken/publicaties/discriminatie-van-personen-van-afrikaanse-origine-2022>).

⁹ Sarah Demart, Bruno Schoumaker, Marie Godin, en Ilke Adam, *Burgers met Afrikaanse roots: een portret van Congolese, Rwandese en Burundese Belgen*, Brussel, Koning Boudewijnstichting, 2017. Dit verslag is online toegankelijk: https://media.kbs-frb.be/nl/media/7527/20171121_CF.pdf.

¹⁰ Naar de titel van een opmerkelijk boek van Luc Huyse, *Alles gaat voorbij, behalve het verleden*, Leuven, Van Halewyck, 2006 - *Tout passe, sauf le passé*, Brussel, AWEPA, 2009.

versnelt. In februari 2019 brengt een werkgroep die de Verenigde Naties hebben opgericht om de discriminatie van personen van Afrikaanse origine te onderzoeken, een werkbezoek aan België. Die groep concludeert dat de raciale discriminatie “endemisch” is in de instellingen van het land en stelt de Belgische autoriteiten voor een “herinneringsgericht onderzoek” te starten om de feiten vast te stellen en klaarheid te brengen over het koloniaal verleden¹¹.

In aansluiting hierop bestelt de Minister-President van de Fédération Wallonie Bruxelles, Rudy Demotte, een verslag bij de Académie royale de Belgique over de behandeling en de teruggave van erfgoederen van buiten de Europese Unie¹². In diezelfde periode buigt het project *brain HOME (Human Remains Origin(s) Multidisciplinary Evaluation)* zich over de eventuele teruggave van menselijke resten¹³. In december 2019 kondigt de federale minister voor Wetenschapsbeleid, David Clarinval, aan dat een interdisciplinaire commissie rond het thema van de teruggaven op federaal niveau moet worden opgericht.

Zes maanden later leidt de gewelddadige dood van George Floyd in de Verenigde Staten tot een wereldwijde golf van verontwaardiging. In België geeft de beweging *Black lives matter* gestalte aan de spanningen rond de symbolen van de kolonisatie, te beginnen met de persoon van Leopold II. Op 30 juni 2020 stuurt Koning Filip een brief naar de Congolese President Félix Tshisekedi ter gelegenheid van de 60e verjaardag van de onafhankelijkheid van Congo. Voor de eerste keer erkent een Belgische vorst de gepleegde "geweld- en gruweldaden" ten tijde van Congo Vrijstaat, alsook het "leed" en de "vernederings" tijdens de koloniale periode. Na verduidelijkt te hebben dat die "wonden uit het verleden" "nog steeds op ons collectief geheugen wegen", moedigt hij de door het Parlement op gang gebrachte reflectie aan “om definitief met het verleden in het reine te komen”. Tot slot benadrukt hij dat “dadens van discriminatie nog te sterk aanwezig zijn in onze samenleving” en dat "alle vormen van racisme moeten bestreden worden”.

Het bestaan van een politiek *momentum* wordt bevestigd door de snelheid waarmee dit thema alle Belgische instellingen mobiliseert. In augustus 2020 vormen de *Vlaamse Interuniversitaire Raad* (VLIR) en de *Conseil des Recteurs* (CRef) (de twee organen verenigen de rectoren van alle Belgisch universiteiten) een interuniversitaire werkgroep die nadenkt over de rol van de

¹¹ Verslag van de werkgroep van experts over personen van Afrikaanse herkomst naar aanleiding van haar bezoek aan België, Mensenrechtenraad (MRR) van de VN, A/HRC/42/59/Add.1, 14 augustus 2019: <https://www.ohchr.org/EN/Issues/Racism/WGAfricanDescent/Pages/WGEPADIndex.aspx>.

¹² Het verslag over de toekomst van de buiten-Europese collecties in de Fédération Wallonie-Bruxelles werd gepubliceerd in augustus 2021 en op 24 januari 2022 voorgesteld aan het Parlement van de Fédération Wallonie-Bruxelles

¹³ Zie de website <https://collections.naturalsciences.be/ssh-anthropology/home/project/executive-summary-nl>.

universiteiten bij het bevorderen van enerzijds begrip voor en erkenning van het koloniaal verleden, en anderzijds een omvangrijke en duurzame bewustmaking¹⁴. Een maand later richt staatssecretaris Pascal Smet ook een werkgroep op die de aanwezigheid van koloniale symbolen in de publieke ruimte in het Brussels Gewest moet onderzoeken¹⁵. In Vlaanderen verschijnt in oktober 2020 een handleiding over de koloniale referenties in de publieke ruimte¹⁶. De aanpak van het Belgische Parlement vaart dus in het kielzog van een reeks acties. Hij moet ook worden gezien in de context van drie andere wetgevende initiatieven: de resolutie over de segregatie van de metissen uit de periode van de Belgische kolonisatie in Afrika¹⁷, het wetsvoorstel tot invoering van een algemene declassificatieregeling voor geclassificeerde stukken¹⁸, en het wetsontwerp tot erkenning van de vervreemdbaarheid van goederen die verband houden met het koloniale verleden van de Belgische staat en tot vaststelling van een juridisch kader voor hun restitutie en teruggave¹⁹.

Doelstellingen

De aanpak van de Bijzondere Commissie onderscheidt zich door zijn bijzonder ambitieuze opzet. Het mandaat van de Bijzondere Commissie impliceert immers een herinneringsgericht onderzoek naar het *volledig* koloniaal verleden van België. In tegenstelling tot de commissies die in het buitenland of eerder in België werden ingesteld, kreeg deze commissie niet de opdracht om een onderzoek in te stellen naar een specifieke gebeurtenis (zoals het geval was in het kader van de Commissie Waarheid en Verzoening die zich in Canada van 2007 tot 2015 over de Indianenpensionaten boog of de in maart 2000 door het Belgisch Parlement ingevoerde onderzoekscommissie die de eventuele betrokkenheid van Belgische politici bij de moord op Patrice Lumumba moest nagaan). Evenmin wordt beoogd de situatie van een bepaalde groep te onderzoeken (zoals de gerichte segregatie van de metissen uit de periode van de Belgische kolonisatie). De titel zelf van de bijzondere commissie wijst op de omvang van de aanpak:

¹⁴ Het verslag van die werkgroep kan worden geraadpleegd op http://www.cref.be/communication/20211027_Gestion_du_passé_colonial.pdf. Tal van universiteiten hebben vervolgens intern een denkoefening opgestart om de rol van hun eigen instelling tijdens de koloniale periode verder te onderzoeken, alsook de rol die ze vandaag zou kunnen spelen in de strijd tegen de uit dit verleden geërfde discriminatie.

¹⁵ Op 17 februari 2022 heeft die werkgroep zijn verslag officieel overhandigd aan de voorzitter van het Brussels Hoofdstedelijk Parlement, Rachid Madrane, en aan staatssecretaris Pascal Smet. Dit verslag brengt een reeks aanbevelingen uit voor de Brusselse regering (zie het verslag dat online kan worden gelezen: <https://cloud.urban.brussels/s/aiCpR5pw4j2E9rR>).

¹⁶ Zie het document dat werd gepubliceerd door het Agentschap Integratie en Inburgering (*Agence d'intégration et d'insertion*): <https://integratie-inburgering.be/nl/koloniale-verwijzingen>.

¹⁷ Resolutie van 29 maart 2018: <https://www.lachambre.be/FLWB/pdf/54/2952/54K2952007.pdf>.

¹⁸ Wetsvoorstel van 7 juni 2022: <https://www.dekamer.be/FLWB/PDF/55/2739/55K2739001.pdf>.

¹⁹ Wetsontwerp van 25 april 2022: <https://www.lachambre.be/FLWB/PDF/55/2646/55K2646001.pdf>.

“Bijzondere commissie belast met het onderzoek over Congo-Vrijstaat en het Belgisch koloniaal verleden in Congo, Rwanda en Burundi, de impact hiervan en de gevolgen die hieraan dienen gegeven te worden”.

De resolutie tot invoering van de bijzondere commissie vermeldt niet minder dan zes hoofddoelstellingen: (1) klaarheid te verschaffen over Congo-Vrijstaat (1885-1908) en over het Belgisch koloniaal verleden in Congo (1908-1960), Rwanda en Burundi (1919-1962) en hieruit lessen te trekken voor de toekomst; (2) de rol te onderzoeken die de Belgische Staat, de Belgische autoriteiten en niet-statelijke actoren in de brede zin (zoals de monarchie, de Kerk of de ondernemingen) tussen 1885 en 1962 hebben gehad in Congo-Vrijstaat en in Belgisch Congo, Rwanda en Burundi (1885-1962); (3) de economische impact van de kolonisatie op België en op de gekoloniseerde landen na te gaan, evenals op de personen, ondernemingen en instellingen die de begunstigen van die baten zijn geweest; (4) aanbevelingen te formuleren over hoe om te gaan met het koloniaal verleden; (5) de verzoening tussen Belgen van alle origines bevorderen en de betrekkingen tussen de Belgen enerzijds en de Congolezen, de Rwandezen en de Burundezen anderzijds te optimaliseren; (6) aanbevelingen te formuleren om academisch onderzoek naar de koloniale periode te stimuleren en, tot slot, concrete voorstellen uit te werken om de archieven over de koloniale periode te beschermen, open te stellen en toegankelijk te maken²⁰.

Bij al die opdrachten wordt op minstens twee niveaus gewerkt. Ten eerste, op historisch vlak moet de waarheid achterhaald worden om de concrete realiteit van de koloniale periode zo nauwkeurig mogelijk te vatten, of het nu in Burundi, Congo of Rwanda is²¹. Dankzij de uitgebreide literatuur over de geschiedenis van de Belgische kolonisatie (ongeacht of ze steunt op het onderzoek in de Grote Meren, in België of in de rest van de wereld), het verslag van een eerste expertengroep²² en de 152 luistersessies en hoorzittingen die sinds december 2021 werden georganiseerd²³ kan een onderscheid worden gemaakt tussen enerzijds de kwesties waarover de historici het grotendeels eens zijn en anderzijds de kwesties die tot op heden onvoldoende onderzocht of omstreden zijn (*zie verder*). Dit onderscheid impliceert niet dat er een grote leegte

²⁰ Resolutie van 17 juli 2020: https://www.lachambre.be/kvvcr/pdf_sections/pri/congo/55K1462001.pdf.

²¹ De duur van het mandaat van de bijzondere commissie liet evenwel geen ambitieuze historische onderzoeksfase toe.

²² Dit verslag is online toegankelijk: <https://www.dekamer.be/FLWB/PDF/55/1462/55K1462003.pdf>. De expertengroep bestond uit Zana Etambala, Gillian Mathys, Elikia Mbokolo, Anne Wetsi Mpoma, Mgr Jean-Louis Nahimana, Pierre-Luc Plasman, Valérie Rosoux, Martien Schotsmans, Laure Uwase, en Sarah Van Beurden.

²³ De namen van alle getuigen en sprekers staan in de lijst van de hoorzittingen die de commissie heeft georganiseerd:

<https://www.lachambre.be/kvvcr/showpage.cfm?language=nl§ion=/pri/congo&story=audition.xml>.

of een groot taboe is, gezien de dynamiek van het onderzoek ter zake, maar het laat toe de prioriteiten te bepalen waarover het academische onderzoek zich bij voorkeur moet buigen²⁴. Dit eerste niveau maakt het ook mogelijk dieper in te gaan op het belang en de toegankelijkheid van de archieven en, meer algemeen, van alle bronnen, te beginnen met de mondelinge bronnen inzake de koloniale periode.

Ten tweede, op herinnerings- in plaats van historisch vlak moet werk worden gemaakt van herinneringsgericht onderzoek en herstel, waardoor alle betrokken partijen geaccepteerd worden en de uit het verleden geërfde discriminaties kunnen afnemen. Met het oog daarop waren de hoorzittingen niet enkel bedoeld om universitaire specialisten aan het woord te laten, die gewoonlijk worden uitgenodigd in dit type kringen, maar om een proces van participatie en dialoog op alle niveaus van de Belgische maatschappij, alsook in Burundi, Congo en Rwanda te bevorderen. Door dit hoger aantal betrokken actoren was het niet enkel mogelijk om het koloniaal verleden op zich te proberen begrijpen, maar ook om zich bewust te worden van de langetermijneffecten van dit verleden. Dit dubbele niveau (geschiedenis en herinnering) benadrukt dat de werkzaamheden van de Bijzondere Commissie zowel betrekking hebben op de voorbije, als op de huidige en toekomstige generaties.

Het voornoemde onderscheid tussen de begrippen 'geschiedenis' en 'herinnering' wordt soms in vraag gesteld. In feite is de grens tussen beide begrippen minder rechtlijnig dan ze op het eerste gezicht lijkt. Het positief vaststellen van de feiten veronderstelt een geloof in een objectiveerbare historische waarheid. Deze opvatting van een 'ontologisch' verleden, van een pasklare historische werkelijkheid die zich spontaan aan de historicus zou openbaren, ligt evenwel niet voor de hand²⁵. De geschiedenis is geen bouwwerk *ex nihilo*: zij wordt gecreëerd op basis van verschillende tekenen die zelf al de betekenis van een verleden in zich dragen. Dat betekent evenwel niet dat deze betekenis glashelder is en onmiddellijk te bevatten valt. In dat opzicht blijft de historische waarheid altijd "(vertaling) voorlopig, plausibel, waarschijnlijk, betwistbaar; kortom: ze wordt steevast herschreven"²⁶. De geschiedenis is trouwens altijd een geschiedenis 'voor' [iemand]. Hoe afstandelijk zij ook is, zij brengt iets voort wat begrijpelijk

²⁴ Zie het volledige eerste deel van het oorspronkelijke verslag van de experts, alsook Amandine Lauro en Benoît Henriët, "Dix idées reçues sur la colonisation belge", *Le Soir*, 8 maart 2019; Bambi Ceuppens, "Crimes of Omission and Commission: Remembering Belgian Mass Violence and Forgetting Congolese", in Oliver Leu (ed.), *Leopold's Legacy*, Breda, The Eriskay Connection, 2020, blz. 85-100 en Idesbald Goddeeris, Amandine Lauro en Guy Vanthemsche (eds.), *Koloniaal Congo. Een geschiedenis in vragen*, Kalmthout, Polis, 2020.

²⁵ Zie Lucien Febvre, *Combats pour l'histoire*, Parijs, Colin, 1933, blz. 7.

²⁶ Paul Ricoeur, "La marque du passé", *Revue de Métaphysique et de Morale*, nr. 1, januari-maart 1998, blz. 17. Dit thema komt ook aan bod in de inleiding van het historisch deel van het eerste deskundigenverslag, opgesteld door Gillian Mathys en Sarah Van Beurden, blz. 14 e.v.

is voor een welbepaald iemand. Die laatste is echter abstract noch universeel, maar is gebonden aan plaats en tijd. Een soort van impliciete clause is vervat in het contract tussen geschiedkundige en lezer, die allebei vasthangen aan een universele tijdgebondenheid²⁷. De geschiedenis kan dus niet ontkomen aan de betrokkenheid van de historicus bij het begrijpen en duiden van de gebeurtenissen die zich hebben voorgedaan.

De begrippen 'geschiedenis' en 'herinnering' verschillen hoe dan ook wel degelijk van elkaar wat hun grondbeginsel betreft. Zij hebben "(vertaling) aanverwante, met elkaar verbonden, maar niet dezelfde" doelstellingen²⁸. De geschiedenis is fundamenteel gericht op het begrijpen van het verleden, terwijl de herinnering gericht is op de identiteit in het heden. Die twee fenomenen zijn van vitaal belang en worden expliciet genoemd in de resolutie tot oprichting van de bijzondere commissie. Het is dus niet de bedoeling zich te beperken tot een studie die exclusief onder de historiografie valt, noch om zich enkel te concentreren op de huidige eisen van alle betrokken partijen. Kortom, twee hoofdvragen vormen de rode draad door de werkzaamheden van de bijzondere commissie: "Wat is er gebeurd?", maar ook - en misschien vooral - "wat doen we met het verleden?".

Door de tijd waarover de commissie beschikt, lijkt die dubbele ambitie op het eerste gezicht een uitdaging. Ze heeft nochtans zin indien de werkzaamheden van de Bijzondere Commissie leiden tot het opstarten en het duurzaam handhaven van langetermijnprocessen. De aanpak mag niet worden herleid tot een uiteenzetting van de aanwezige verschillen en rivaliteiten; anders wordt het leed niet verzacht maar wordt het debat gepolariseerd. De door de Bijzondere Commissie beoogde ingrijpende veranderingen, op individueel of collectief vlak, zullen niet na maanden maar na jaren tot stand komen. Die werkzaamheden zullen dus slechts een vorm van gedeeld respect op gang brengen indien op lange termijn wordt gewerkt. Het benadrukken van de lange termijn doet niets af aan het dringende karakter, maar de taak en de vereiste inspanningen moeten duidelijk zijn.

Methodologie

Onmiddellijk bij de oprichting van de Bijzondere Commissie werd een eerste, reeds genoemde, expertengroep belast met de redactie van een initieel verslag. Deze expertengroep is van start gegaan op 4 augustus 2020 en heeft wekelijks vergaderd. De groep heeft individuele en

²⁷ Zie Lucette Valensi, *Fables de la mémoire : La glorieuse bataille des trois rois*, Parijs: Le Seuil, 1992, 278.

²⁸ Jacques Le Goff, voorwoord in Alain Brossat, Sonia Combe en Jean-Yves Potel (dir.), *A l'Est, la mémoire retrouvée*, Paris, La Découverte, 1990, blz. 10.

collectieve ontmoetingen gehad met vertegenwoordigers van verenigingen van de diaspora, alsook met gespecialiseerde academici en experts die in België en in het buitenland wonen. Die eerste expertengroep wordt gekenmerkt door de waaier aan profielen. Daar waar de meeste Belgische en buitenlandse parlementaire commissies een beroep doen op universitaire experts met relatief homogene profielen, zal de bijzondere commissie deze keer personen selecteren uit uiteenlopende disciplines (geschiedenis, rechten, criminologie, kunstgeschiedenis, filosofie, politieke wetenschappen, theologie) en verschillende posities (de groep verenigt zowel universitaire onderzoekers, vertegenwoordigers van middenveldverenigingen als vaklui). Die keuze bevorderde ongetwijfeld een zekere complementariteit van de zienswijzen. Deze expertengroep is van start gegaan op 4 augustus 2020 en heeft wekelijks vergaderd. De expertengroep heeft zijn verslag in mei 2021 overgemaakt en op 22 november 2021 aan het Parlement voorgesteld²⁹.

Na die startfase heeft de commissie haar werken in zes hoofdfasen onderverdeeld. De eerste bestond uit een reeks raadplegingen en een oproep aan de middenveldverenigingen en de gesprekspartners in Burundi, Congo en Rwanda. Deze eerste fase leidde tot een luisterbereidheid in de sterkste zin van het woord. In plaats van de klassieke hoorzittingen, waar sprekers de vragen van elk van de vertegenwoordigers van de politieke fracties beantwoorden, hebben de leden van de bijzondere commissie naar sommige, bijzonder belangrijk geachte getuigenissen geluisterd zonder vragen te stellen³⁰. Die fase is cruciaal gebleken want het ging erom te luisteren naar dat wat te lang verborgen werd gehouden en vermoedelijk nog nooit echt werd gehoord. De getuigen hebben dus op geen enkel moment een "ja maar" of een "anderzijds" moeten vrezen, die vaak op een ontkenning wijzen. Het was dus zaak te luisteren en te zwijgen. Met andere woorden, om "niet het laatste woord te willen hebben"³¹.

De tweede fase spitste zich toe op reeds bestaande initiatieven in het domein. Ze had in het bijzonder betrekking op de opvolging of het gebrek aan opvolging van de aanbevelingen van de Lumumba-commissie, alsook van de aanbevelingen over het specifieke geval van de

²⁹ De integrale video van de gedachtewisseling na de voorstelling van het verslag is online beschikbaar: <https://www.lachambre.be/media/index.html?language=nl&sid=55U2243#video>.

³⁰ Deze luistersessies vonden plaats op 6 en 13 december 2021. Het verslag en de integrale video van die sessies kunnen online worden geraadpleegd. De leden van de bijzondere commissie bedanken Suzanne Monkasa, Tracy Tansia, Alice Jacquelin Muzeehe, Gaspard Kirombo, Remy Ciza Muhirwa, Libérat Ntibashirakandi, Espérance Kana, Louis Nduwumwami, Zénon Nicayenzi, Pater Déogratias Maruhukiro, Joseph Gahama en Geneviève Kaminda.

³¹ Roland Barthes, *Fragments d'un discours amoureux*, Parijs, Le Seuil, 1977, blz. 243-247.

metissen. Ze bood ook de kans te luisteren naar Fabián Salvioli (Special UN Rapporteur on the promotion of truth, justice, reparation and guarantees of non-recurrence), alsook naar institutionele actoren en het middenveld die betrokken zijn bij werkgroepen of interessante plaatselijke initiatieven, met name op het vlak van dekolonisatie van de publieke ruimte.

De derde fase had betrekking op de kwestie van de erkenning van het verleden en van de verantwoordelijkheden ter zake. Ze probeerde na te gaan op welke punten een consensus werd bereikt en op welke delen van het koloniaal verleden er nog licht moet worden geworpen. Er werd bijzondere aandacht besteed aan de rol en de structurele impact van Leopold II en, in ruimere zin, de monarchie, de Belgische Staat, de Kerk en de ondernemingen.

De vierde fase boog zich over het academisch onderzoek en de kwestie van de archieven in zowel België, Burundi, Congo als Rwanda.

De vijfde fase spitste zich toe op het herstel- en verzoeningsprogramma. De hoofdvraag op alle hoorzittingen was het ontcijferen van de maatregelen die voor elk thema naar twee gelijktijdige, maar zelden verbonden doelstellingen kunnen leiden. De eerste is retrospectief. Ze heeft betrekking op het herstel van de historische schade. Een volledig herstel is onmogelijk³². Maar de erkenning van het onherstelbare deel betekent niet dat er geen gepaste maatregelen zijn. De tweede doelstelling is prospectief. Ze heeft niet langer enkel betrekking op het verleden, maar ook en vooral op de toekomst. Hoe kan de toenadering tussen de betrokken partijen bevorderd worden, zowel in België als in het kader van de bilaterale betrekkingen tussen België en elk van de drie betrokken landen? Hoe doeltreffende maatregelen verzekeren in de strijd tegen racisme, xenofobie en intolerantie? Die twee vragen weerspiegelen het verlangen om hulde te brengen aan de vorige generaties, in het bijzonder zij die werden vernederd, terwijl de behoeften van de huidige en toekomstige generaties voor ogen worden gehouden.

De zesde en laatste fase werd tot slot besteed aan de redactie van de aanbevelingen en conclusies, vermeld in het tweede deel van dit verslag en bestemd voor de Belgische regering. In de praktijk hebben sommige fasen elkaar overlapt door de inhoud van de bestudeerde (vaak onderling verbonden) kwesties en de beschikbaarheid van de sprekers die op de hoorzittingen waren uitgenodigd. De getuigen en de sprekers - het onderscheid tussen die twee categorieën heeft niets te maken met sociaal statuut, maar met het feit dat de ervaringen die de getuigen vertelden niet mochten worden onderbroken of in vraag gesteld - werden gekozen uit de

³² Zie ter zake Antoine Garapon, *Peut-on réparer l'histoire ? Colonisation, esclavage, Shoah*, Parijs, Odile Jacob, 2008, blz. 234.

spontane kandidaturen die de bijzondere commissie ontving, de suggesties die werden voordragen door de politieke fracties in de Kamer en de suggesties die werden gedaan door de drie experts die de werkzaamheden van de commissie begeleidden.

Wat de bronnen betreft, steunt dit verslag op drie soorten corpora. De eerste groepeerde alle luistersessies en hoorzittingen die elkaar hebben opgevolgd van december 2021 tot oktober 2022. Het tweede corpus bevat de wetenschappelijke literatuur over de realiteit en de sporen van het koloniaal verleden van België, inclusief het initiële verslag van de experts. Tot slot bestaat het derde soort bronnen uit de gesprekken met meer dan 140 institutionele, verenigings- en individuele partners tijdens de verplaatsing van een deel van de commissieleden naar Burundi, Congo en Rwanda tussen 31 augustus en 10 september 2022.

Deze missie bleek fundamenteel te zijn in het proces dat de bijzondere commissie heeft opgestart. Een van de expliciete doelstellingen van de commissie is om de verzoening met de drie landen van de Grote Meren te bevorderen. Een dergelijke doelstelling betekent een wil tot toenadering, die veeleer op basis van concrete gebaren dan op basis van woorden wordt beoordeeld. In dat opzicht is de verplaatsing naar Bujumbura, Kigali en Kinshasa een vorm van respect en decentralisatie. Deze houding blijkt centraal te staan in een streven naar dekolonisatie. Het koloniale regime had de eigenschap hoofdzakelijk te denken vanuit een centrum, in dit geval Brussel. In tegenstelling tot zijn opvolgers is Koning Leopold II in die tijd nooit naar Congo gegaan. Slechts weinigen in de metropool waren van mening dat de stemmen van de Burundezers, Congolezen, Rwandezers het luisteren waard waren. Een enkel verhaal, een enkele voorstelling van de realiteit drong zich op.

De commissie wil een herinneringsgericht onderzoek bevorderen dat op meerdere stemmen steunt. Er werd een zekere ruimte aan de verenigingen van de diaspora gegeven, die gecontacteerd werden bij aanvang van het proces, vertegenwoordigd waren in de initiële expertengroep, en op verschillende momenten van het proces geraadpleegd en uitgebreid werden gehoord in het kader van het Parlement. Door de beperkte middelen en beschikbare tijd kon de bijzondere commissie eenzelfde openheid naar de ter plaatse gebleven afstammelingen van de gekoloniseerde volkeren niet waarmaken. Meerdere van hen hebben de hoorzittingen van de commissie online kunnen bijwonen, maar door de technische moeilijkheden (meer bepaald een soms onderbroken toegang tot het internet) was een voldoende rijke uitwisseling niet altijd mogelijk. Vandaar de wil om ter plaatse te gaan en te luisteren naar de vertegenwoordigers van drie generaties, maar nu in levenden lijve.

Qua structuur is het verslag opgebouwd rond twee hoofddelen. Het eerste behandelt de vaststellingen op basis van alle werkzaamheden van de commissie voor zowel Burundi, Congo-Vrijstaat, Belgisch Congo als Rwanda. Het tweede deel bevat de aanbevelingen die uit die vaststellingen voortvloeien. In het verslag worden sommige individuele verhalen in de eigenlijke tekst opgenomen. Wanneer die verklaringen in het openbaar werden afgelegd (zoals tijdens de hoorzittingen bijvoorbeeld) worden de voornamen en namen van de sprekers vermeld, samen met de datum en de plaats van die verklaringen. Wanneer die verklaringen in het kader van intiemere uitwisselingen werden gedaan, worden ze anoniem. De beslissing om sommige gesprekken te anonimiseren beantwoordt aan de behoefte om alle geïnterviewden te beschermen, ongeacht hun meningen en de risico's die ze genomen hebben.

Conceptuele verduidelijkingen

De opeenvolgende debatten in het kader van de bijzondere commissie maken duidelijk dat in België diepgaand wordt gereflecteerd over de rol en het belang van de herinnering. Die uitdaging houdt verband met de aard en de langetermijnevolgen van de kolonisatie. Ze impliceert standpunten met politieke, juridische, economische en morele dimensies. De vergelijkende analyse van de buitenlandse initiatieven om het koloniaal verleden te beheren, het verslag van de eerste expertengroep, de raadplegingen en hoorzittingen die al twee jaar georganiseerd worden, maken een herziening van een reeks kernbegrippen noodzakelijk (dekolonisatie, levend houden van de herinnering, verzoening). Die concepten lijken op het eerste gezicht vanzelfsprekend aangezien ze door politici, academici en verenigingen worden gebruikt. Ze zijn nochtans veel dubbelzinniger dan ze op het eerste gezicht lijken. Daarom is het belangrijk om die concepten kort toe te lichten.

In het kader van dit verslag wordt het begrip **dekolonisatie** in de breedste zin gebruikt. Hoewel het niet in de tekst van de resolutie tot oprichting van de bijzondere commissie staat, werd dit begrip benadrukt door de overgrote meerderheid van de gesprekspartners in dit proces, zowel in België als in Burundi, Congo als Rwanda. Vanaf het eerste verslag van de experts en tijdens de raadplegingen en hoorzittingen verschijnt de term in uiteenlopende formules: dekolonisatie van de kennis, van de geesten, van de praktijken, van de publieke ruimte, van het recht, van de cultuur, van de mentaliteiten, van de kunst, van het onderwijs, van de media, van de ontwikkelingshulp, van de medische wereld, om maar een paar voorbeelden te geven. Dit ruime gebruik van het concept is met name zinvol wanneer men, met de Kameroense historicus en politicoloog Achille Mbembe, bedenkt dat het dekolonisatieproces fundamenteel "le cri de

ralliement de ceux qui tentent de défaire les héritages racistes du passé"³³ is.

Het begrip verwijst traditioneel naar het proces dat de meeste kolonies in de jaren of decennia na de Tweede Wereldoorlog naar politieke onafhankelijkheid heeft geleid. Zoals de meeste gehoorde sprekers in herinnering brachten, betekende die formele dekolonisatie niet dat het koloniale systeem niet langer woog op de machtsverhoudingen, de economische betrekkingen en denkpatronen³⁴. Het voortbestaan van deze stempel of koloniale sporen (soms aangeduid als vormen van 'kolonialiteit') binnen de structuren van onze instellingen en onze maatschappij zelf verklaart in grote mate waarom de Bijzondere Commissie werd opgericht³⁵. Het begrip dekolonisatie, zoals dat wordt begrepen in het kader van dit verslag, verwijst dus naar de ommekeer van een proces van aanhoudende imperiale expansie op politiek, economisch, sociaal, cultureel of linguïstisch gebied³⁶. Het diende als richtsnoer in elke fase van de werkzaamheden van de bijzondere commissie, vanaf de keuze van de getuigen, sprekers en experts die bij het proces werden betrokken en waarvan velen middenveldverenigingen vertegenwoordigen die bijzonder actief zijn op dit vlak (zowel in België als in Afrika), tot de reis van de parlementaire delegatie naar Burundi, Congo en Rwanda³⁷.

Een dergelijke invalshoek impliceert een zekere voorzichtigheid ten aanzien van elke aanpak die de rekening maakt of de balans opmaakt van de kolonisatie³⁸. Het is nooit de bedoeling om dit volledige proces te herleiden tot de misdaden die werden begaan, net zoals het uitgesloten is om die te 'compenseren' door de 'positieve aspecten' van de kolonisatie te benadrukken³⁹.

³³ Achille Mbembe, "Decolonizing the University: New directions", *Arts & Humanities in Higher Education*, 2016, vol. 15 (1), blz. 32.

³⁴ Zie met name het deel dat Sarah Van Beurden besteedt aan "de dekolonisatie van de kennis" in het eerste verslag van de experts, alsook het standpunt dat wordt voorgesteld in het voornoemde verslag van de interuniversitaire werkgroep over het koloniaal verleden, CRef/VLIR.

³⁵ Het begrip 'kolonialiteit' verwijst naar het 'westelijk machtsstelsel' dat het kolonialisme heeft overleefd en steunt op de minderwaardigheid van niet-westerse plaatsen, groepen mensen, kennis en subjectiviteiten, alsook op de exploitatie van middelen en het productieve deel van de bevolking (Arturo Escobar en Eduardo Retrepo, "Anthropologies hégémoniques et colonialité", *Cahiers des Amériques latines*, 2009, nr. 62, blz. 83-95). Zie ook Sabelo J. Ndlovu-Gatsheni, *Global Coloniality and African Subjectivity*, New York and Oxford: Berghahn Books, 2013).

³⁶ Wat deze invalshoek en de verschillende definities van de term betreft, zie met name Helene von Bismarck, "Defining Decolonization". Essay for The British Scholar Society, December 2012, <http://britishscholar.org/publications/2012/12/27/defining-decolonization/>.

³⁷ Wat betreft het nog overwegend koloniale karakter van de commissie-Lumumba verwijzen we naar de heel kritische woorden van Jean Omasombo, expert die de leden van de commissie-Lumumba hadden gekozen, maar die *de facto* uit deze groep werd uitgesloten (hoorzitting van 31 januari 2022).

³⁸ Wat de risico's van een dergelijke benadering (*balance-sheet approach*) betreft, zie het eerste verslag van de experts, blz. 21-24.

³⁹ In Frankrijk heeft de wet van 25 maart 2005 die "het positieve aspect van de kolonisatie" erkent (artikel 411) zoveel ophef veroorzaakt bij Franse historici, onderzoekers en leerkrachten dat de felst betwiste bepaling (het fameuze artikel 411) werd afgevoerd bij beslissing van de Conseil Constitutionnel van 31 januari 2006 om vervolgens definitief te worden opgeheven bij decreet van 15 februari 2006. Voor meer details over dit geval, dat sterk verschilt van het Belgische geval, verwijzen we naar Benjamin Stora, "Les questions mémorielles portant

Die positieve aspecten werden vaak benadrukt tijdens de werkzaamheden van de bijzondere commissie, zowel tijdens de hoorzittingen, de debatten als de uitwisselingen in Congo, Burundi en Rwanda. Er is hier geen sprake van het verbieden of stigmatiseren van dit soort van referenties. Het is evenwel zo dat dit verslag, voor zover het bijdraagt aan het openbare narratief van het nationale verleden, geen poging onderneemt om die centrale aspecten van het officiële discours tijdens de kolonisatie te benadrukken, noch om ze voor te stellen als ‘nuances’ die nodig zijn om niet in anachronismen en anathema’s te vervallen. Hoewel genuanceerd afstand moet worden genomen om het verleden te interpreteren, is relativeren uit den boze.

Dit verslag mag evenmin alle Belgen en Europeanen die tijdens de koloniale periode in Burundi, Congo of Rwanda aanwezig waren als een allegaartje roemen of veroordelen. Sommige van hen hebben zich tegen het geweld verzet. Het is niet de bedoeling om de koloniale propaganda neer te halen ten voordele van een ideologie die alle actoren tegelijk zou veroordelen. Dat individuele gedrag mag dan nog prijzenswaardig zijn, het doet niets af aan het feit dat de kolonisatie op zich de ‘gewelddadige penetratie’ van meerdere maatschappijen veroorzaakte, die vandaag nog fundamenteel ontwricht zijn⁴⁰.

Die pagina’s hebben niets te maken met lofredes of vonnissen. Ze proberen onze ogen te openen voor een regime zonder de zaken mooier voor te stellen dan ze zijn. Een dergelijke benadering sluit aan bij de woorden die Koning Filip in Kinshasa heeft uitgesproken: “Hoewel veel Belgen destijds in Congo het beste van zichzelf hebben gegeven, oprecht van het land en zijn inwoners hielden, was het koloniale regime als zodanig gebaseerd op uitbuiting en overheersing.” Waarbij hij verduidelijkt: “Dit regime stoelde op een – op zich niet te rechtvaardigen – verhouding van ongelijkheid. Het was gekenmerkt door paternalisme, discriminatie en racisme.”⁴¹ De term “niet te rechtvaardigen” verklaart eigenlijk de houding die hier wordt aangenomen.

De aanpak steunt volledig op een belangrijke premisse, namelijk dat de individuele of collectieve identiteit op de herinnering steunt. De voormalige Franse Eerste Minister Lionel Jospin wees er reeds op dat “doorheen de eeuwen de identiteit van een volk wordt gevormd door de herinneringen waarvan het uitgaat, die het onderhoudt of die het verliest of zelfs

sur la colonisation et la guerre d’Algérie”, verslag dat op 20 januari 2021 aan de Franse President Emmanuel Macron werd overhandigd (<https://www.vie-publique.fr/sites/default/files/rapport/pdf/278186.pdf>).

⁴⁰ Zie daarvoor de woorden van Professor Guy Vanthemsche op de hoorzitting van 6 mei 2022.

⁴¹ Toespraak die Koning Filip op 8 juni 2022 heeft gehouden op de esplanade van het Palais du Peuple, Kinshasa (beschikbaar op de website van het Belgische Koningshuis: <https://www.monarchie.be/nl/agenda/toespraak-van-zijne-majesteit-de-koning-esplanade-van-het-palais-du-peuple-kinshasa>).

verdringt”⁴². In dit soort verklaringen verwijzen de termen ‘herinnering’ en ‘identiteit’ naar elkaar. Ze roepen allebei de vraag op naar de afstemming van het individuele en het collectieve niveau. Het risico op personalisering van de natie schuilt in het antropomorfisme, dat wil zeggen het collectieve tekenen op het model van het individuele. Dit oude debat lijkt nutteloos en vertekend indien een van de termen wordt gebruikt met uitsluiting van de andere. De verstrengeling van het collectieve en het individuele laat de hypothese van een collectief geheugen toe. Dit gezegd zijnde, begrijpt men gemakkelijk dat de voorstelling van het verleden niet enkel de persoonlijke, maar ook de collectieve identiteit vormt: individuele en collectieve herinneringen vinden en voeden elkaar. Ze krijgen samen vorm, volgens het schema van een wederzijdse en gekruiste invoering. Er bestaat dus noch een strikt individueel geheugen, noch een strikt collectief geheugen.

Geen enkele herinnering, geen enkele getuigenis staat los van de voorstellingen van het verleden die de groepen, Staten of naties, partijen of gemeenschappen waartoe ze behoren, overbrengen. Vaak bepalen die groepen wat gedenkwaardig is en op welke manier. We halen onze zogenaamde herinneringen vaak uit verhalen van anderen. Ze kaderen in collectieve verhalen, die op hun beurt worden versterkt door herdenkingen en die in de geschiedenislessen aan bod komen. Het collectieve geheugen is helemaal niet spontaan en kan niet ontstaan of blijven bestaan zonder organisatie of orkestratie. Daarom zijn de werkzaamheden van de bijzondere commissie van cruciaal belang.

Het streven naar een aangepast officieel verhaal door weinig gehoorde stemmen aan het woord te laten in een institutioneel kader impliceert een **instandhouding van de herinnering** of, om correcter te zijn, een instandhouding van de *herinneringen*. Het in aanmerking nemen van een veelheid aan zienswijzen betekent niet dat alle invalshoeken daarom gelijkwaardig zijn. De erkenning van de diverse voorstellingen van het verleden doet geen afbreuk aan het bestaan van een onderliggende werkelijkheid. In dat opzicht tonen de werkzaamheden van de bijzondere commissie zonder enige ambiguïteit dat de koloniale propaganda de voorstellingen van het nationale verleden in grote mate beïnvloedt⁴³. Die ooit overheersende invloed blijft een van de bronnen van het aanhoudende racisme in België⁴⁴. Daarom ook is de rol van de

⁴² Redevoering in Genshagen op 25 september 1999 in het kader van het colloquium “Mémoire et identité”.

⁴³ Zie daarvoor het onderzoek dat Julien Truddaïu heeft gedaan en voorgesteld op de hoorzittingen van 16 mei 2022. De propaganda tijdens de koloniale periode steunt niet enkel op de kranten, die relatief weinig effect hebben op een grotendeels ongeletterde Belgische bevolking. De propaganda gebruikt ook tentoonstellingen, beurzen, de radio en de journaals (die in de bioscopen worden vertoond voordat de film begint), die daarentegen een veel grotere impact hebben.

⁴⁴ De sporen van die koloniale propaganda zijn zichtbaar in alle studies over de discriminatie van de Afro-descendenten. Zie met name het verslag dat UNIA in 2022 publiceerde (*cf. supra*).

geschiedkundige cruciaal. De benadering berust niet op relativisme, maar op de insteek dat gedeelde feiten in het verleden op uiteenlopende manieren kunnen worden ervaren. Het opzet is niet alle verhalen op voet van gelijkheid te plaatsen, maar wel de "histoires que nous racontons les uns sur les autres" aan de hand van de historiografische methode in "een nieuwe vorm te gieten"⁴⁵. Daartoe moet het hardnekkige vooroordeel dat alleen de toekomst open en onbepaald zou zijn, terwijl het verleden van nature gesloten en bepaald is ter discussie worden gesteld. Zoals Faulkner aangeeft, ligt het verleden nooit helemaal vast, en is het al evenmin volledig voorbij. De feiten zijn onuitwisbaar. Niemand kan ongedaan maken noch voorkomen wat gebeurd is. De betekenis van wat er gebeurd is, staat echter nooit voorgoed vast⁴⁶.

Volgens de resolutie tot oprichting van de bijzondere commissie moet de betekenis die kan worden ontleend aan het initiatief op zich, worden afgestemd op de expliciete doelstelling van **verzoening**. Zo wordt gesproken over "verzoening tussen Belgen onderling (inclusief Belgen van Congolese, Rwandese en Burundese origine)" en is het de bedoeling "de betrekkingen tussen de Belgen en de Congolezen, de Rwandezen en de Burundezen te optimaliseren" (blz. 4); voorts gaat het over een "verzoenend effect" en "verzoenende acties", wanneer de symbolische en andere acties aan bod komen die ons land en andere landen met betrekking tot hun koloniaal verleden hebben gevoerd (blz. 6-7), of nog over de "verzoeningsopdracht" van de commissie op een algemener niveau (blz. 7); tot slot wordt "door de experts in overleg met die actoren een methodologie voorgesteld voor de verdere werkzaamheden van de commissie over de verzoeningsproblematiek" (blz. 7).

De nadruk op dit begrip bevestigt het belang ervan. Maar wat betekent het concreet? Uit de raadplegingen en hoorzittingen tijdens de werkzaamheden blijkt dat er allesbehalve een consensus bestaat over het begrip. Sommige schriftelijke en mondelinge getuigenissen stippen aan dat verzoening de spanningen die uit de kolonisatie voortvloeien niet als bij toverslag zal doen bedaren. Voorts zou de op gang gebrachte denkoefening kunnen worden aangevuld en verrijkt met een analyse die de nuances toelicht van het overeenstemmende begrip in het Kinyarwanda, Kirundi, Lingala, Swahili, Tshiluba of nog het Kikongo, om maar enkele talen te vermelden die het overwegen waard zijn.

Het initiële verslag van de experts wees erop dat in het licht van de literatuur een onderscheid kan worden gemaakt tussen drie soorten benaderingen: de structurele, de sociaalpsychologische

⁴⁵ Paul Ricoeur, "Quel ethos nouveau pour l'Europe ?", in Peter Koslowski (dir.), *Imaginer l'Europe : Le marché intérieur européen, tâche culturelle et économique*, Parijs, Éditions Cerf, 1992, blz. 110.

⁴⁶ Paul Ricoeur, *Temps et Récit*, Tome III, *Le temps raconté*, Parijs, Le Seuil, 1985, blz. 411.

en de spirituele. (blz. 448-460). De analyse van de uitwisselingen in het Parlement sinds juli 2020 en in het publieke debat toont aan dat de meeste discussies over de eerste benadering gaan. Bij die benadering gaat de aandacht hoofdzakelijk naar de belangen van elke betrokken partij en naar het institutionele aspect van elke toenadering. Die benadering komt eerst tot uiting in de integratie van alle Belgische nationale groeperingen. Het gaat in dat geval om institutionele herstelmaatregelen en/of hervormingen om discriminatie ten aanzien van Afro-descendenten tegen te gaan en aldus relaties op voet van gelijkheid tot stand te brengen (*zie verder*). Diezelfde benadering geldt ook voor de internationale betrekkingen. Vanuit die invalshoek steunen tal van actoren een aanpassing van de samenwerking tussen België, Burundi, Congo en Rwanda (op zowel politiek, economisch, cultureel vlak of op het vlak van onderzoek en onderwijs).

Bij de sociaalpsychologische benadering van verzoening ligt de nadruk niet op de belangen van de betrokken partijen, maar op hun onderlinge relaties. Bij dergelijke benadering staan de cognitieve en emotionele aspecten van elk toenaderingsproces centraal. Die benadering wordt minder toegepast, maar vindt toch haar plaats in de debatten. Meerdere verenigingen van de diaspora of van een van de drie landen van de Grote Meren wijzen immers op de noodzaak het lijden als gevolg van het kolonialisme te erkennen en de stereotypen en vooroordelen waarmee de Afro-descendenten nog steeds worden geassocieerd aan de kaak te stellen.

Bij de spirituele benaderingen van de verzoening wordt ten slotte gepleit voor een collectief genezingsproces gebaseerd op het begrip van de vergeving, alsook op de rehabilitatie van de slachtoffers *én* de daders. Die visie lag aan de basis van de Waarheids- en Verzoeningscommissie die in Zuid-Afrika werd ingesteld na de afschaffing van de apartheid (1996–2003). Ze is daarentegen amper aanwezig in de debatten die de bijzondere commissie sinds het begin voert. Het begrip van de vergeving komt in meerdere raadgevingen aan bod (al dan niet met argumenten voor), maar de overgrote meerderheid van de (schriftelijke en mondelinge) tussenkomsten houden het liever op het begrip van officiële verontschuldigheden in een eerder institutionele dan intieme zin. Die verontschuldigheden (ongeacht of de actoren ervoor of ertegen pleiten) staan meestal los van elke verwijzing naar het individuelere begrip van de vergeving.

Naast die verschillende invullingen van het begrip van de verzoening mag men niet vergeten dat geen enkele vorm van verzoening (zowel tussen de gemeenschappen in België als tussen België, Burundi, Congo en Rwanda) uitsluitend uit een institutioneel en eenzijdig initiatief kan voortvloeien. Uit de werkzaamheden van de bijzondere commissie blijkt dat de interpretaties van het koloniaal verleden vandaag nog ver uit elkaar liggen. Zo ver dat een duurzame dialoog

op alle niveaus van de maatschappij en op beide betrokken continenten nodig is om tot een toenadering te komen. Vertegenwoordigers van de verenigingen van Afro-descendenten en Burundese, Congolese en Rwandese actoren die officiële autoriteiten, universiteiten, de kunstwereld of verenigingen vertegenwoordigen, toonden zich doorheen het hele proces voorstanders van een dergelijke dialoog. Die houding was cruciaal. Ze herinnert aan de limieten van de parlementaire benadering.

Zoals hoger benadrukt, is een dergelijk institutioneel kader beslissend om de voorwaarden voor een eventuele toenadering te bevorderen. Maar het mag die niet opleggen. Geen enkele instelling kan het geheugen van de vrouwen en de mannen volledig beteugelen. Erkende of verborgen herinneringen schieten allemaal wortel in ervaringen. Ze zijn gevormd in lichamen van vlees en bloed. Die verankering verklaart dat, hoewel herinneringen bewegen in de zin dat ze ademen en evolueren, ze daarom niet meegaand zijn. Zelfs herinneringen die zich gedragen als lichte stoffen, voortgejaagd door de wind, blijven niet minder koppig. Ze zijn ongetwijfeld flexibel maar daarom niet gedisciplineerd.

Limieten en dankwoord

Meerdere Belgische en buitenlandse getuigen en sprekers verheugden zich over de instelling van deze bijzondere commissie⁴⁷. Ze werd ook vaak bekritiseerd, beoordeeld als ‘ongepast’, ‘te veel of te weinig ambitieus’, ‘geleid door militanten’ of daarentegen ‘onverschillig’ voor hen, gehaast en overhaast handelend of omgekeerd veel te lang in vergelijking met de andere parlementaire commissies, om maar enkele van de verwijten te vermelden. De vaak tegenstrijdige kritiek toont aan dat de werkzaamheden die sinds juli 2020 worden verricht, een verregaande oefening in nederigheid zijn. De taak is zo omvangrijk dat de genomen initiatieven, hoe belangrijk ze ook zijn, niet volstaan om de te bestuderen fenomenen volledig te peilen. Noch de opgedane en meegedeelde ervaringen van de koloniale periode in Burundi, Congo et Rwanda, noch de blijvende denkpatronen uit die periode, in het bijzonder wat betreft de band tussen kolonialisme en racisme, kunnen hier volledig worden afgebakend. De analyses, luistersessies, hoorzittingen en besprekingen in die periode van meer dan twee jaar zijn dus slechts de aanzet van een lange beweging.

Hoewel een volledige en uitputtende stand van zaken zich opdringt, kan die niet in het kader

⁴⁷ Zo zijn er de reacties van mevrouw Juliana Lumumba op 31 januari 2022, van professor Nancy Rose Hunt (University of Florida) op 6 mei 2022, van professor Isidore Ndaywel è Nziem (Université de Kinshasa) op 23 mei 2022 of van Patrick Balembe Batumike en Alejandra Mejia Cardona (Commission Justice et Paix) op 15 juli 2022.

van deze opdracht worden overwogen⁴⁸. Het is onmogelijk om de grote hiaten die in het eerste verslag van de experts werden aangestipt hier te vullen. Dankzij de bijzondere commissie werden die hiaten bevestigd en een beetje toegelicht. De nog te weinig gedocumenteerde en/of bestudeerde aspecten moeten nog ten gronde worden aangepakt. De specifieke situatie van het koloniaal verleden in Burundi en Rwanda kwam heel weinig aan bod, wat betekent dat de resultaten van de reeds uitgevoerde onderzoeken beter moeten worden verspreid en dat aanvullende omvangrijke projecten moeten worden gestimuleerd. De nationale specialisten in de materie moeten hierbij betrokken worden (*zie verder*). In dat opzicht was de afwezigheid van Burundese en Rwandese historici in de eerste expertengroep duidelijk een vergissing.

Het feit dat er geen omvangrijke raadplegingen werden gehouden voor en tijdens het volledige proces beperkt het initiatief in grote mate. De middelen waarover de bijzondere commissie beschikte, waren te beperkt om de aanbevelingen inzake raadpleging, inclusiviteit en participatie die in het eerste verslag van de experts werden vermeld, op te volgen⁴⁹.

Afgezien daarvan mag de duidelijk politieke aard van het initiatief niet vergeten worden. De leden van de commissie zijn verkozen politieke mandatarissen. De samenstelling van deze commissie is dus bovenal een weerspiegeling van de partijen die in het Belgisch Parlement zijn vertegenwoordigd. Die politieke aard is zowel een kans als een beperking. Een kans, omdat de volledige Belgische bevolking in het Parlement is vertegenwoordigd. Die vorm van legitimiteit verleent een nationale en officiële grondslag aan het initiatief. Een beperking, omdat de politieke belangen niet altijd de onafhankelijkheid bevorderen die vereist is om het initiële mandaat tot een goed einde te brengen⁵⁰.

Het werk dat de bijzondere commissie heeft verwezenlijkt zou niet mogelijk zijn geweest zonder de hulp van de leden van de diaspora, zowel bij de initiële raadplegingen, als bij de verslagen ter beschikking gesteld aan de bijzondere commissie en met hun actieve

⁴⁸ Hierbij moet worden herhaald dat de bijzondere commissie geen onderzoekscommissie is (zoals de commissie-Lumumba bijvoorbeeld).

⁴⁹ Zie hiervoor het hoofdstuk over het cruciale belang van raadplegingen, participatie en *outreach* van Martien Schotsmans in het eerste verslag van de experts, blz. 541 e.v. Ter vergelijking: de Canadese regering heeft 72 miljoen dollar gestort om de werkzaamheden van de Commission Vérité et Réconciliation (CVR) te steunen. De institutionele contexten mogen dan volledig verschillend zijn, het is opvallend dat het initiatief in Canada van 2007 tot 2015 heeft geduurd. De leden van de CVR hebben Canada zes jaar afgereisd om meer dan 6500 getuigenissen te horen. Voorts hebben ze 7 nationale evenementen georganiseerd in verschillende regio's van het land om de Canadese bevolking te mobiliseren, het publiek bewust te maken van de geschiedenis en de pijnlijke gevolgen van de Indianenpensionaten en om de ervaring van gewezen leerlingen en hun familie te delen en te herdenken. Voor meer details, zie <https://www.rcaanc-cirnac.gc.ca/fra/1450124405592/1529106060525>.

⁵⁰ Zie Jeremy Sarkin en Ram Kumar Bhandari, "Why Political Appointments to Truth Commissions cause difficulties for these institutions" *Journal of Human Rights Practice*, vol. 12 (2), 2020, blz. 1-27.

medewerking aan de talrijke hoorzittingen. We danken elk van hen voor die bijdrage. Voorts bedankt de commissie alle personen die positief hebben gereageerd op de raadplegingen en de hoorzittingen, en we denken daarbij aan onderzoekers, vertegenwoordigers van verenigingen, journalisten, diplomaten, kunstenaars, institutionele en religieuze actoren, getuigen of afstammelingen van getuigen. Deze denkoefening was mogelijk dankzij hun aanwezigheid, hun ervaring en hun suggesties. De rijkdom en de authenticiteit van de uitwisselingen hebben noch de scherpe hoekjes, noch de spanningen uitgewist. Het bestaan van verschillen, tegenstrijdigheden en conflicten over de interpretatie van het verleden is in zekere zin een bewijs van de vitaliteit van de herinnering - een herinnering die niet langer conflictueus is, is vaak een zinloze herinnering⁵¹.

De commissie bedankt ook de FOD Buitenlandse Zaken, die de missie in Burundi, Congo en Rwanda mogelijk gemaakt heeft. De zorgvuldige voorbereiding van die bezoeken en de opmerkelijke bijstand van de Belgische ambassades in Bujumbura, Kinshasa en Kigali hebben tot talrijke en vruchtbare onverhoopte uitwisselingen geleid die de grondslag voor duurzame betrekkingen tussen België en elk van die drie landen versterken. Al die ontmoetingen, online, in België of in de Grote Meren, vormen de kern van de te versterken dynamiek: de oprichting van een billijke maatschappij bevorderen, waarin iedereen zich volledig kan ontplooiën.

Dit verslag beëindigt de werkzaamheden die in juli 2020 werden opgestart. Het sluit het debat geenszins af. Integendeel, de aanbevelingen nodigen uit om te blijven ijveren voor een creatieve, innoverende dekolonisatie die doeltreffend is op lange termijn. Het einddoel van deze werkzaamheden is elk individu dat in het Parlement is vertegenwoordigd. Dat elk van hen zijn juiste plaats in ons land moge vinden en in de betrekkingen tussen ons land en Burundi, de Democratische Republiek Congo en Rwanda.

* *
*

Het geheugen stroomt en loopt over.

⁵¹ Zie, in een andere context, Annette Wieviorka, “Le Vél’ d’Hiv’ : histoire d’une commémoration”, *Autrement*, nr. 54, 1999, blz. 161-165; Bogumil Jewsiewicki, “De la vérité de mémoire à la réconciliation. Comment travaille le souvenir ?”, *Le Débat*, nr. 122, 2002, blz. 63-77; Krzysztof Pomian, “Sur les rapports de la mémoire et de l’histoire”, *Le Débat*, nr. 122, 2002, blz. 32-40; Sarah Gensburger en Sandrine Lefranc, *A quoi servent les politiques de mémoire ?*, Parijs, Sciences Po, 2017 en Johann Michel, *Le devoir de mémoire*, Parijs, PUF, 2018.

Het levend geheugen staat nooit stil. Het stroomt. In een variabel tempo. Een rustig stroompje of een waterval die door niemand te stuiten is. Het wordt overgedragen van generatie op generatie. Het stroomt over wanneer er bloed gevloeid heeft. Casestudy's op alle continenten tonen duidelijk aan dat massamisdaden onvermijdelijk tot een uitbarsting van herinneringen leiden. Herinneringen kunnen worden uitgesteld, maar er valt niet aan te ontsnappen. In sommige gevallen leidt ontkenning tot 'doen alsof'. In andere gevallen wil amnestie de bladzijde omslaan. Maar altijd biedt het geheugen weerstand. Wat niet gelezen wordt, weegt door, eist tijd en aandacht op. Ver van alle haast maken stilte en concentratie beetje bij beetje de stemmen die niet gehoord werden, de onderdrukte kreten, het geminachte gefluister hoorbaar. Alles komt aan de oppervlakte.

Het geheugen heeft niet stilgestaan in die door geweld geteisterde landschappen. Ver van de duidelijk hoor- en zichtbare watervallen heeft het gegraven, de aarde aangetast en zich een weg gebaad. Het is ondergronds gegaan om opnieuw de oppervlakte te bereiken. Het fenomeen van de rivieren die weer boven de grond komen, is frappant. Op een plek die we vreedzaam en soms zelfs rustgevend vinden, komt de rivier met een onvermoede kracht aan de oppervlakte.

We hebben dit ervaren sinds de bijzondere commissie werd ingesteld. Herinneringen borrelen naar boven, onbegrepen tegenslagen, onpeilbare kloven tussen actoren en hun afstammelingen. Zoals aangetoond beperkt het kolonialisme zich niet tot de misdaad. Hij verzwelgt er wel in. De bloedbaden in de Grote Meren werden niet opgetekend. De lichamen die niet begraven werden, drijven tot ze rust vinden. Meegevoerd door de stromen van de herinnering sleuren die overledenen alles op hun pad mee en stellen de prioriteiten van het heden in vraag.

Overmand door hun verleden proberen zowel individuen als maatschappijen de troebele wateren te kanaliseren. Wateren die bezoedeld zijn voor de ene en heilig voor de andere. Iedereen aan wal zoekt het verdronken jaagpad. Afwijkende origines en trajecten worden hier uitgedomd. Alle omwonenden hebben eenzelfde doel: de stromen bedwingen en temmen. Iedereen wordt ermee geconfronteerd, ongeacht of ze Belg, Burundees, Congolees of Rwandees zijn. Met het instellen van de bijzondere commissie heeft het Belgische Parlement het risico genomen te worden overrompeld.

Deel 1: Vaststellingen

“Nos âmes sont à apaiser des deux côtés. [...] Nous sommes pleins de l’Occident mais vous êtes vides de nous”.

In Koli Jean Bophane⁵²

Inleiding

Het vertellen van het nationale verleden is een dynamisch proces. De beroering die de roep om dekolonisatie van de geesten veroorzaakt, kan niet worden gekanaliseerd zonder *samen* te kijken naar de onverbreekelijke banden tussen België, Burundi, Congo en Rwanda. Stilstaan om

⁵² Geciteerd op de hoorzittingen van 8 juli 2022.

te kijken “hoe het zo ver is kunnen komen”⁵³. Om de “dingen te zeggen zoals ze zijn”⁵⁴, zonder omwegen of rechtvaardigingen. Om niet langer “te doen alsof *dat* niet gebeurd is”⁵⁵. Wat betekent “dat”? Die vraag ligt aan de grondslag van het eerste deel van dit verslag.

Verankering en koers

Dit gemeenschappelijke verhaal komt tot stand rond een stramien van uiteenlopende onderwerpen en emoties. Een dergelijk weefsel is slechts onder twee voorwaarden duurzaam en zinvol voor alle betrokken bevolkingsgroepen en generaties.

(1) De eerste is de verankering: het veelkleurige weefsel is als wetenschappelijke discipline verankerd in de geschiedenis. Het gaat er niet om ‘de’ historische waarheid te onthullen, die namelijk niet kan worden ‘gevangen’ of geëssentialiseerd. Het is integendeel zaak de bronnen en invalshoeken uit te breiden om onophoudelijk te streven naar een beter begrip van wat er gebeurd is. Dit streven is de enige manier om vroegere, huidige en toekomstige generaties te verbinden op basis van respect⁵⁶. De enige manier om de descendenten opnieuw “aansluiting te doen vinden”⁵⁷. Het is niet de bedoeling om ervaringen op te stapelen, maar om ze zo dicht mogelijk te benaderen. Om ze één na één te temmen, aan het woord te laten, door ze tot in hun kern te proberen begrijpen. Het is deze veeleisende en altijd onvoltooide geschiedenis die we samen moeten blijven schrijven⁵⁸.

De inzet is hoog, want we wagen ons op glad ijs. De Franse schrijver Paul Valéry heeft de risico's duidelijk omschreven. Hij legt uit: “*L’histoire est le produit le plus dangereux que la chimie de l’intellect ait élaboré. [...] Il fait rêver, il enivre les peuples, leur engendre de faux souvenirs, exagère leurs réflexes, entretient leurs vieilles plaies, les tourmente dans leur repos, les conduit au délire des grandeurs ou à celui de la persécution, et rend les nations amères, superbes, insupportables et vaines*”⁵⁹. Deze woorden herinneren ons eraan dat niet enkel de gebeurtenissen zelf, maar ook - en vooral - de weergave van deze gebeurtenissen invloed

⁵³ Pie Tshibanda, hoorzittingen van 8 juli 2022.

⁵⁴ Marie-Louise Sibazuri, hoorzittingen van 18 juli 2022. In een heel andere context en in een andere trant, zie Claudine Galea, *Les choses comme elles sont*, Parijs, Verticale, 2022.

⁵⁵ In Koli Jean Bophane, *op. cit.*

⁵⁶ Wat betreft het begrip 'respect' als grondslag voor verantwoordelijkheid, zie Hans Jonas, *Das Prinzip Verantwortung*, Frankfurt, Insel Verlag, 1979.

⁵⁷ Uitdrukking die in elk van de drie landen van de Grote Meren werd gebruikt tijdens het bezoek van de parlementaire delegatie.

⁵⁸ Wat deze invalshoek betreft, zie de inleiding van het historische deel van het eerste verslag van de experts, opgesteld door Gillian Mathys en Sarah Van Beurden, blz. 14 e.v.

⁵⁹ Paul Valéry, *Regards sur le monde actuel et autres essais*, Parijs, Gallimard, 1990, blz. 35.

hebben op standpunten en beslissingen. Daarom moet de geschiedeniswetenschap absoluut voor een gestabiliseerde verankering zorgen.

(2) De tweede voorwaarde heeft betrekking op de te volgen koers. Het narratieve weefsel dat geleidelijk vorm krijgt, is niet uitsluitend gericht op het begrijpen van het verleden. Het probeert ook recht te zetten wat kan worden rechtgezet en banden te smeden. En dat zowel in het heden als de toekomst. Het is een vorm van **rechtvaardigheid**. Niet alle gevolgen van massamisdaden kunnen hersteld worden door de rechtbanken⁶⁰. Lichamen werden verplaatst of verscheurd, en dat kan niet ongedaan worden gemaakt. Wezen zijn wees gebleven. Hun waardigheid werd met de voeten getreden en lijkt gedooft te zijn. Hier kan een gemeenschappelijk verhaal proberen de draad weer op te nemen en het spoor terug te vinden. Het is zeker niet de bedoeling om iemand aan de schandpaal te nagelen, maar om te luisteren naar de adem van /aanzelende waardigheden. Een adem die verdwijnt in het tumult van de polemieken, maar die als een bries voelbaar is wanneer men stilstaat en ernaar zoekt. De waardigheid herwinnen, betekent terugkeren naar de niet-nagekomen beloften van het verleden⁶¹. Het gaat er dus om de geschiedenis van die beloften te doen herleven (1e voorwaarde), maar ook om verbintenissen aan te gaan (2e voorwaarde) zodat eindelijk de cyclus van de gestrande generaties wordt doorbroken.

Dit verslag is niet het zoveelste plot van de opeenvolgende gebeurtenissen tussen de oprichting van Congo-Vrijstaat in 1885 en de onafhankelijkheid van Burundi en Rwanda in 1962. Het is niet aan de parlementsleden om die geschiedenis mee te schrijven, maar aan de historici en getuigen in Burundi, in Congo en in Rwanda, evenals aan hun Belgische en buitenlandse collega's. Dit deel verwijst onvermijdelijk naar bepaalde historische gebeurtenissen, maar pretendeert geenszins alle episodes te bevatten die een plaats verdienen in de te creëren inclusieve verhalen⁶².

In plaats van leerling-historicus te spelen en het risico te lopen de gebeurtenissen in een te krap en verouderd 'hokje' te stoppen, is het nuttiger terug te kijken op de belangrijkste kwesties die de debatten van de bijzondere commissie hebben gedomineerd. De voorgestelde structuur is

⁶⁰ Magali Bessone, *Faire justice de l'irréparable. Esclavage colonial et responsabilités contemporaines*, Parijs, Vrin, 2019.

⁶¹ Zie voor het begrip 'waardigheid' de uiteenzetting van Valérie Arnould van 27 juni 2022. Wat het begrip 'belofte' betreft, zie Hannah Arendt, *The Human Condition*, Chicago, University of Chicago Press, 1958.

⁶² Voor meer details over een historische benadering van de Belgische kolonisatie, zie met name de hoofdstukken geschreven door de historici uit de eerste expertengroep: Zana Etambala, Gillian Mathys, Elikia Mbokolo, Pierre-Luc Plasman en Sarah Van Beurden.

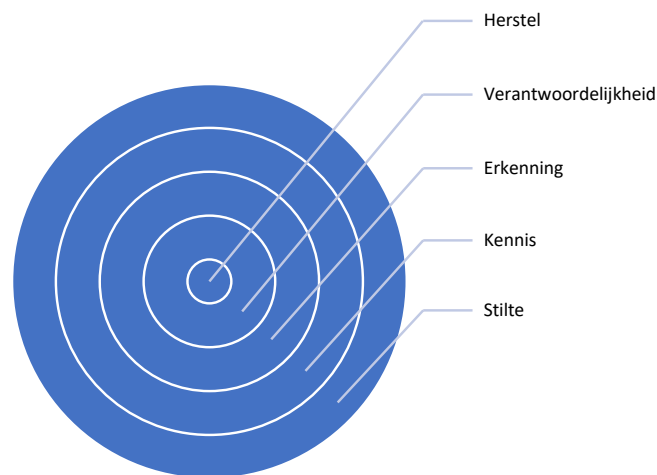
dus thematisch, en niet diachronisch. Ze kaart vier kernpunten aan: kennis, erkenning, verantwoordelijkheid en herstel.

Vier kernpunten

Studies over herstelbeleid (*reparation politics*) onderscheiden meerdere stadia in de officiële verwerking van een pijnlijk verleden⁶³. Het initiële kader wordt vaak gekenmerkt door een vorm van ontkenning of onverschilligheid⁶⁴. De stilte doorbreken impliceert een eerste stadium van historisch onderzoek om kennis op te doen over het verleden “zoals het zich afgespeeld heeft” – in de wetenschap dat die kennis eerder een kwestie is van (nooit volledig bereikte) verwachtingen dan van onthullingen. In het tweede stadium worden misstanden uit het verleden geïdentificeerd, als dusdanig gekwalificeerd en publiekelijk erkend. In het derde stadium wordt een deel van de verantwoordelijkheid opgenomen voor het begane onrecht en het leed dat eruit is voortgevloeid. Het laatste stadium heeft betrekking op het materiële herstel van het geleden onrecht. Terwijl de eerste drie stadia vormen van symbolisch herstel zijn, wordt het laatste stadium hier *sensu stricto* opgevat en kan het een materiële dimensie krijgen (zoals teruggave of financiële compensatie). Die verschillende stadia kunnen als concentrische cirkels worden voorgesteld, zoals in onderstaande figuur:

⁶³ Zie het baanbrekende werk van Martha Minow, *Between Vengeance and Forgiveness: Facing History after Genocide and Mass violence*, Boston, Beacon Press, 1998; Elazar Barkan, *The Guilt of Nations. Restitution and Negotiating Historical Injustices*, Baltimore & London, The Johns Hopkins University Press, 2000; Patricia Hayner, *Unspeakable Truths: Confronting State Terror and Atrocity*, New York, Routledge, 2001; Nigel Biggar (ed.), *Burying the Past. Making Peace and doing Justice after Civil Conflicts*, Washington, Georgetown University Press, 2003; John Torpey, *Making Whole What Has Been Smashed: On Reparation Politics*, Cambridge, Harvard University Press, 2006; Jeff Olick, *The Politics of regret: on collective memory and historical responsibility*, London, Routledge, 2007 en Sarah Cobb, *Speaking of Violence. The Politics and Poetics of Narrative in Conflict Resolution*, Oxford, Oxford University Press, 2013. Zie ook Christopher Daase et al., *Apology and Reconciliation in International Relations. The importance of being sorry*, London, Routledge, 2016; Mikyoung Kim (ed.), *Routledge Handbook of Memory and Reconciliation in East Asia*. New York: Routledge, 2016; Laura E. Reimer, Katerina Standish, en Chuck Thiessen (eds.), *Expanding the Edges of Narrative Inquiry*, Lanham, Lexington Books, 2020;

⁶⁴ Zie onder meer Stanley Cohen, *States of Denial. Knowing about atrocities and Suffering*, Cambridge, Polity Press, 2001 en Valérie Rosoux en Laurence van Ypersele, "The Belgian National Past: Between commemoration and silence", *Memory Studies*, 5 (1), 2012, blz. 45-57.

Figuur 1: Officieel beheer van een pijnlijk verleden

Dit schema is geen doelwit met in het midden een doel dat bijna mechanisch moet worden bereikt. De politieke /inzichten en onderhandelingen over het beheer van massageweld lijken allesbehalve op een rechtlijnig traject dat uniform en voorspelbaar op elke case study zou worden toegepast. Het beeld van de concentrische cirkels verwijst niet naar de bull's eye die de meeste punten oplevert, maar naar het brandpunt waarrond alle debatten van de bijzondere commissie gestalte gekregen hebben. Deze concentrische cirkels stemmen ook overeen met de beweging die ontstaat wanneer een kiezelsteen in een vijver wordt gegooid. De verschillende stadia die in de figuur worden onderscheiden, verwijzen naar de omvang van de gevolgen van het initiële geweld. De plaats waar een steen in een vijver inslaat, vertegenwoordigt een specifieke gewelddaad tegen een concreet lichaam en gezicht. Deze daad dompelt een familie en een gemeenschap onmiddellijk onder in rouw. Wanneer die daad het werk is van een regime dat segregatie en de uitbuiting van een hele bevolking organiseert, wordt de hele vijver getroffen. Dat geweld wordt op termijn gevoeld door meerdere generaties afstammelingen, verspreid over meerdere continenten⁶⁵.

Het doel van de bovenstaande figuur is niet de complexiteit van elk geval te beperken tot een *checklist* van processen, die worden voorgesteld als voorwaarden om “de bladzijde om te

⁶⁵ Nicolas Argenti en Khatarina Schramm, *Remembering Violence: Anthropological Perspectives on Intergenerational Transmission*, New York, Berghahn Books, 2010.

slaan”⁶⁶. Noch om de knooppunten van het politieke beheer van het verleden te ontkennen ten gunste van een perfect vlotte opeenvolging van duidelijke en onderscheiden fasen. Maar wel om referentiepunten aan te reiken die nuttig kunnen zijn voor analyse en inzicht. De stadia in dit rapport schetsen een pad dat kan terugvoeren tot de beschadigde lichamen en gezichten. Om ze eindelijk eer te bewijzen.

Figuur 2: Concentrische cirkels in het water

I. Kennis: schriftelijke en mondelinge archieven

Welk traject ook wordt gekozen, schriftelijke en/of mondelinge archieven vormen het uitgangspunt⁶⁷. Het eerste verslag van de experts wijdt een belangrijk hoofdstuk aan de in België bewaarde archieven over het koloniaal verleden⁶⁸. Die archieven vertegenwoordigen meer dan 20 km documenten in 80 instellingen over het hele land (zoals de FOD Buitenlandse Zaken, het Rijksarchief, het AfricaMuseum, KADOC, de archiefcentra van de universiteiten, steden of religieuze ordes).

⁶⁶ Zie hierover Simon Robins, "Failing Victims? The Limits of Transitional Justice in Addressing the Needs of Victims of Violations", *Human Rights and International Legal Discourse*, (1), 2017, blz. 41-58.

⁶⁷ Zie Florence Gillet, Archives et gouvernance de l'information à l'ère numérique, *Courrier hebdomadaire du CRISP*, 2530-2531, 2022, blz. 5-82; Chiara Candaele, Delphine Lauwers, Bérengère Piret en Marie Van Eeckenrode, "Van confiscatie naar dekolonisatie: De uitdagingen van de koloniale archieven", *META: Tijdschrift voor Bibliotheek en Archief*, 2, 2021, blz. 10-15 en Bérengère Piret, "Reviving the Remains of Colonization. The Belgian Colonial Archives in Brussels", *History in Africa*, 42, 2015, blz. 419-431.

⁶⁸ Dit hoofdstuk werd geschreven door Gillian Mathys en Sarah Van Beurden, blz. 347-371. Tal van andere archieven zijn ondergebracht in Burundi, Congo, Rwanda of andere plaatsen (Verenigde Staten, Verenigd Koninkrijk en Italië). Voor meer details over de archieven die in België worden bewaard, zie Pierre-Alain Tallier, Marie Van Eeckenrode en Patricia Van Schuylenbergh (dir.), *België, Congo, Rwanda en Burundi. Gids van de bronnen van de geschiedenis van de kolonisatie (19e – 20e eeuw)*, 2 vol., Turnhout, Brepols, 2021 (<https://www.cegesoma.be/nl/event/belgi%C3%AB-congo-rwanda-en-burundi-gids-van-de-bronnen-van-de-geschiedenis-van-de-kolonisatie-naar>).

In het eerste verslag van de experten wordt in het begin al benadrukt dat archieven veel meer zijn dan verzamelingen van documenten. "Naast een belangrijke bron voor geschiedschrijving zijn ze ook van groot belang voor individuele en collectieve herinnering (en dus voor identiteitsvorming). Ze spelen trouwens een belangrijke rol in de controle op de democratie en ze zijn een manier voor overheden om verantwoording af te leggen ten aanzien van de burgers" (blz. 349). Archieven zijn verre van neutraal en vereisen daarom een heuristisch onderzoek (waarbij met name de authenticiteit en de herkomst worden gecontroleerd). Zodra dat uitgevoerd is, kunnen de archieven waardevol of zelfs onmisbaar zijn om genomen beslissingen en daden te begrijpen.

In het eerste verslag van de experten wordt de verklaring van de ICA (International Council for Archives) uit 2011, gesteund door UNESCO, geciteerd. We nemen het citaat hier over omdat het zo belangrijk is:

*"Les archives conservent les décisions, les actions et les mémoires. Les archives constituent un patrimoine unique et irremplaçable transmis de génération en génération. Les documents sont gérés dès leur création pour en préserver la valeur et le sens. Sources d'informations fiables pour une gouvernance responsable et transparente, les archives jouent un rôle essentiel dans le développement des sociétés en contribuant à la constitution et à la sauvegarde de la mémoire individuelle et collective. L'accès le plus large aux archives doit être maintenu et encouragé pour l'accroissement des connaissances, le maintien et l'avancement de la démocratie et des droits de la personne, la qualité de vie des citoyens"*⁶⁹

Deze passage wijst nogmaals op het fundamentele belang van de **toegankelijkheid** van de publieke archieven, zowel voor onderzoekers, voor journalisten als voor het publiek in de meest brede zin van het woord. Die toegankelijkheid is eenvoudigweg vitaal voor individuen die bewijstukken zoeken waarmee ze de identiteit van hun ouders of voorouders kunnen vaststellen. In dit precieze geval kan de ontoegankelijkheid van de archieven ertoe leiden dat mensen op de dool zijn, en 'in het ongewisse' blijven. Het pijnlijke geval van de metiskinderen is in dit verband emblematisch (*cf. infra*).

Schriftelijke archieven

⁶⁹ Conseil International des Archives, "Déclaration universelle sur les archives": https://www.ica.org/sites/default/files/20190726_ica_declarationuniverselle_french_1.pdf.

Wat de schriftelijke archieven in België betreft, impliceert dit streven naar toegankelijkheid een vorm van transparantie, aandacht voor gebruiksgemak en centralisatie van de informatie. Concreet rechtvaardigen de diversiteit van de beschikbare collecties en de veelheid van bewaarplaatsen de creatie van een website die een toegangspoort en een gids is om de gezochte archieven te lokaliseren. Het streven naar toegankelijkheid betekent ook dat die archieven moeten worden bewaard op een plaats die met het openbaar vervoer bereikbaar is en dat ze ruime openingstijden moeten hebben. Voor Burundese, Congolese en Rwandese burgers vereist de toegang tot de koloniale archieven - die een essentiële basis van hun collectieve herinnering vormen - een soepele en doeltreffende visumaanvraagprocedure. Het is namelijk zo dat de meeste koloniale archieven ten tijde van de onafhankelijkheid naar België werden gebracht⁷⁰. De weinige documenten die in de Grote Meren bleven, werden geleidelijk verspreid, vernietigd, gingen verloren of werden zelfs gestolen.

We moeten vaststellen dat deze voorwaarden (toegankelijkheid van de bewaarplaatsen en het verkrijgen van visa) op dit moment onvoldoende vervuld zijn. Afgezien van deze pragmatische aspecten komen de hoorzittingen en discussies over dit thema tijdens de werkzaamheden van de bijzondere commissie tot dezelfde conclusie dat voor een betere toegankelijkheid van de fondsen twee stappen nodig zijn. De eerste is het inventariseren van de documenten. Dit is een bijzonder tijdrovend en dus duur proces. De gehoorde archivariissen en historici schatten dat een voltijdse medewerker ongeveer een week moet werken om één meter archieven toegankelijk te maken. De inventarisatie van de documenten verschilt dus sterk per instelling. De tweede stap hangt af van de declassificatie van de documenten, die in de meeste betwiste dossiers een aanzienlijk obstakel blijft⁷¹. Sinds de publicatie van het eerste deskundigenverslag heeft de FOD Buitenlandse Zaken aangekondigd dat alle door de *Koloniale Veiligheid* geclassificeerde archieven als gedeclassificeerd worden beschouwd. Dit besluit, dat door iedereen werd toegejuicht, heeft echter geen betrekking op documenten die door andere diensten, zoals de Staatsveiligheid, werden geclassificeerd.

De overdracht van de koloniale archieven naar België in 1960 verandert niets aan het feit dat dit **gemeenschappelijk** patrimonium is. Het behoort toe aan de afstammelingen van de gekoloniseerden én van de kolonisten. De veelgeprezen teruggave is dus geen wondermiddel

⁷⁰ Zie hierover de uiteenzettingen van Bérengère Piret en Sarah Van Beurden op de hoorzittingen van 14 maart 2022.

⁷¹ Zie hierover ook de uiteenzettingen van Bérengère Piret op 14 maart 2022, van Alain Gérard, Wim Robberecht, Peter Lanssens, Pierre-Alain Tallier, Kathleen Van Acker, Marie Van Eeckenrode en Claude de Moreau de Gerbehaye, Guido Gryseels en Kim Christiaens op de hoorzittingen van 21 maart 2022.

vermits een groot deel van de betrokken burgers hierdoor geen toegang heeft tot de archieven. Daarom is digitalisering een veelbelovende piste: de gegevens kunnen worden gedeeld en wereldwijd toegankelijk gemaakt. Ze stuit evenwel op enkele hindernissen, zoals de moeilijke toegang tot het internet en de herhaalde stroomonderbrekingen in Burundi, Congo en Rwanda. Het is trouwens soms sneller en gemakkelijker om handgeschreven of getypte documenten op papier dan digitaal te raadplegen.

Ondanks deze moeilijkheden zorgen sommige initiatieven voor vooruitgang. Een ervan is het programma **SHARE**, dat België en Rwanda hebben opgezet nadat de Rwandese regering in 2018 een bilaterale conferentie had georganiseerd. Het doel van dit programma is erfgoed delen en de capaciteit voor het behoud en beheer van collecties versterken. In dat kader zijn drie Belgische instellingen - AfricaMuseum, Algemeen Rijksarchief en de FOD Buitenlandse Zaken - gestart met het inventariseren en digitaliseren van de archieven met betrekking tot Rwanda. Op 28 oktober 2021 heeft het AfricaMuseum meer dan 4.000 geluidsopnames van Rwandese muziektradities overgemaakt aan de *Rwanda Cultural Heritage Academy*. Dat digitalisatieprogramma, gepland voor de periode 2019-2023, heeft betrekking op alle Rwandese archieven die in België worden bewaard. Het omvat ook de renovatie en de dekolonisatie van het *Huye Ethnographic Museum*, een project inzake musicologie en linguïstisch onderzoek naar de taal Kinyarwanda.

Afgezien van dit veelbelovende initiatief blijven er grote **vragen** bestaan, die de omvang van de uitdagingen schetsen. Die vragen zijn van juridische aard (wordt er enkel informatie gedeeld met staatsorganen? Hoe kan de bescherming van de persoonlijke levenssfeer worden gegarandeerd? Waarom wordt er niet na vijftig in plaats van honderd jaar gedeclineerd? Dat zou immers stroken met de bestaande teksten en respectvol zijn naar de nog levende personen toe.⁷² Zijn afwijkingen mogelijk voor de metissen? Hoe kan de ontsluiting worden bevorderd van archieven die door ondernemingen of de Kerk worden bewaard?); van technische aard (moet het elektronisch formaat of het gedrukt formaat de voorkeur krijgen?) en vooral van materiële aard (hoe kunnen de beschikbare collecties worden bewaard, geïnventariseerd en gedigitaliseerd? Hoe kunnen documenten in kaart worden gebracht, die vandaag mogelijk nog worden bewaard door instellingen zoals Burundese, Congolese of

⁷² Een wetsontwerp, dat reeds in de inleiding wordt genoemd en dat in juli 2022 is goedgekeurd, bepaalt op welke wijze en onder welke omstandigheden geclassificeerd materiaal moet worden gedeclineerd. Voordien was België een van de weinige westerse landen zonder declassificatieprocedure. Dit betekende dat geclassificeerd materiaal nooit daadwerkelijk werd gedeclineerd. Deze tekst bepaalt dat documenten in beginsel uiterlijk na honderd jaar worden gedeclineerd.

Rwandese scholen en ziekenhuizen?). Met andere woorden, voor een gezond, eerlijk en democratisch beheer van de koloniale archieven zijn veel meer financiële en personele middelen nodig dan de budgetten die vandaag voor deze taken worden geoormerkt.

Zoals reeds gezegd, beperkt de kwestie van de archieven zich niet tot de behandeling van de publieke archieven. Dankzij de werkzaamheden van de bijzondere commissie werd ook de situatie van de **private archieven** (in handen van verenigingen, families, ondernemingen of individuen) onderzocht. De bewaarde collecties zijn uiterst gevarieerd (papier, audiovisueel, elektronisch, enzovoort) en hun bewaring of overdracht is niet afhankelijk van een juridisch raamwerk. Alles hangt dus af van de bereidwilligheid van de betrokken actoren. Een instelling zoals het *Archiefpunt*, opgericht met de steun van de Vlaamse Gemeenschap, bewaart private collecties en stelt ze ter beschikking van het publiek. De oprichting van een uitgebreide databank heeft duidelijk de interesse van de burgers gewekt (de website trekt jaarlijks 45.000 bezoekers aan)⁷³.

De *Association pour la valorisation des archives d'entreprises* heeft de overdracht mogelijk gemaakt van 6 km private archieven aan het Rijksarchief, waaronder 600 m koloniale archieven (over de *Cie du Congo pour le commerce et l'industrie*, *Cie du Haut Katanga* en de Generale Maatschappij van België). Het werk op dit domein is immens. De archieven van de banken zijn bijvoorbeeld nog grotendeels onontgonnen terrein. Elke vooruitgang die wordt geboekt in het overdragen van private archieven aan het Rijksarchief steunt op een vertrouwensrelatie⁷⁴. Ondernemingen kunnen immers niet gedwongen worden hun archieven te bewaren of te ontsluiten vermits ze zelf opdraaien voor het klasseren en inventariseren ervan. Het werk van de *Association pour la valorisation des archives d'entreprises* bevordert een zekere transparantie vermits ze de declassering en toegankelijkheid van deze documenten nastreeft. Het is de bedoeling ondernemingen zover te krijgen dat ze ermee instemmen om hun archieven na 30 jaar openbaar te maken. Die periode stemt overeen met een generatie en is een referentiepunt in andere landen. De termijnen voor het openstellen van de archieven hangen *in fine* af van de onderhandelingen tussen elke onderneming en het Rijksarchief.

Mondelinge archieven

⁷³ Zie archiefdecreet van 2002. Voor meer details, zie de presentatie van Ann Mares op de hoorzittingen van 14 maart 2022 en de website van *Archiefpunt*: <https://archiefpunt.be/node/437>.

⁷⁴ Zie de uiteenzetting van Jean-Louis Moreau op de hoorzittingen van 14 maart 2022.

Naast de vele moeilijkheden met het bewaren en toegankelijk maken van de schriftelijke archieven is het belangrijk te wijzen op het primordiale karakter van de mondelinge geschiedenis⁷⁵. Tal van gesprekspartners tijdens de parlementaire missie in Burundi, Congo en Rwanda lichtten de sterke impact toe van wat soms “mentale archieven” wordt genoemd. Deze verhalen laten een grote indruk na op de geest, ongeacht of ze werden beleefd of overgedragen. Verteld in de vorm van liederen (veel van hen steken de draak ofwel met de kolonist, ofwel met de gekoloniseerde), gedichten of lange beschrijvingen, schetsen die verhalen niet enkel de avonturen van het dagelijkse leven, maar ook de vernederingen door het geweld en het onrecht van het koloniale systeem. Al die kennis is van cruciaal belang om de inhoud van de bewaarde herinneringen te begrijpen, net als het proces zelf van de **intergenerationele overdracht**. Die verhalen moeten dus absoluut worden verzameld, geïnventariseerd en bewaard⁷⁶.

Naast die mondelinge bronnen vormt ook de materiële cultuur een kostbare informatiebron. Voorwerpen uit het dagelijkse leven, ambachtelijke voorwerpen of andere kunstvoorwerpen kunnen bepalend zijn om de geschiedenis mee te schrijven en de herinnering van de koloniale periode beter te begrijpen. In dit verband benadrukt het eerste verslag van de experts het belang van de zogenaamde ‘populaire’ Congolese schilderkunst (blz. 355)⁷⁷. Dit soort werk is zeker een aanvulling op de koloniale archieven, die vaak ‘eenzijdig’ zijn. Zoals Donatien Dibwe dia Mwembu uitlegt, hebben die archieven niet ten volle rekening gehouden met de “rol van de Afrikanen als medeauteurs van hun eigen geschiedenis”⁷⁸.

We nemen twee emblematische voorbeelden. Het eerste heeft betrekking op het verzamelen van levensverhalen en mondelinge getuigenissen in Lubumbashi vanaf de jaren 1990 door professor Bogumil Jewsiewicki. Die levensverhalen worden gedeeld door vrouwen en mannen uit alle sociaal-economische categorieën (werknemers van grote ondernemingen zoals *Union Minière du Haut-Katanga* of *Société de chemin de fer du Bas-Congo* in Katanga, leden van de middenstand, kunstenaars, politieke, economische, culturele of religieuze actoren). In 2000 werd het project “*Mémoires de Lubumbashi*” gelanceerd als ruimte voor uitwisseling, waar vooral de directe getuigen van de koloniale periode een plaats kregen. Dankzij die mondelinge archieven wordt licht geworpen op een groot deel van de sociale geschiedenis van Congo (ze

⁷⁵ Zie hierover Donatien Dibwe dia Mwembu, “Les sources orales à la conquête du passé colonial”, *Journal of African History*, 2023 (te verschijnen) en Jan Vansina, *Oral Tradition as History*, Madison, University of Wisconsin Press, 1985.

⁷⁶ Zie hierover Achille Mbembe, *op. cit.*, blz. VII.

⁷⁷ Zie Johannes Fabian, *Remembering the Present: Painting and Popular History in Zaire*, Berkeley University of California Press, 1996.

⁷⁸ Donatien Dibwe dia Mwembu, “Les sources orales”, *op. cit.*, blz. 2.

geven details over de rekruteringsvoorwaarden van de werknemers, hun socialisatieproces, hun professionele verhoudingen op de werkplek, de aanwezigheid van vrouwen in de kampen of hun migratie naar Haut Katanga). Dit initiatief geeft eigenlijk een stem aan de “stemlozen van gisteren”⁷⁹.

Het tweede voorbeeld is dat van het IRIBA Centre for Multimedia Heritage, opgericht in Kigali in 2012. Het IRIBA Centre, waarvan de naam “de bron” betekent in het Kinyarwanda, is een onafhankelijk centrum dat films, foto’s, geluids- en audiovisuele documenten verzamelt die betrekking hebben op de geschiedenis van Rwanda, van de koloniale periode tot heden. De twee oprichters, Assumpta Mugiraneza en Anne Aghion, zijn van mening dat de audiovisuele archieven “een essentieel element zijn van het culturele en historische patrimonium van elk land. In Rwanda, waar weinig mensen lezen, en minder dan een generatie na de 'genocide onder burens', zullen die middelen een cruciale rol spelen voor de toekomstige generaties. De kennis van hun verleden is een essentiële voorwaarde om een conflictvrije toekomst op te bouwen”⁸⁰. Door vrije en kosteloze toegang te verlenen tot de audiovisuele archieven probeert het IRIBA Centre “zaken te benoemen” door in te zetten op de mondelinge overlevering, die fundamenteel is in Rwanda. “We dorsten naar onze geschiedenis”, verklaart Assumpta Mugiraneza⁸¹. Via deze archieven willen ze het woord en de intergenerationele overdracht bevrijden. Het is de bedoeling om bij iemand een reflectie op gang te brengen, uitgaande van de geschiedenis van zijn familie, zijn gemeenschap, zijn land en daarbuiten, zodat hij deelneemt aan het beheer van de aansprakelijkheden in verband met de lagen van geweld die elkaar in Rwanda hebben opgevolgd sinds de koloniale periode.

Die voorbeelden herinneren ons eraan dat mondelinge archieven niet enkel afdoende middelen zijn. Ze zijn ook dringend nodig. Een van de prioriteiten op dit vlak is het samenstellen van mondelinge archieven op basis van gesprekken met directe getuigen van de kolonisatie, omdat die laatste langzaam verdwijnen. Dit soort inventarisatiewerk vereist de oprichting in elk land van **gezamenlijke comités** van specialisten uit alle betrokken gemeenschappen. Vermits het niet mogelijk is om alle collecties te digitaliseren, moet het inventarisatieproces worden opgeschaald om te bepalen welke documenten voorrang hebben. Dergelijke beslissingen kunnen niet worden genomen zonder de Burundese, Congolese en Rwandese historici en archivariissen. Om dezelfde reden pleiten alle gehoorde sprekers in België en de specialisten die

⁷⁹ *Ibidem*, blz. 6.

⁸⁰ Voorstelling van het centrum:

https://kichkafr.files.wordpress.com/2020/02/iriba_breve_presentation_2020.pdf.

⁸¹ Kigali, 8 september 2022.

de parlementaire delegatie heeft ontmoet voor beurzen die de uitwisseling en de permanente vorming van de historici en archivariissen van de vier landen mogelijk moeten maken. De oprichting van gezamenlijke comités en de toenadering op het vlak van opleiding zouden ongetwijfeld helpen om komaf te maken met de achterdocht veroorzaakt door het jarenlange gebrek aan vertrouwen en transparantie bij de productie en bewaring van archieven. De schriftelijke en mondelinge sporen van het koloniale verleden moeten samen en op voet van gelijkheid worden behandeld.

II. Erkenning

Deze eerste fase maakt de weg vrij voor een tweede fase: de erkenning van het koloniaal verleden. Het gaat er niet om het verleden te herkauwen, maar om het *anders* te analyseren, om het ook te analyseren vanuit het standpunt van degene die de *andere* was - zodat hij niet langer de andere is⁸². Voor de Franse filosoof Paul Ricoeur beoogt deze her-kenning de overgang van een zuivere retrospectie van het verleden naar een toe-eigening van dit verleden⁸³. Ook Hannah Arendt benadrukt het belang van die herinterpretatie wanneer ze schrijft “*We humanize what is going on in the world and in ourselves only by speaking of it, and in the course of speaking of it we learn to be human*”⁸⁴. Het lijkt des te crucialer om onze ervaringen steeds opnieuw onder woorden te brengen omdat ze gekleurd zijn door geweld. Voor de actoren die we tijdens de werkzaamheden van de bijzondere commissie hebben ontmoet in België, Burundi, Congo en Rwanda betekent de erkenning van *hun* koloniaal verleden een houding op basis van ‘oprechtheid’, een term die herhaaldelijk werd benadrukt. Tijdens de hoorzittingen werd die houding ook beschreven met de woorden ‘luisterbereidheid’, ‘goeder trouw’, ‘transparantie’, ‘zonder uitvluchten’, ‘zonder enig taboe’, ‘samen - werkelijk samen’.

Anders vertellen

Het anders-zijn dat verbonden is met het koloniaal verleden is niet hetzelfde als dat in naoorlogse situaties. Beide contexten hebben bepaalde eigenschappen met elkaar gemeen, maar hun processen om de Andere te deconstrueren verschillen van elkaar. In de context van een traditionele internationale oorlog, met strijders aan beide zijden, wordt de Andere hoofdzakelijk

⁸² Over dit perspectief, zie Paul Ricoeur, *La mémoire, l'histoire, l'oubli*, Parijs, Seuil, 2000, blz. 496 en van dezelfde auteur, *Parcours de la reconnaissance*, Parijs, Stock, 2004, blz. 253 e.v.

⁸³ Paul Ricoeur, “Entre mémoire et histoire”, *Projet*, nr. 248, winter 1996-1997, blz. 13-14. Wat erkenning betreft, is het belangrijke werk van Jean-Michel Chaumont, *La concurrence des victimes. Génocide, identité, reconnaissance* (Parijs, La Découverte, 1997) tijdloos.

⁸⁴ Hannah Arendt, *Men in Dark Times*, Harcourt Brace Jovanovich, 1968.

gezien als de te bestrijden vijand. Bij een burgeroorlog wordt de Andere veeleer gezien als een verrader die moet worden gestraft. In een koloniale context wordt de Andere - zoals hij door de vertegenwoordigers van de metropool wordt omschreven - vereenzelvigd met het op te voeden kind of de te beschaven barbaar⁸⁵. Die voorstellingswijzen zijn niet onverenigbaar, maar tonen wel aan hoezeer de situaties van elkaar kunnen verschillen. De specifieke vormen van geweld die aan elke situatie eigen zijn, hebben verschillende gevolgen in termen van emoties, verwachtingen, en dus van erkenning.

In de wetenschap dat bij kolonisatie geen sprake is van een tegenstelling tussen oorlogvoerende partijen maar wel tussen duidelijk geïdentificeerde overheersers en overheersten, kan de erkenningsfase er niet uit bestaan alle protagonisten over dezelfde kam te scheren. De machtsasymmetrie waarmee het begrip "kolonisatie" intrinsiek is verbonden, is van die aard dat de rollen zelfs zestig jaar later niet onderling verwisselbaar zijn. Dat betekent echter niet dat bepaalde stemmen uit het debat moeten worden geweerd, elke partij heeft het recht zijn standpunt kenbaar te maken. Maar het is primordiaal om enkele geschiedenissen, die lang onaangeroerd zijn gelaten, op te helderen.

De integratie van die ooit verborgen verhalen betekent de aanpassing van alle verhalen die sinds de 19e eeuw werden overgeleverd. Dit werk betekent niet dat de bijzondere commissie het schrijven van *één* gemeenschappelijk verhaal kan bevorderen. Geen enkele instelling kan erin slagen van bovenaf *één* collectief geheugen te scheppen. Bovendien nemen de integratie en aanpassing van de heersende herinneringen en voorstellingen veel meer tijd in beslag dan de korte periode die het mandaat van de bijzondere commissie omvat. De commissie kan ongetwijfeld de aanzet geven en de voorwaarden voor die veranderingen creëren. Maar ze kan de uiteenlopende percepties en ervaringen niet in een groot verzoenend verhaal gieten, en dat is een geluk. De verrichte werkzaamheden worden niet ingegeven door een ‘verlangen naar eensgezindheid’⁸⁶, maar door de wil een einde te maken aan een lange periode van stilzwijgen over de pijn die ze in Burundi, Congo en Rwanda geleden hebben.

⁸⁵ Over de impact op lange termijn van dit infantiliseringsbeleid, in het bijzonder op de zelfachting, zie Laure Uwase, “Analyse van het verband tussen anti-zwartracisme en kolonialisme”, *Eerste deskundigenverslag*, blz. 556 e.v., alsook Anne Wetsi Mpoma, “De hedendaagse vormen van kolonialisme of de verbanden tussen kolonialisme en racisme vandaag”, *Eerste deskundigenverslag*, blz. 633 e.v.

⁸⁶ Annie Ernaux, *L'événement*, Parijs, Folio, 2000, blz. 71.

Van de hemel naar de grond

Tijdens de werkzaamheden van de commissie werd de erkenningsfase op vier verschillende manieren uitgevoerd. De sinds december 2021 georganiseerde luistersessies en hoorzittingen hadden betrekking op: (1) de realiteit van het kolonialisme, (2) de realiteit van het Belgisch koloniaal verleden, (3) welbepaalde gebeurtenissen van dat verleden en (4) specifieke individuele trajecten. Dankzij die verschillende uitvoeringen kon het initiatief niet enkel een geschiedenis “gezien van bovenaf” (geconcentreerd op macro- en institutioneel niveau van het koloniale regime) consolideren, maar ook een “geschiedenis op de grond”⁸⁷ (gericht op individuen en hun dagelijks leven). Deze verschuiving van het politieke naar het persoonlijke maakt het mogelijk niet weg te lopen van de wachtende blikken.

(1) Kolonialisme

In de loop van de 20e eeuw kent het officiële Belgische discours ten aanzien van het kolonialisme een opvallende evolutie. Tot aan de onafhankelijkheid van Burundi, Congo en Rwanda is de voorstelling van het kolonialisme op zich zelfverheerlijkend. De Belgische schoolboeken moeten niet onderdoen voor de *Petit Lavissee* van de Franse scholieren. Enkel de weldaden van de kolonisatie worden benadrukt. Het concept van de nationale identiteit laat het bestaan van misdaden in naam van de staat immers niet toe. Na de onafhankelijkheid verdwijnt het kolonialisme als zodanig uit de officiële toespraken. De jarenlange scherpe kritiek op de kolonisatie wordt systematisch uitgewist door vertegenwoordigers van de Staat. Dit maskeringsbeleid verschuilt zich in bepaalde gevallen achter de noodzaak om de betrekkingen met Burundi, Congo en Rwanda te normaliseren, en in andere gevallen achter de slogan ‘Afrika voor de Afrikanen’. In tegenstelling tot de aanhangers van een *België caput mundi*⁸⁸ trachten de Belgische autoriteiten te ontkomen aan de minste beschuldiging van neokolonialisme.

In 1999 verandert de dynamiek radicaal wanneer Louis Michel aantreedt als minister van Buitenlandse Zaken. Hij kondigt onmiddellijk een “nieuw Belgisch Afrikabeleid” aan en start een vorm van erkenning op alle fronten⁸⁹. Om ‘volwassen relaties’ met het Afrika van de Grote Meren te bevorderen, verklaart Louis Michel dat “de oude koloniale machten, waaronder

⁸⁷ Jacques Revel, "L'histoire au ras du sol", voorwoord bij Giovanni Levi, *Le Pouvoir au village. Histoire d'un exorciste dans le Piémont du XVIIe siècle*, Parijs, Gallimard, 1989, blz. I-XXXIII.

⁸⁸ Laurent Dumoulin, *Ulysse Lumumba*, Bergen, Talus d'approche, 2000, blz. 14.

⁸⁹ "Het nieuwe Belgische buitenlandse beleid", Nota Buitenlands Beleid, 3 december 1999.

België, hun ontwikkeling voor een groot deel te danken hebben aan hun voormalige kolonies"⁹⁰. Wars "van elk paternalisme en elk goed geweten" roept de minister van Buitenlandse Zaken op tot een dialoog die niet langer steunt op het maskeren van de pijnlijkste episodes uit het verleden, maar op een "dynamiek van wederkerigheid en wederzijds vertrouwen". Die nieuwe benadering betekent voor hem dat afstand wordt gedaan van een "dialectiek op basis van culpabiliserende aanspraken en moraliserend paternalisme"⁹¹.

Zijn intenties reiken verder dan de Belgisch-Afrikaanse context vermits hij op een "historische verzoening tussen het Noorden en het Zuiden" mikt. Het gaat erom "de geschiedenis van de vorige eeuw door te lichten en alle facetten van het verleden in aanmerking te nemen, welke positieve of negatieve, valoriserende of pijnlijke connotaties ze ook kunnen hebben"⁹². Op de Wereldconferentie tegen racisme, rassendiscriminatie, vreemdelingenhaat en onverdraagzaamheid, georganiseerd in Durban in 2001, leidt Louis Michel de Europese delegatie en verklaart onmiddellijk: "In de loop der eeuwen heeft de Europese geschiedenis, net als in andere regio's in de wereld, grote tegenstellingen gekend. Het beste en het slechtste stonden vaak zij aan zij. Europa was beurtelings veroveraar en onderworpen, overheerser en martelaar, broederlijk en broedermoordenaar, drager van genereuze ideeën, maar ook verspreider van verwerpelijke opvattingen"⁹³.

De volharding van Louis Michel tijdens de volledige conferentie pleit voor de oprechtheid van zijn bedoelingen. Na het vertrek van de Verenigde Staten en Israël ten gevolge van de kwestie van het Midden-Oosten en de eis tot herstelbetalingen voor de slavernij, kan het Belgische voorzitterschap van de Europese Unie de cohesie van de vijftien lidstaten handhaven en een akkoord over een ontwerpverklaring afdwingen. De aanpak bereikt echter zijn limieten wanneer de Europese landen categorisch weigeren de weg vrij te maken voor financiële claims⁹⁴. Uiteindelijk stemmen zij ermee in dat hun "spijtbetuigingen", "berouw" en andere "verontschuldiging" worden opgenomen in een verklaring, maar niet in een actieprogramma:

"Nous reconnaissons que le colonialisme a conduit au racisme, à la discrimination raciale, à la xénophobie et à l'intolérance qui y est associée, et que les Africains et les personnes d'ascendance africaine, de même que les personnes d'ascendance asiatique et les peuples autochtones, ont été victimes du colonialisme et continuent à en subir les

⁹⁰ Luik, 28 februari 2003.

⁹¹ *Ibidem*.

⁹² Genève, 21 maart 2001

⁹³ Durban, 30 augustus 2001.

⁹⁴ New York, 16 september 2002.

conséquences. Nous sommes conscients des souffrances infligées par le colonialisme et affirmons qu'il faut les condamner, quels que soient le lieu et l'époque où elles sont advenues, et empêcher qu'elles ne se reproduisent. Nous regrettons en outre que les effets et la persistance de ces structures et pratiques aient été parmi les facteurs qui ont contribué à des inégalités sociales et économiques persistantes dans de nombreuses régions du monde aujourd'hui. [...]

En vue de clore ces sombres chapitres de l'Histoire⁹⁵ et pour faciliter la réconciliation et l'apaisement, nous invitons la communauté internationale et ses membres à honorer la mémoire des victimes de ces tragédies. Nous notons en outre que certains ont pris l'initiative d'exprimer des regrets ou des remords ou de présenter des excuses et invitons tous ceux qui ne l'ont pas encore fait à trouver les moyens appropriés de concourir au rétablissement de la dignité des victimes et exprimons notre satisfaction aux pays qui l'ont fait".

(2) Koloniaal verleden van België

De meeste gebaren van erkenning door de Belgische autoriteiten hebben geen betrekking op het kolonialisme in zijn geheel, maar op het Belgisch koloniaal regime. Haaks op de viering van de “triomf van het Belgisch koloniaal genie”⁹⁶, duiken er sinds 1999 steeds meer kritische verklaringen over het koloniaal verleden op. Zo verklaarde de gewezen minister voor Ontwikkelingssamenwerking, Alexander De Croo, in 2018 bijvoorbeeld dat een “weinig kritisch beeld van de koloniale periode” steeds meer “een doorn in het oog” wordt. Hij vervolgt dat “een verandering zich dus opdringt, niet alleen voor de groeiende Afrikaanse en Congolese bevolking in Europa en in ons land, maar ook voor onze landgenoten. Belgen die vonden dat de tijd gekomen was om ons koloniaal verleden recht in de ogen te kijken, te erkennen wat goed was, maar vooral ook om niet langer weg te kijken van wat gruwelijk en onaanvaardbaar was”⁹⁷.

Sindsdien lijkt de her-kenning van het koloniaal verleden niet meer echt ter discussie te staan. De brief van Koning Filip aan de Congolese President Félix Tshisekedi naar aanleiding van de 60e verjaardag van de onafhankelijkheid van Congo bevestigt dit ondubbelzinnig. Hoewel de

⁹⁵ Het gaat hier niet alleen over kolonialisme, maar ook over apartheid, genocide en slavernij. Zie de volledige verklaring: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/DurbanDecProgAction_fr.pdf.

⁹⁶ Jean-Luc Vellut, “La Belgique et la préparation de l'indépendance”, in Olivier Lanotte, Claude Roosens, en Caty Clément (dir.), *La Belgique et l'Afrique centrale de 1960 à nos jours*, Brussel, Grip, 2000, blz. 90–91.

⁹⁷ Tervuren, 8 december 2018.

Koning geen uitspraken kan doen zonder dekking van de regering, erkent hij de “gewelddaden en wreedheden” die werden begaan ten tijde van Congo-Vrijstaat, alsook de “vernederingsen” en het “leed” dat werd veroorzaakt tijdens de koloniale periode (zie hierboven). Op 8 juni 2022 houdt Koning Filip een toespraak in Kinshasa die nog een stap verder gaat, vermits hij het koloniale regime als zodanig veroordeelt omdat het op “exploitatie en overheersing” steunde. Zonder te vergeten dat “veel Belgen destijds in Congo het beste van zichzelf hebben gegeven”, hekelt de Koning een “verhouding van ongelijkheid, gekenmerkt door paternalisme, discriminatie en racisme” en drukt zijn “diepste spijt uit voor die wonden uit het verleden.” Vóór Koning Filip hadden ook Albert I en Leopold III een zekere kritiek geuit op het koloniaal verleden, maar geen van beiden had het koloniale regime gelijkgesteld met “wandaden” en “vernederingsen” of was ertoe gekomen zijn “diepste spijt” te betuigen voor die “wonden uit het verleden”.

Tijdens diezelfde reis bevestigt de eerste minister, Alexander De Croo, dat het onmogelijk is als “echte partners samen te werken” zonder “het verleden in de ogen te kijken”⁹⁸. “We moeten praten over dat verleden”, benadrukt hij. Verwijzend naar de brief van de Koning van 30 juni 2020 is hij van mening dat “het goed is” om het verleden te vermelden, maar dat “Congo bezoeken en het verleden uitleggen aan de Congolese bevolking nog heel wat anders is”. Hij voegt er evenwel aan toe dat “wat telt de toekomst is, wat we samendoen”, en besluit: “Ik hoop alleen op een relatie die duidelijk in het verleden is geworteld, maar die toch heel veel toekomstperspectief heeft”⁹⁹.

De erkenning van het koloniaal verleden van België betekent dat tal van historische contexten in aanmerking worden genomen. De specifieke kaders van Congo-Vrijstaat, het koloniale Congo¹⁰⁰, Burundi¹⁰¹ en Rwanda¹⁰² verschillen sterk wat het bestuursmodel of de sociaal-

⁹⁸ *Le Soir*, 8 juni 2022.

⁹⁹ *Ibidem*.

¹⁰⁰ Wat het Belgisch kolonialisme in Congo betreft, zie met name Didier Gondola, *The History of Congo*, Westport, Greenwood Publishing, 2002; Georges Nzongola-Ntalaja, *The Congo from Leopold to Kabila : A People's History*, Londen, Zed Books, 2007 en Isidore Ndaywel, *Nouvelle Histoire du Congo. Des origines à la République Démocratique*, Brussel-Kinshasa, Le Cri édition-Afrique Éditions, 2008.

¹⁰¹ Voor meer details, zie Joseph Gahama, *Le Burundi sous l'administration belge. La période du Mandat, 1919-1939*, Parijs, Karthala, 1983; Melchior Mbonimpa, *Hutu, Tutsi, Twa : pour une société sans castes*, Parijs, L'Harmattan, 1993; Jean Pierre Chrétien, *Burundi. Histoire retrouvée. 25 ans de métier d'historien en Afrique*, Parijs, Karthala, 1993; René Lemarchand, *Burundi: ethnic conflict and genocide*, Cambridge, Cambridge University Press, 1995; David Newbury, “Precolonial Burundi and Rwanda: local loyalties, regional royalties”, *The International Journal of African Historical Studies*, 34 (2), 2001, blz. 271 e.v. en Jean-Pierre Chrétien, *Le défi de l'ethnisme. Rwanda et Burundi*, Parijs, Karthala, 2012.

¹⁰² Voor meer details, zie Jan Vansina, *Le Rwanda ancien. Le royaume Nyiginya*, Parijs, Karthala, 2001; Josias Semujanga, *Récits fondateurs du drame rwandais. Discours social, idéologie et stéréotypes*, Parijs, L'Harmattan, 1998; Deo Byanafashe en Paul Rutayisire (dir.), *Histoire du Rwanda des origines à la fin du XXe siècle*, UNR en

economische situatie betreft. Congo-Vrijstaat wordt autocratisch bestuurd door Leopold II, met een belangrijke rol voor de semiprivate charterbedrijven. België levert indirecte steun. Deze bestaat vooral uit de detachering van militairen, leningen en financiële participaties. Omdat het Parlement betrekkelijk weinig belangstelling heeft voor Belgisch Congo, worden de beslissingen over de kolonie genomen door een kleine elite van politieke beleidsmakers, met een grote rol voor de Kerk en de ondernemingen (zie verder).

Rwanda en Burundi zijn geen voormalige kolonies in de strikte zin. In 1916 vallen de troepen van de Force publique, bestaande uit Congolese soldaten onder leiding van Europese officieren, Rwanda en Burundi binnen. In 1919 wijst het akkoord Orts-Milner Rwanda en Burundi toe aan België als mandaatgebied van de Volkenbond. Pas in 1924 kent de Volkenbond dit mandaat officieel toe aan België¹⁰³. Met de oprichting van de Verenigde Naties wordt Ruanda-Urundi een Belgisch trustgebied. Zo moet België de regio voorbereiden op autonomie, onder toezicht van de Trustschapsraad van de Verenigde Naties. In 1925 en 1926 annexeert België echter Rwanda en Burundi (verenigd in één gebied, Ruanda-Urundi) bij Belgisch Congo langs administratieve weg. De administratieve hervorming die deze annexatie mogelijk maakt, wordt door de Verenigde Naties bekritiseerd en zal in beide landen van cruciaal belang blijken te zijn (zie verder). Ook sociaal-economisch verschillen Rwanda en Burundi van Congo. Het zijn voornamelijk dichtbevolkte, kleine, overwegend landelijke gebieden met weinig delfstoffen. Beide gebieden hebben een eeuwenoude lokale structuur van prekoloniale koninkrijken, die meer gecentraliseerd is dan in Congo.

Ondanks deze grote verschillen komen de ervaringen van de plaatselijke bevolking in grote mate overeen. Deze overeenkomsten kunnen hier niet allemaal worden beschreven, aangezien we met dit verslag geen historische studie van het volledige Belgische koloniale verleden willen verschaffen, noch de wanverhoudingen en flagrante tekortkomingen van het eerste deskundigenverslag willen compenseren¹⁰⁴. Het is echter nuttig de belangrijkste bevindingen

CNUR, Kigali, 2011, alsook Jean-Pierre Chrétien en Marcel Kabanda, *Rwanda, racisme et génocide. L'idéologie hamitique*, Belin, Parijs, 2013.

¹⁰³ Zie onder meer Ingeborg Vijgen, *Tussen mandaat en kolonie: Rwanda, Burundi en het Belgische bestuur in opdracht van de Volkenbond (1916-1932)*, Leuven, Acco, 2005; Walter Rodney, *How Europe Underdeveloped Africa*, New York, Verso, 2018 (orig. 1972); Frederick Cooper, *Africa in the World: Capitalism, Empire, Nation-State*, Cambridge, Harvard University Press, 2014, blz. 11–37.

¹⁰⁴ De ongelijke behandeling van de drie landen in historisch opzicht was niet opzettelijk, maar het gevolg van de aanvankelijke keuze van de leden van de deskundigengroep. Door de afwezigheid van een Rwandese historicus en het overlijden van bisschop Nahimana konden geen historische hoofdstukken over het koloniale verleden van deze twee staten in het verslag worden opgenomen. Er bestaan veel opmerkelijke werken over dit onderwerp. Dat neemt niet weg dat het nuttig zou zijn om het onderzoek naar de koloniale geschiedenis van beide landen actief aan te moedigen.

van de Commissie samen te vatten. Deze bevindingen zijn gebaseerd op drie fundamentele verschijnselen: destructurering, uitbuiting en segregatie. Deze verschijnselen hadden structurele gevolgen, die nog steeds moeilijk te meten zijn omdat ze zo omvangrijk zijn. De volgende paragrafen zijn gewijd aan de situatie in elk van de drie betrokken landen.

Congo-Vrijstaat is een "nerveuze Staat", onderbestuurd en gedomineerd door **angst**¹⁰⁵. Zijn enorme grondgebied is verdeeld in domeinen (zoals het Kroondomein, de *Anglo-Belgian India Rubber Company* - ABIR, Anversoise, Comité Spécial du Katanga, Comité National du Kivu). Congo-Vrijstaat wordt vaak afgeschilderd als een plaats van roofzuchtig kolonialisme, gebaseerd op een diep racisme en een geïnstitutionaliseerde straffeloosheid. Belgisch Congo werd daarentegen lange tijd voorgesteld als ontwikkelingskolonialisme. De maatregelen ter bevordering van de ontwikkeling van de bevolking krijgen echter pas echt vorm in de laatste jaren voor de onafhankelijkheid. De overgang van Congo-Vrijstaat naar Belgisch Congo wordt dus eerder gekenmerkt door continuïteit dan door een breuk met het verleden. Hoewel het wettelijk kader verandert, blijven de meeste personeelsleden en praktijken ongewijzigd. Ondanks het verbod in 1908 verdwijnt de dwangarbeid niet volledig. Mannen, vrouwen en kinderen worden nog steeds onder dwang gerekruteerd en ontheemd. De voorstelling van Afrikanen als 'minderwaardige wezens' of 'kinderen' die moeten worden 'opgevoed' blijft centraal staan om het koloniale project te blijven legitimeren¹⁰⁶.

In dit verband is het symptomatisch dat de uitdrukking *bula matari*, die oorspronkelijk de bijnaam was van Henry Morton Stanley in de regio Bas-Congo ("hij die stenen breekt"), uiteindelijk niet alleen verwijst naar de bruutheid waarmee Stanley het landschap aanviel, maar ook naar het extreme geweld dat door de Belgische koloniale staat als geheel werd uitgeoefend¹⁰⁷. In plaats van de openbare orde te handhaven, onderdrukt de Force publique, met een superioriteit gewaarborgd door het bezit van vuurwapens, systematisch en bloedig elke

¹⁰⁵ Nancy Rose Hunt, *A Nervous State: Violence, Remedies, and Reverie in Colonial Congo*, Durham, Duke University Press, 2015.

¹⁰⁶ In 1948 wordt de speciale status van "geëvolueerden" (Congolezen die in de ogen van de koloniale administratie voldoende "ontwikkeld" of vereuropeest zijn) in de wet vastgelegd. Zie over deze bijzondere status Jean-Marie Mutamba Makombo, "Les évolués : situation au Congo belge", in Nathalie Tousignant (dir.), *Le manifeste Conscience africaine (1956). Elites congolaises et société coloniale. Regards Croisés*, Brussel, Presses de l'Université Saint Louis, 2009, blz. 83-115. Deze auteur maakt melding van een passage uit de memoires van Mulopwe Albert Kalonji, die de term "geëvolueerde" veroordeelt als "ongerechtvaardigd, minachtend en ongepast": "Voor mij," zegt hij, "evolueert elk individu, zwart of blank. Daarom moet het epitheton "geëvolueerde" niet alleen op zwarten worden toegepast... Het was niet eerlijk om de mate van evolutie van zwarten te beoordelen in relatie tot de cultuur van westerlingen die in een typisch Afrikaanse omgeving leefden. Het was onnatuurlijk om de zwarte man alleen naar westerse waarden te beoordelen. [...] De mens stopt niet in zijn evolutie. Niemand kan daarom iemand definitief als 'geëvolueerde' bestempelen" (blz. 83).

¹⁰⁷ Zie hierover Osumaka Likaka, *Naming Colonialism: History and Collective Memory in the Congo, 1870–1960*, Madison, University of Wisconsin Press, 2009.

vorm van verzet tegen de koloniale overheersing¹⁰⁸. In een klimaat van bijna volledige straffeloosheid wordt willekeurig geweld gepleegd, of het nu gaat om het wijdverbreide gebruik van de *chicotte*, een zweep gemaakt van gedroogde nijlpaardenhuid om lijfstraffen toe te passen die soms de dood tot gevolg hebben, de praktijk van de afgehakte handen, om te bewijzen dat geen munitie wordt ‘verspild’, of gerichte executies. De moord op Lusinga Iwa Ng'ombe door Emile Storms in 1884 is daar een goed voorbeeld van¹⁰⁹.

De intensiteit van het geweld neemt toe wanneer in de jaren 1890 de rubberexploitatie begint. Er worden zware quota opgelegd aan de inheemse bevolking, waardoor deze steeds dieper het tropisch regenwoud in wordt gedreven. Het ‘oogsten’ is een uitputtend, moeizaam werk zonder eind. Bij tegenvallende resultaten worden gewelddadige strafexpedities opgezet, waarbij vrouwen of hoogwaardigheidsbekleders worden gegijzeld, en vaak mishandeld en verkracht. De gevolgen van deze dwangarbeid zijn niet te overzien: verlaten dorpen, stopzetting van de voedselproductie, destabilisering van families en gemeenschappen. Zoals hierboven vermeld, stoppen het brute geweld en de belastinginning niet na 1908. In de jaren 1910, 1930 en 1940 vinden nog bloedbaden plaats¹¹⁰.

De praktijken die gericht waren op een maximale exploitatie van de natuurlijke hulpbronnen blijven niet beperkt tot het grondgebied van Congo. Dezelfde golf van onderdrukking en infantiliserende raast over Burundi en Rwanda. Legitieme leiders worden vervangen door volgzaam hulptroepen en lokale tradities en culturen worden als primitief geringschat. Deze systematische verachting van prekoloniale waarden was het resultaat van de beschavingsideologie, die in het hele gebied van de Grote Meren haar tol eist. Er moeten hierbij echter twee opmerkingen worden gemaakt. Ten eerste wordt de legitimiteit van de traditionele autoriteiten niet volledig vernietigd. Stamhoofden zijn nog steeds betrokken bij de beleidsvorming en zijn belangrijke gesprekspartners. Hun gezag en invloed kunnen niet in twijfel worden getrokken. Ten tweede wordt de minachtende houding die de hele koloniale

¹⁰⁸ Zie hierover het eerste deskundigenverslag, blz. 52 e.v.

¹⁰⁹ Na deze misdaad neemt Emile Storms het hoofd van de Tabwa mee als trofee. Voor meer details, zie het eerste deskundigenverslag, blz. 53 e.v.

¹¹⁰ In 1911 worden 271 Congolezen gedood tijdens een ‘militaire operatie’ in Masisi (Kivu). In 1922 krijgt Burundi te maken met repressie om de opstand van Runyota-Kanyarufunzo, uitgelokt door de verslechterende sociaal-economische omstandigheden, neer te slaan. In 1931 komen in Pende (district Kwangao) meer dan 500 Congolezen om het leven als gevolg van een opstand na de ineenstorting van de palmolieprijzen. In 1941 worden 48 stakers doodgeschoten door soldaten in Elisabethstad (Lubumbashi). In 1944 worden in Kasese minstens 100 Congolezen gedood in amper twee weken tijd. Zie voor meer details het eerste deskundigenverslag, blz. 28; Amandine Lauro & Benoît Henriët, “Répression : le Congo après Léopold II, une colonie moins violente ?” in Idesbald Goddeeris, Amandine Lauro en Guy Vanthemsche, Waterloo, Renaissance du Livre, 2020, blz. 225-238 en Joseph Gahama, *Le Burundi sous administration belge. La période du Mandat, 1919-1939*, Parijs, Karthala, 1983.

structuur kenmerkt niet door iedereen op het terrein (bijvoorbeeld wetenschappers of missionarissen) overgenomen. Integendeel, sommigen van hen respecteren en bestuderen de talen en culturele codes die eigen zijn aan elke regio¹¹¹, en ijveren voor het behoud ervan. Maar de handhaving van het gezag van de stamhoofden en de daadwerkelijke decentralisatie van bepaalde individuele actoren veranderen niets aan de diepgaande **destructurering** van de vroeger gangbare politieke, sociale en religieuze systemen, noch aan de vernietiging of plundering van de meeste culturele voorwerpen die verband houden met de zogenaamde barbaarse praktijken. Er was niet alleen sprake van fysiek, maar ook van ‘allesomvattend’ geweld¹¹².

Een voorbeeld uit de Burundese context is in dit verband veelzeggend. De in de ogen van iedereen legitieme Koning gaf elk jaar het signaal om in december sorghum te zaaien. Dit grote zaai feest wordt in 1929 verboden en vervangen door de herdenking van de onafhankelijkheid van België op 21 juli. Verweesd en gedesoriënteerd ziet de bevolking toe hoe de traditionele autoriteiten "heel hard de Brabançonne zingen"¹¹³. De meeste mensen die de parlementaire delegatie in Burundi heeft ontmoet, verwezen naar deze gebeurtenis, die nog steeds van generatie op generatie wordt overgeleverd.

Dit voorbeeld herinnert ons eraan dat het belangrijk is koloniaal geweld niet alleen in engere zin te beschouwen. Een hele gradatie van fysiek misbruik en mishandeling wordt beschreven in de mondelinge getuigenissen en in de wetenschappelijke literatuur. Lijfstraffen en vernederende behandelingen, dwangarbeid¹¹⁴, plunderingen en moordpartijen op hele dorpen werden ten tijde van de gebeurtenissen in de metropool gedocumenteerd en beschreven. Maar het is van doorslaggevend belang om andere vormen van geweld te erkennen, zoals de gedwongen teelt van bepaalde voedingsgewassen ten koste van wat tot dan toe werd verbouwd en beschermd, de systematische ontwaarding van de spirituele bakens die eigen zijn aan elke traditie¹¹⁵, de minachting voor elke vorm van prekoloniaal gezag, het voortdurend hameren op

¹¹¹ Zie bijvoorbeeld Placide Tempels, *La philosophie bantoue*, vertaald vanuit het Nederlands door A. Rubbens, in 1945 gepubliceerd door Éditions Lovania (heruitgegeven in 2013 door Présence africaine Éditions, Parijs).

¹¹² Zie hierover het eerste deskundigenverslag, blz. 399 e.v.

¹¹³ Zie de beschrijving van Joseph Gahama op de hoorzittingen van 4 juli 2022. Zie ook de woorden van Marie-Louise Sibazuri op de hoorzittingen van 18 juli 2022.

¹¹⁴ Over de praktijk van dwangarbeid tijdens het interbellum en zelfs na de Tweede Wereldoorlog, zie de uiteenzetting van Bas de Roo op de hoorzittingen van 20 juni 2022. Zie ook Donatien Dibwe dia Mwembu, "Comment vivaient les travailleurs congolais ? Le cas de l'Union minière du Haut Katanga" in Idesbald Goddeeris, Amandine Lauro en Guy Vanthemsche (dir.), *op. cit.*, blz. 141-166.

¹¹⁵ Over de vrouwelijke 'stamhoofden' in Rwanda, zie Deo Byanafashe en Paul Rutayisire (dir.), *Histoire du Rwanda : des origines à la fin du XXe siècle*, Huye, Université nationale du Rwanda, 2011. Zie ook Gillian Mathys, "Bringing history back in: Past, present, and conflict in Rwanda and the Eastern Democratic Republic of Congo", *Journal of African History*, 58, (3), 2017, blz. 465-487.

de inferioriteit van de bevolking. Dit soort gewelddadigheden kan niet gemakkelijk worden gekwantificeerd. Dat maakt ze echter niet minder reëel en van doorslaggevend belang voor het begrijpen van de emoties en eisen die vandaag de dag, zowel in België als in Afrika, worden geuit.

Op collectief eerder dan op strikt individueel niveau had de houding van het koloniale bestuur aanzienlijke gevolgen op drie specifieke gebieden. Het eerste betreft het ontbreken van enige echte democratische ervaring, zowel in Burundi, Congo als Rwanda. Vanaf eind jaren '50 vinden de eerste **gemeenteraadsverkiezingen** plaats, maar die maken de enorme achterstand op dit gebied niet goed. Het tweede gebied betreft de opleiding van Burundezen, Congolezen en Rwandezen. De wens om de opkomst van een potentieel opstandige elite te beperken verklaart het contrast tussen een in het hele land ontwikkeld basisonderwijsnetwerk, een beperkt en zeer selectief secundair onderwijsnetwerk (dat vooral gericht is op de kinderen van adellijke stamhoofden en van de bevoorrechte aristocratie), en een vrijwel onbestaande universitaire opleiding, die bewust werd beteugeld¹¹⁶. Net als op democratisch vlak hebben de koloniale autoriteiten hun beloftes niet waargemaakt wat betreft het **onderwijs**, dat ook vandaag een grote uitdaging blijft in Burundi, Congo en Rwanda. Het derde gebied ten slotte dat moet worden belicht is dat van het koloniale administratieve beheer en de gevolgen daarvan voor de **etnisering** van samenlevingen. Door op het hele grondgebied van Ruanda-Urundi een indirect bestuur van Tutsi-elites in te richten, heeft België bijgedragen tot het ontstaan van een strikte scheiding tussen de verschillende etnische groepen¹¹⁷. Dit onderscheid bestond al voor de komst van de Belgen. Het is dus strikt genomen niet in het leven geroepen, maar het was vroeger complexer en vooral vager (zie hieronder).

¹¹⁶ Er was geen universitair onderwijs tot de oprichting van Lovanium in 1954, gevolgd door de oprichting van een staatsuniversiteit in Elisabethstad (Lubumbashi) in 1956. In 1960 volgde nauwelijks 0,1% van de Congolese schoolbevolking hoger onderwijs (tegenover 0,4% voor heel Afrika). Zoals Gillian Mathys in het eerste deskundigenverslag laat zien, was het koloniale onderwijs voornamelijk bestemd voor jongens. Aan de vooravond van de onafhankelijkheid had geen enkele Congolese vrouw een universitair diploma. Zie hierover het hoofdstuk "Gender en seksualiteiten", eerste deskundigenverslag, blz. 242 e.v. en Catherine Coquery-Vidrovitch, *African women: A modern history*, Londen, Routledge, 2018. Voor details over het onderwijs, zie Guy Vanthemsche, *La Belgique et le Congo. Nouvelle histoire de Belgique, volume 4*, Brussel, Complexe, 2007, blz. 223 e.v.

¹¹⁷ Over de hamitische mythe, zie met name Edith R. Sanders, "The Hamitic hypothesis; its origin and functions in time perspective", *Journal of African history*, 10 (4), 1969, blz. 521-532; Nigel Eltringham, "Invaders who have stolen the country": The Hamitic Hypothesis, Race and the Rwandan Genocide", *Social Identities*, 12 (4), 2006, blz. 425-446 en Jean-Pierre Chrétien en Marcel Kabanda, *Rwanda. Racisme et génocide : L'idéologie hamitique*, Parijs, Belin, 2016.

(3) Specifieke gebeurtenissen

Het proces van erkenning blijft niet beperkt tot een bewustwording van de tekortkomingen van het kolonialisme als systeem of specifiek van het Belgische koloniale regime. Het maakt het ook mogelijk bepaalde en als bijzonder schadelijk beschouwde specifieke gebeurtenissen te herlezen. Vele episodes zouden beschreven kunnen worden. Tijdens de hoorzittingen en het bezoek van de parlementaire delegatie aan de Grote Meren bleken er zes van bijzonder belang.

(1) De eerste gebeurtenis gaat over de in 1904 ingestelde **onderzoekscommissie** naar de wreedheden in Congo-Vrijstaat¹¹⁸. Ondanks de ‘universele schreeuw’ tegen deze misdaden op dat moment¹¹⁹ verhuult het rapport bepaalde bevindingen, zoals het hanteren van een racistisch perspectief op de inferioriteit van Afrika, de voorstelling van verminkingen als lokale gewoonte, de rechtvaardiging van straffen als noodzaak. Er wordt melding gemaakt van systematisch misbruik, maar niet van de 258 getuigenissen van Congolese mannen en vrouwen over de praktijken die zij hebben waargenomen of ondergaan (zoals opsluiting, afhakken van handen of moordpartijen)¹²⁰. Door de 112 andere verzamelde getuigenissen te benadrukken, besluit de onderzoekscommissie met haar verslag de stemmen van deze Congolezen decennialang te begraven¹²¹.

Die episode maakt duidelijk hoezeer het officiële discours van de kolonisatie op een schimmenspel steunt, dat sommige verhalen selecteert ten koste van andere. Het in herinnering brengen van die historische gebeurtenis is essentieel omdat het aantoonst dat de onrechtvaardigheden schering en inslag blijven zijn door de **ontkenning** van de uitbuiting, van het racisme en van het geweld. In de wetenschap dat het plot van het nationale verleden nooit star is, lijkt het gepast om vandaag die eeuwenlang onzichtbaar gebleven getuigenissen te valoriseren. Deze stemmen zouden eindelijk gehoord kunnen worden in het kader van politieke toespraken, schoolboeken, tentoonstellingen of kunstvoorstellingen.

Dankzij de onderzoekscommissie rijzen er ook vragen over de **bevolkingskrimp** tijdens de periode van Congo-Vrijstaat. Deze bevolkingskrimp, gevolgd door een fase van stabilisatie en

¹¹⁸ Het verslag van de onderzoekscommissie wordt gepubliceerd in 1905 (*Bulletin officiel de l'État indépendant du Congo*, Brussel, Hayez, 1905). Zie in dit opzicht Robert Burroughs, *African testimony in the movement for Congo reform: The burden of proof*, Londen, Routledge, 2018, alsook Nancy Rose Hunt, “An acoustic register, tenacious images, and Congolese scenes of rape and repetition”, *Cultural Anthropology*, 23 (2), 2008, blz. 220-253.

¹¹⁹ De uitdrukking ‘universele schreeuw’ werd gebruikt door Pierre Vinck op de hoorzittingen van 26 september 2022.

¹²⁰ Wat deze getuigenissen betreft, zie de analyse van Robert Burroughs op de hoorzittingen van 25 april 2022.

¹²¹ In zijn uiteenzetting van 25 april 2022 legt Robert Burroughs uit dat de archieven waar deze stemmen bewaard worden, pas in 1985 openbaar werden gemaakt.

vervolgens toename in Belgisch Congo heeft tot diverse interpretaties geleid, die zich allemaal situeren in een continuüm tussen een maximalistische benadering (die het over 10 miljoen doden heeft) en een minimalistische benadering (die een status quo vermeldt, met name gelet op de migratiebewegingen)¹²². Gezien de reeks interpretaties tussen deze twee, verre van neutrale, extremen lijkt het nu onmogelijk te ontkennen dat het sterftecijfer is toegenomen. Dat was het gevolg van het directe geweld, het dalende geboortecijfer en de ziekten bij hele bevolkingsgroepen die hun land moesten ontvluchten en bezweken in de wouden. In die tijd was de slaapziekte, om maar een voorbeeld te noemen, niet volledig nieuw, maar ze breidde zich exponentieel uit¹²³.

(2) Een tweede soort gebeurtenissen heeft betrekking op de oprichting van **menselijke dierentuinen**. Deze behoren tot de meest dramatische uitingen van de ontmenselijking van het kolonialisme. Het eerste ‘negerdorp’ in België werd in 1885 opgericht in Antwerpen, met 12 Afrikanen. Zeven jaar later organiseert België een koloniale tentoonstelling in Tervuren in het kader van de Wereldtentoonstelling. In de zogenaamde ‘authentieke dorpen’ worden 267 uit Congo overgebrachte personen tentoongesteld. Zeven van hen sterven ten gevolge van de kou of een ziekte. In een ander dorp werden Congolese kinderen tentoongesteld die in België naar school gingen. Zestig kinderen werden tussen 1891 en 1900 naar België gehaald zonder hun familie. Twaalf van hen stierven ook. Op 2 december 2018 huldigt het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika een gedenkplaat in naar aanleiding daarvan. Zes dagen later, op de dag van de opening van het vernieuwde KMMA, houden organisaties van de Congolese diaspora een herdenkingsceremonie bij hun graven.

In 1958 wordt tijdens de Wereldtentoonstelling in Brussel opnieuw een menselijke zoo opgezet. Ditmaal worden 598 Congolezen, waaronder 197 kinderen, uit Congo overgebracht om dit grotere dorp te bemannen. Velen van hen klagen over de slechte levensomstandigheden, de beperkingen van hun bewegingsvrijheid en contacten en het dagelijkse misbruik waaraan ze tijdens deze ‘massaspektakels’ worden blootgesteld¹²⁴. Meer dan zes decennia later opent het

¹²² Het getal van tien miljoen slachtoffers is een raming van Adam Hochschild, *King Leopold's Ghosts: a story of Greed, Terror and Heroism in Colonial Africa*, Boston, Houghton Mifflin, 1998.

¹²³ Zie de analyse die op de hoorzittingen van 16 mei 2022 werd voorgesteld. Voor details, zie ook Jean-Paul Sanderson, “Du reflux à la croissance démographique : comment la démographie congolaise a-t-elle été influencée par la colonisation ?” in Idesbald Goddeeris, Amandine Lauro en Guy Vanthemsche (dir.), *op. cit.*, blz. 115-125.

¹²⁴ Het verschijnsel doet zich voor in tal van grote steden, waaronder Hamburg, Londen, Chicago, Genève, Barcelona, Osaka, die Senegalezen, Nubiërs, Dahomeeërs, Egyptenaren, Lappen, Amerikaanse indianen, Koreanen in hun menselijke dierentuinen tentoonstellen. Dit fenomeen zou tussen 1870 en 1940 in totaal meer dan een miljard bezoekers hebben aangetrokken. Zie Charline Zeitoun, “A l’époque des zoos humains”, *Le Journal CNRS*, <https://lejournal.cnrs.fr/articles/a-lepoque-des-zoos-humains> en Pascal Blanchard, Nicolas

KMMA de tentoonstelling *Mensentuin. Koloniale tentoonstellingen wereldwijd*. De tijdelijke tentoonstelling, die in november 2021 opent, toont de geschiedenis van personen die als ‘levende voorwerpen’ werden tentoongesteld en nodigt de bezoekers uit na te denken over de impact van die menselijke diertuinen. De kunstenaars Teddy Mazina en Roméo Mivekannin leveren een belangrijke bijdrage aan de tentoonstelling¹²⁵.

(3) Wat betreft Burundi en Rwanda, staat een derde gebeurtenis centraal in de debatten waartoe de bijzondere commissie aanleiding gaf. Met de goedkeuring van voornoemde **wet van 21 augustus 1925** worden de verantwoordelijkheden niet langer onder de clans verdeeld en ontstaat een dynamiek van voorkeuren, misprijzen en uitsluiting die de twee landen zal verminken¹²⁶. Op gerechtelijk vlak leidt de goedkeuring van de wet snel tot een overgang van herstelrecht door plaatselijke stamhoofden naar punitieve rechtspraak¹²⁷ door de koloniale autoriteiten en de plaatselijke stamhoofden en onderstamhoofden die hen bijstaan. In Rwanda wordt een ‘verdeel-en-heersbeleid’ gevoerd, dat leidt tot de uiteindelijke omkering van de voorkeuren op het moment van de onafhankelijkheid. In Burundi hebben de doorgevoerde hervormingen tot gevolg dat de reikwijdte van de oude monarchale organisatie in grote mate verandert en de rol van de *Mwami* sterk verzwakt. De koning kan niet langer de stamhoofden benoemen, die geleidelijk volgzaam ambtenaren van de centrale administratie worden. De geleidelijke verwijdering van de Hutu’s uit de machtsstructuur wordt gerechtvaardigd door sommige groepen te bestempelen als heren en anderen als horigen, een indeling die op haar beurt op karikaturale morele en fysieke criteria steunt. De vermelding van de etnische identiteit op de identiteitskaarten zal, zowel in Burundi als in Rwanda, *in fine* de ‘moordende’ identiteiten versterken (gelet op de bloedbaden die elkaar snel zullen opvolgen tot de genocide op de Tutsi’s in Rwanda in 1994)¹²⁸.

(4) Een vierde soort gebeurtenis betreft het fenomeen **verzet**. In tegenstelling tot een binaire visie die de wereld opdeelt in beulen en slachtoffers, is het zaak stil te staan bij de sterk uiteenlopende profielen van de stemmen en lichamen die zich tegen het fenomeen van de koloniale overheersing hebben verzet. In België en in het buitenland komt het verzet van conservatieven, linksen of zelfs religieuzen. In Burundi, Congo en Rwanda overstijgt het verzet

Bancel, Gilles Boëtsch, Sandrine Lemaire (dir.) *Zoos humains et exhibitions coloniales, 150 ans d'invention de l'Autre, Paris, La Découverte, 2011*.

¹²⁵ Zie catalogus van de tentoonstelling: Pascal Blanchard, Maarten Couttenier en Mathieu Zana Etambala, *Mensentuin. Koloniale tentoonstellingen wereldwijd*, Tervuren, AfricaMuseum, 2021.

¹²⁶ Zie hierover de werkzaamheden van de waarheids- en verzoeningscommissie (TRC) in Burundi.

¹²⁷ De sterke groei van het aantal gevangenen op de betrokken grondgebieden spreekt boekdelen.

¹²⁸ Zie hierover de analyse van Melchior Mukuri op de hoorzittingen van 23 mei 2022.

de keuze tussen weerstand *versus* collaboratie, die nauwelijks rekenschap geeft van de plaatselijke dynamiek. Prekoloniale maatschappijen zijn geen hof van Eden. Zoals alle maatschappijen worden ze gekenmerkt door spanningen en politieke confrontaties. Het bestaan van de slavenhandel heeft met name invloed op de politieke en sociale interacties tussen de aanwezige groepen. Het verantwoordt of verzacht echter geenszins het koloniale geweld dat werd ingevoerd bij aankomst van de Europeanen. Zonder in een heroïsche visie te vervallen (die net zomin als een slachtoffervisie toelaat om de complexiteit van de realiteit te benaderen), is het nuttig om het duidelijk veelzijdige karakter van ‘het’ verzet op te merken. Haaks op een groep passieve slachtoffers tellen de gekoloniseerde maatschappijen tal van handelende onderdanen. En hoewel het verzet soms spectaculair is (proteststemmen worden het zwijgen opgelegd door hen te verbannen naar kampen – zie verder)¹²⁹, toch is het meestal alledaags. Zoals Benoît Henriët en Amandine Lauro uitleggen, worden weerbarstige profielen natuurlijk wel onderdrukt, maar "soms bleek ook dat een grote verzetsstrijder tegen de kolonisatie op grote schaal handeldreef met de koloniale macht"¹³⁰. Kortom, alle uitwisselingen over deze episodes tonen dynamische processen die niet tot vereenvoudigde, binaire, of starre verklaringen kunnen worden herleid.

In het verlengde van de reflecties over onderdrukking en verzet moet worden benadrukt dat de getuigenissen die in Burundi, Congo en Rwanda werden opgetekend, bijna systematisch melding maken van hongersnood door de ‘oorlogsinspanningen’. Deze periode wordt beschreven als bijzonder pijnlijk voor de bevolking, die wordt onderdrukt en uitgebuit als gevolg van de invoering van een speciaal werkregime, dat nog veeleisender was dan het vorige¹³¹.

(5) Meerdere Burundese getuigen en sprekers vermeldde ook een andere belangrijke gebeurtenis die ze als omstreden beschouwen: de overdracht van Bugufi aan de Britten in

¹²⁹ Verbanning is een vorm van interne deportatie, waarbij een onderdaan gedwongen wordt ver van zijn woonplaats te wonen en soms gescheiden wordt van zijn familie. Het is een ‘bestuurlijke’ maatregel waartegen geen verhaal mogelijk is. Ballingen worden eerst in ‘heropvoedingskampen’ verzameld, waarna sommigen naar ‘verbanningskampen’ of naar ‘landbouwkolonies voor gevaarlijke ballingen’ worden gedeporteerd. In de jaren 1910 werden alleen al in Belgisch Congo enkele tientallen individuen jaarlijks ‘verbannen’. Vanaf de jaren 1920 stijgt dit aantal tot enkele honderden of duizenden per jaar. In 1947 werden bijvoorbeeld 6203 mensen ‘verbannen’. Zie Valentine Dewulf, "Enfermement administratif et répression coloniale. Formes et pratiques de la relégation au Congo belge (1910-1960)", *Revue belge de philologie et d'histoire*, 97, 2019, blz. 485-520. Zie ook de analyse van Melchior Mukuri op de hoorzittingen van 23 mei 2022.

¹³⁰ Zie hiervoor de uiteenzettingen van Benoît Henriët en Amandine Lauro op de hoorzittingen van 23 mei 2022.

¹³¹ Over de hongersnood van Ruzagayura in Rwanda, in 1943, zie Dantès Singiza, "Ruzagayura, une famine au Rwanda au coeur du Second Conflit mondial", *Institut d'Histoire Ouvrière Economique et Sociale*, 97, 2012, blz. 1-7.

1924¹³². Dat grondgebied wordt vervolgens toegevoegd aan Tanganyika Territory met het oog op de bouw van een spoorweg, die nooit wordt aangelegd. Als tegenprestatie krijgt België concessies in de havens van Kigoma en Dar-es-Salaam, waar België niet langer in- en uitreisrechten moet betalen. Een Rwandese provincie, Gisaka, wordt uiteindelijk teruggegeven aan België, in tegenstelling tot Bugufi dat deel blijft uitmaken van Tanganyika Territory, dat ondertussen het huidige Tanzania is geworden. Ondanks de brieven van de *Mwami* aan de koloniale administratie worden geen stappen ondernomen ter rechtzetting van het verlies zonder tegenprestatie van de gronden die ongeveer een derde van het Burundese grondgebied vertegenwoordigden.

(6) Tot slot werden ook de periode van de onafhankelijkheid en de daaropvolgende periode systematisch aangestipt als illustratie van de aanhoudende greep van de voormalige metropool¹³³. De onderhandelingen over de onafhankelijkheid van Congo in 1960 laten nu nog hun sporen na in de Congolese jeugd, om maar een voorbeeld te noemen. Naast de technische en politieke aard van de dossiers die op de twee rondetafelgesprekken (in januari en februari en vervolgens in april en mei 1960) werden behandeld, blijkt duidelijk uit de gedeelde herinneringen, ongeacht of ze uit de eerste hand dan wel overgeleverd zijn, het gevoel bedrogen te zijn door de Belgische onderhandelaars zonder de minste scrupule ten aanzien van hun onervaren Congolese ambtgenoten. Het ‘geschil’ heeft zoveel teleurstelling en bitterheid gegenereerd, dat de emoties die vasthangen aan de herinnering intact lijken en klaar om te worden aangewakkerd¹³⁴. Naast dit element werd ook de rol van België bij de afscheiding van Katanga op meerdere hoorzittingen becommentarieerd¹³⁵.

¹³² Zie met name de uiteenzetting van Joseph Gahama op de hoorzittingen van 13 december 2021.

¹³³ Zie in dit verband Nathalie Tousignant (dir.), *Le manifeste Conscience africaine (1956)*, op. cit.

¹³⁴ Zie Monique Mbeka Phoba, Desti Kahuka, en Papa Wetshi. “Analyse et leçons à tirer des expériences précédentes de négociations paritaires dans la relation pré et post-coloniales entre Belges et Africains anciennement colonisés par la Belgique, hier et Afrodescendants de Belgique, aujourd’hui”, in *Rapport de la société civile afrodescendante en préparation de la Commission de Vérité au Parlement Fédéral*. 2020, blz. 12 e.v. Over de verdeling van de koloniale portefeuille, het aandeelhouderschap van de grote ondernemingen, en de vergoeding die Belgische burgers eisten van de Congolese Staat voor geleden verlies, zie Jean-Claude Willame, *Éléments pour une lecture du contentieux Belgo-Zaïrois*, Brussel, CEDAF, 1988; Colette Braeckman, “Congo-Belgique : verra-t-on jamais rejaillir le feu de l’ancien volcan ?”, *Congo 1960. Echec d’une décolonisation*, Brussel, André Versaille uitgever– GRIP, 2010, blz. 7-18 en Jean Omasombo Tshonda en Guy Vanthemsche, “1960 : la fin de la colonisation du Congo ?” in Idesbald Goddeeris, Amandine Lauro en Guy Vanthemsche (dir.), op. cit., blz. 75-88.

¹³⁵ Miles Larmer en Erik Kennes, “Rethinking the Katangese Secession”, *Journal of Imperial and Commonwealth History*, 42 (4), 2014, blz. 741-761. Over de langetermijnbanden tussen de Congolese en de Belgische elite, zie Tukumbi Lumumba-Kazongo, “Zaire’s ties to Belgium: Persistence and future prospects in Political Economy”, *Africa Today*, 39 (3), 1992, blz. 23-48.

(4) *Individuele trajecten*

Elk van de genoemde gebeurtenissen verwijst naar individuele lotsbestemmingen. Sommige zijn van politieke aard. Dat is meer bepaald het geval met Simon Kimbangu, ‘martelaar van de Belgische koloniale repressie’¹³⁶, Paul Panda Farnana, een geëngageerd intellectueel, en Patrice Lumumba, eerste premier van het onafhankelijke Congo. Andere zijn van koninklijke aard. We denken hier aan Prins Rwagasore, nationale held van de Burundese onafhankelijkheid, alsook aan Koning Musingwa in Rwanda. Naast de sporen van deze vermisten wordt tijdens de werkzaamheden van de bijzondere commissie meermaals gesproken over de bijdrage van de oud-strijders die hebben deelgenomen aan de twee wereldoorlogen¹³⁷, alsook over het in vele opzichten tragische parcours van de metissen.

Uit de werkzaamheden van de bijzondere commissie blijkt dat elk gezicht vragen en pijnlijke herinneringen oproept. Vele andere sleutelfiguren uit de Burundese, Congolese en Rwandese geschiedenis waren het onderwerp van levendige debatten en/of een ontroerd eerbetoon in het kader van de bijzondere commissie. Door de limieten van dit verslag is het niet mogelijk stil te staan bij alle vernoemde figuren, maar hun parcours verdient zonder twijfel nader onderzoek. Onderzoek naar sommige vrouwenfiguren zou zeker welkom zijn aangezien ze weinig aan bod komen in het kader van de werkzaamheden van de bijzondere commissie.

(1) **Simon Kimbangu** begint in april 1921 te preken over het lot van Bas-Congo in het dorp Nkamba. Hij wordt wonderdoener, rijgt de genezingen aaneen en sticht een religieuze beweging die snel duizenden aanhangers heeft¹³⁸. Hij protesteert tegen de kolonisatie, pleit voor de bevrijding van de zwarte man en de oprichting van een zwarte kerk die onafhankelijk is van de christelijke missies. Zijn preken trekken veel mensen aan, ook zij die Kimbangu zien als een genezer van de inheemse maatschappij en een bevrijder van de blanke bezetting. Kimbangu haalt zich al snel de woede op de hals van de koloniale administratie, de Europese ondernemers die hun werknemers zien weggaan, alsook de katholieke missionarissen die hun kerkjes zien leeglopen. Kimbangu vlucht, maar wordt enkele maanden later, in oktober 1921 opgepakt en na een schijnproces ter dood veroordeeld. Koning Albert verleent hem gratie en zet zijn straf om in een levenslange gevangenisstraf. Bij zijn aankomst in de gevangenis van Elisabethstad

¹³⁶ Zie het deel over Simon Kimbangu van Mathieu Zana Etambala in het eerste deskundigenverslag, blz. 151-170 en, van dezelfde auteur, “Un pays ‘occupé’ et une société ‘malade’ : à l’origine du mouvement kimbanguiste dans le Bas-Congo en 1921”, in Simon Kimbangu, *le Prophète de la Libération de l’Homme noir*, tome I, Parijs, L’Harmattan, 2014, blz. 193-212.

¹³⁷ Wat betreft de Congolese oud-strijders, zie de uiteenzetting van Cécile Ilunga op de hoorzittingen van 8 juli 2022.

¹³⁸ Zie Diangienda Kuntima, *L’histoire du Kimbanguisme*, Kinshasa, Éditions Kimbanguistes, 1984.

(Lubumbashi) wordt hij geïnterviewd en als keukenhulp aangesteld. Twee van zijn kinderen worden toevertrouwd aan missionarissen die modelkatholieken van hen moeten maken. Meerdere verzoeken voor zijn voorwaardelijke invrijheidstelling worden verworpen. Kimbangu blijft in de gevangenis tot zijn overlijden in 1951. Naast zijn spirituele dimensie belichaamt hij het verzet en de strijd tegen de koloniale onderdrukking¹³⁹.

Ondanks de repressie van haar leden (verbanning, deportatie, opsluiting) groeit de Kimbanguïstische Kerk (*Église de Jésus Christ sur la Terre par le Prophète Simon Kimbangu*, in het Frans afgekort als ÉJCSK), uit tot een belangrijke religieuze beweging. De koloniale administratie voert pas vanaf 1955 een gedoogbeleid ten aanzien van profetische bewegingen zoals het Kimbanguïsme, dat in 1959 uiteindelijk officieel wordt erkend. Op een meer symbolisch niveau hebben de regeringen die elkaar in Congo hebben opgevolgd sinds de onafhankelijkheid, de veroordeling van Simon Kimbangu herzien. Wat leidt tot de vraag van een mogelijke rehabilitatie, die deze keer van de Belgische Staat zou komen.

Paul Panda Farnana wordt daarentegen vaak afgebeeld als een model. De jongeman, geboren in Congo in 1888, wordt door een arts naar België gebracht. Na zijn adoptie door een Belgische ongetrouwde vrouw volgt hij hoger onderwijs en behaalt een diploma landbouwkunde. Zijn naam staat in de herinneringen gegrift als de eerste intellectueel van Congo¹⁴⁰. Zijn parcours is in meerdere opzichten exemplarisch. Hij gaat terug naar Afrika als de eerste Belgische ambtenaar met een zwarte huidskleur. Hij neemt in 1914 samen met twee andere Congolezen dienst in een regiment van ‘koloniale vrijwilligers’ van het Belgisch leger en wordt gevangengenomen in Duitsland. Hij sticht eveneens een ‘Congolese Unie’, waarvan hij de woordvoerder is, neemt deel aan de organisatie van het tweede pan-Afrikaanse congres in Brussel en stelt steeds vaker het koloniale systeem aan de kaak. Hij besteedt bijzondere aandacht aan onderwijs, en eist met name de veralgemening van het lekenonderwijs, alsook de toegang tot de universiteiten van de metropool voor de Congolezen. Hij pleit trouwens voor de deelname van zijn landgenoten aan de koloniale instanties met beslissingsbevoegdheid, en voor de afrikanisering van de kaders. Hij keert terug naar Congo en sterft vrij jong in 1930.

Patrice Lumumba wordt vaak voorgesteld als een van de grondleggers van de Congolese natie. Hij wordt op 17 januari 1961 vermoord door leden van de separatistische autoriteiten van

¹³⁹ Zie hierover de stripverhalen van Serge Diantantu, *Simon Kimbangu : La voix du peuple opprimé, mort au bout de 30 années de prison*, Amfreville-la-Mivoie, Mandala, 2002 en *Simon Kimbangu : Le triomphe par la non-violence*, Amfreville-la-Mivoie, Mandala, 2004.

¹⁴⁰ Zie Antoine Tshitungu Kongolo, *Visages de Paul Panda Farnana. Nationaliste, panafricaniste, intellectuel engagé*, Parijs, L'Harmattan, 2011.

Katanga, in aanwezigheid van drie Belgische officieren die onder het bevel stonden van de autoriteiten van Katanga. Na de publicatie van Ludo de Wittes boek *De moord op Lumumba*¹⁴¹ stelde het Belgische federale Parlement een onderzoekscommissie in, die in 2001 concludeerde dat enkele Belgische ministers en andere Belgische actoren een morele verantwoordelijkheid dragen voor de gebeurtenissen die tot Lumumba's dood hebben geleid, hoewel de volledige verantwoordelijkheid niet werd erkend. De commissie stelt vast dat er geen bewijs is dat de moord op bevel van de Belgische autoriteiten was gepleegd¹⁴². Op 5 februari 2002 bood de Belgische minister van Buitenlandse Zaken, namens de Belgische Staat, officieel verontschuldigingen aan de familie van Lumumba en aan de Congolese bevolking aan voor diens rol in de gebeurtenissen die tot de moord hebben geleid. De woorden van Louis Michel zijn ondubbelzinnig: “Na de executie voerde de toenmalige regering een onverdedigbaar informatiebeleid”¹⁴³.

In 2016 legt het federaal parket beslag op een tand van Patrice Lumumba, die door een van de Belgische officieren werd bewaard. Na de teruggave van de stoffelijke resten aan de familie wordt op 30 juni 2022 een officiële plechtigheid georganiseerd in Kinshasa. De Congolese nationale autoriteiten verwelkomen en eren eindelijk de relieken van de nationale held in het land van zijn voorouders. Tijdens hun bezoek aan Kinshasa hebben de leden van de delegatie van de bijzondere commissie een ogenblik stilte in acht genomen voor de doodskist van Patrice Lumumba. In België werden op gemeentelijk niveau al verschillende initiatieven genomen om straten of pleinen naar Lumumba te hernoemen. Dat toenemende eerbetoon in de Belgische publieke ruimte is evenwel niet zonder controverse. Sommigen wijzen op het ambivalente karakter van de held van de Congolese onafhankelijkheid. De verenigingen van Afro-descendenten zijn van mening dat de huidige locatie van het Lumumbaplein in Brussel een aanfluiting is omdat de plek zo onbeduidend en weinig zichtbaar is¹⁴⁴. De levendige debatten over de kwestie wijzen erop dat het dossier nog lang niet afgesloten is.

Een ander dossier, dat amper officieel geopend is, lijkt op een open wonde in de Burundese openbare ruimte. De moord op **Prins Rwagasore**, van wie een deel van de familie in België

¹⁴¹ Ludo De Witte, *De Moord op Lumumba*, Leuven, Van Halewyck, 1999 - *L'assassinat de Lumumba*, Parijs, Karthala, 2000.

¹⁴² Professor Jean Omasombo Tshonda wordt als enige Congolese historicus bij de werkzaamheden betrokken, maar beseft snel dat hij uiteindelijk slechts een ondergeschikte rol speelt. Zie hierover de uiteenzetting van Jean Omasombo Tshonda op de hoorzittingen van 31 januari 2022, alsook zijn artikel “Commission Lumumba : difficile regard sur un passé”, *Nieuwsbrief Belgische Vereniging van Afrikanisten*, Forum nr. 22, maart 2002, blz. 11-13.

¹⁴³ Brussel, 5 februari 2002.

¹⁴⁴ Het plein bevindt zich voor het Bolwerkplein aan de ingang van de Matongewijk, dicht bij de Naamsepoort.

woont, werd ook uitgevoerd gedocumenteerd door Ludo De Witte¹⁴⁵. Deze gebeurtenis, die alomtegenwoordig was in de debatten in de Kamer van volksvertegenwoordigers en bij het bezoek van de parlementaire delegatie aan Burundi en Rwanda, blijft een blinde vlek in het officiële verhaal van het nationale verleden. Deze moord had nochtans grote gevolgen. Destijds was de 1e zoon van de Koning de verpersoonlijking van de band tussen Hutu's en Tutsi's en werd de *Mwami* beschouwd als boven de partijen te staan. Alle actoren die zich over deze episode uit het nationale verleden hebben uitgesproken, zijn van mening dat die misdaad de traditionele elite onthoofd heeft en tot een etnische dictatuur heeft geleid. Er wordt dan ook opgeroepen om de omstandigheden van die gebeurtenis op te helderen¹⁴⁶.

In Rwanda is nog steeds niet geweten waar het stoffelijk overschot ligt van **Koning Musinga**, afgezet en verbannen naar het zuidwesten van Rwanda in 1931 naar aanleiding van spanningen met de Belgische administratie en de katholieke missionarissen. Hij wordt vervangen door zijn zoon Rudahigwa, die Mutara III wordt. Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog vrezen de Belgische autoriteiten zijn terugkeer op de troon bij een Duitse overwinning en beslissen hem naar Belgisch Congo te verbannen. Koning Musinga vestigt zich in Moba, waar hij op 25 december 1944 overlijdt¹⁴⁷. Sindsdien is het koninklijk stoffelijk overschot nooit teruggevonden. Hierdoor kan de traditie die wil dat Rwandese vorsten in Rwanda worden begraven, niet worden nageleefd. Meerdere actoren die aanwezig waren tijdens het bezoek van de delegatie van de bijzondere commissie in Kigali hebben trouwens ook het mysterie rond de plotse dood van Koning Mutara III Rudahigwa op 25 juli 1959 vermeld. Het mysterie rond deze plotse dood opent de weg naar verscheidene interpretaties. Er is nader onderzoek nodig om die duistere bladzijden van de nationale Rwandese geschiedenis op te helderen.

(2) Naast die politieke en koninklijke figuren werden andere individuen onder de aandacht gebracht tijdens de werkzaamheden van de bijzondere commissie. Zo werd er meermaals verwezen naar de Burundese, Congolese en Rwandese soldaten en dragers die betrokken waren bij de twee **wereldoorlogen**. Tijdens de Eerste Wereldoorlog mobiliseerde België zo'n 300.000 mannen aan het Duitse Oost-Afrikaanse front. Huidige onderzoeken schatten de verliezen op

¹⁴⁵ Ludo De Witte, *Moord in Burundi. België en de liquidatie van premier Louis Rwagasore*, Berchem, Epo, 2019 – *Meurtre au Burundi. La Belgique et l'assassinat de Rwagasore*, Brussel, Investig'Action, 2021.

¹⁴⁶ Zie alle toespraken van Ludo De Witte op de hoorzittingen van 23 mei 2022.

¹⁴⁷ Koning Musinga is geboren rond 1883. Hij is de zoon van Koning Kigeli IV Rwabugiri en van Kanjogera, dochter van Rwakagara van de Begaclan en het geslacht van de Bakagara. Van vaderszijde behoort Musinga tot de Banyiginyaclan en het geslacht van de Bahindiro. Musinga wordt gekroond in februari 1897 en bestuurt Rwanda samen met zijn moeder, de koningin-moeder Nyirayuhi V Kanjogera. Voor meer details hierover, zie de biografie van Koning Musinga op het onlineplatform van het AfricaMuseum (<https://archives.africamuseum.be/agents/people/742>).

29.000 doden (145 Europese officieren, 1.895 Congolese soldaten, 7.124 statutaire militaire dragers en minstens 20.000 hulpdraggers. De vrouwen die de troepen vergezelden, zijn niet meegerekend)¹⁴⁸. De soldaten van de Force publique hebben de metropool nooit bereikt. In België heeft een dertigtal in België wonende Congolezen zich als vrijwilliger aangemeld en deelgenomen aan de gevechten op het nationale grondgebied¹⁴⁹. Destijds bleven deze vrijwillige strijders en hun collega's van de Afrikaanse campagnes onderbelicht in het officiële verhaal.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog dragen de gekoloniseerde gebieden nochtans in grote mate bij tot de oorlogsinspanning. Op economisch vlak maken ze de financiering van de Belgische regering in Londen mogelijk en zorgen ze voor de aanvoer van diverse grondstoffen, zoals rubber, palmolie, tin en uranium (doorslaggevend voor kernbommen). Om die grondstoffen te kunnen leveren, wordt het aantal dagen dwangarbeid van die van de bevolking verdubbeld, van 60 naar 120 dagen. In de mijnen en de industrie verslechteren de arbeidsomstandigheden. In december 1941 staken de mijnwerkers om meer loon te eisen. De staking wordt bloedig onderdrukt. Er zijn tientallen doden. In Burundi en in Rwanda gaan die 'oorlogsinspanningen' gepaard met een periode van hongersnood en zwaar werk (zie *hierboven*). Op militair vlak dragen de leden van de Force publique bij tot de succesvolle operaties in Abessinië. Er worden ook troepen gestuurd naar Nigeria, Egypte en in Birma wordt een veldhospitaal opgezet. De gevechten en ziekten kosten het leven aan bijna 800 Congolese soldaten. Tijdens een bezoek aan Brussel in april en mei 1945 verklaart de gouverneur-generaal van Congo, Pierre Ryckmans, dat België die oorlogsinspanning niet mag vergeten. Hij pleit voor steun om Congo beter uit te rusten en om het levenspeil, de gezondheid en de beroepsperspectieven van de gekoloniseerden te verbeteren. Meer dan 77 jaar later, op 8 juni 2022, onderscheidt Koning Filip de enige Congolese oud-strijder die nog in leven is, korporaal Kunyuku met de Kroonorde¹⁵⁰.

¹⁴⁸ De door België gemobiliseerde troepen omvatten 17.833 Congolese soldaten, 20.000 statutaire militaire dragers en 260.000 militaire hulpdraggers, aangeworven voor de duur van de oorlog. Cijfers geciteerd door Anne Cornet, "Le soldat congolais dans la Grande Guerre. Un oublié de la propagande de guerre belge ?", *Outre-Mers*, 390-391 (1), 2016, blz. 211-233.

¹⁴⁹ Griet Brosens, *Congo aan den Yser. De 32 Congolese soldaten van het Belgisch leger in de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam, Uitgeverij Manteau, 2013 - *Du Congo à l'Yser : 32 soldats congolais dans l'armée belge durant la Première Guerre Mondiale*, Brussel, Luc Pire, 2016.

¹⁵⁰ Hij werd gerekruteerd in 1940 en maakte deel uit van het medisch steuncontingent van de Force publique, dat in 1945 naar Birma wordt gestuurd. Hij is vandaag 100 jaar oud en voorzitter van de vereniging van oud-strijders van Congo. President Tshisekedi heeft hem op 30 juni 2020 in de rang van ridder in de Orde Kabila-Lumumba verheven. Zijn geschiedenis en de bredere geschiedenis van de Force publique wordt verteld in de film "Mon Caporal", geregisseerd door professor José Adolphe Voto. Na zijn ontmoeting met de leden van de delegatie van

Naast de herinneringen aan de Eerste en de Tweede Wereldoorlog stond een ander soort levendige herinneringen centraal in het kader van de commissie: die van de **metiskinderen**. Het lot van zij die lang werden gestigmatiseerd als ‘kinderen van de zonde’ is aangrijpend. Nadat ze decennialang vergeten zijn, is het parcours van die directe getuigen van het kolonialisme nu eindelijk aan het licht getreden. Tijdens de kolonisatie zijn interracial huwelijken wettelijk onmogelijk vermits ze de machtsverdeling op basis van ras bedreigen. De kinderen worden weggehaald bij hun Afrikaanse moeder en in christelijke (hoofdzakelijk katholieke) pensionaten geplaatst¹⁵¹. Op het moment van de onafhankelijkheid verlaten duizenden metiskinderen Afrika met een Belgisch paspoort. De meeste van hen worden naar België gestuurd, waar ze worden ondergebracht bij opvanggezinnen, adoptiegezinnen of in kindertehuizen. Bij decreet ontnemt de minister van Justitie de Belgische nationaliteit aan kinderen die niet wettig afstammen van een Belgische vader. Die kinderen worden ingeschreven als vreemdelingen en worden soms staatloos¹⁵². Sommige van die kinderen hebben nooit een geboortecertificaat ontvangen. Velen van hen zijn er niet in geslaagd hun ouders te vinden.

Het lot van de ‘metissen van België’ onderscheidt zich van dat van de metiskinderen die na de onafhankelijkheid in Burundi, Congo of Rwanda zijn gebleven of geboren. Die laatsten kunnen een van die nationaliteiten krijgen. Deze mogelijkheid betekent niet dat die groep niet onder de segregatie of een vorm van discriminatie heeft geleden. De ontmoeting met de vertegenwoordigers van metissen van Congo in Kinshasa is daar een ontroerende getuigenis van. Sommige van hen werden achtergelaten toen de religieuze congregaties tijdens de gebeurtenissen na de onafhankelijkheid vertrokken. Er zijn heel wat gevallen van misbruik en verkrachting. Deze vaak arme kinderen hadden geen toegang tot kwaliteitsonderwijs en hebben hun vaders vaak niet meer teruggezien.

In 2015 biedt het Vlaams Parlement officieel excuses aan de slachtoffers van gedwongen adopties tussen 1950 en 1980 aan, onder wie ook ontheemde metiskinderen. Vervolgens start het een onderzoek naar de dossiers, raadpleegt de archieven en maakt bijkomende steun van de

de bijzondere commissie in Kinshasa heeft José Adolphe Voto zijn film op 9 november in het Parlement vertoond.

¹⁵¹ Kathleen Ghequiere en Sibo Kanobana, *De bastaards van onze kolonie: Verzwegen verhalen van Belgische metissen*, Roeselare, Roularta, 2010; Sarah Heynssens, *De kinderen van Save: Een geschiedenis tussen Afrika en België*, Antwerpen, Uitgeverij Polis, 2017 en Georges Kamanayo Kazungu, *Tussen twee werelden. Een leven in Europa en Afrika*, Antwerpen, Uitgeverij Polis, 2020.

¹⁵² Ministeriële omzendbrief van 24 september 1960, Belgisch Staatsblad van 6 september 1960.

organisatie Kind en Gezin¹⁵³ mogelijk. Die steun is bestemd voor de ontheemde metiskinderen in de Vlaamse Gemeenschap. Twee jaar later neemt de Franse Gemeenschap een resolutie aan voor soortgelijke bijstand aan de ontheemde metiskinderen via de *Direction de l'Adoption-Autorité Centrale Communautaire* (ACC)¹⁵⁴. In datzelfde jaar excuseert de Kerk zich voor haar rol in het pijnlijke lot van die kinderen en stelt voor haar archieven open te stellen om het onderzoek in deze te vergemakkelijken¹⁵⁵. In maart 2018 neemt het Belgisch Parlement een resolutie aan over de segregatie waarvan de metissen uit de periode van de Belgische kolonisatie in Afrika het slachtoffer zijn geweest¹⁵⁶.

Op 4 april 2019 biedt eerste minister Charles Michel namens België zijn excuses aan “voor het onrecht en het leed” dat de metissen is aangedaan. In het Belgisch Parlement spreekt hij in aanwezigheid van talrijke metissen het “medeleven” van de Belgische regering uit “aan de Afrikaanse moeders wiens baby's zijn weggerukt” en hoopt dat “dit plechtige moment een verdere stap zal zijn in de richting van bewustwording van dit deel van onze nationale geschiedenis”¹⁵⁷. De aanpak wordt door iedereen positief onthaald. Sommige metissen ervaren evenwel een zekere dualiteit. Een van hen, François d’Adesky, verwoordt het als volgt: “Wanneer België berouw heeft over de kolonisatie, heb ik berouw”. En hij verduidelijkt: “60 jaar lang had ik geen identiteit en was ik net een geest”¹⁵⁸.

De metissen die in België en de Grote Meren werden gehoord, getuigen over de concrete en nog steeds actuele gevolgen van het beleid ten aanzien van de metissen: hun eigen familie niet kennen, noch de omstandigheden waarin ze geboren zijn, soms op meer dan 70-jarige leeftijd de verzoeken van een tot dan onbekende moeder ontdekken, verzoeken die decennialang

¹⁵³ Resolutie betreffende de erkenning van de slachtoffers en overlevers van de gedwongen adopties in Vlaanderen en de eindevaluatie van het expertenpanel, 406 (2014–2015), nr. 2, 30 juni 2015.

¹⁵⁴ Résolution reconnaissant la ségrégation ciblée à l’encontre des métis issus de la colonisation belge et ses conséquences dramatiques, en ce compris les adoptions forcées, 7 juni 2017, Parlement van de Franse Gemeenschap.

¹⁵⁵ Belgische Senaat, “De kwestie van de metissen uit de periode van de Belgische kolonisatie in Afrika, notulen van de hoorzitting”, 25 april 2017, blz. 75-79 (https://www.senate.be/event/20170425-colonization/Compte_rendu-Verslag.pdf). Wat betreft de stand van zaken van de aanbevelingen van deze resolutie, zie de uiteenzettingen van Stéphane Doppagne (Ambassadeur, Speciaal Gezant voor de Regio van de Grote Meren), Chiara Candaele en Delphine Lauwers (historici en wetenschappelijke medewerkers verbonden aan het onderzoeksproject “Résolution-Métisses”), Chloé Falisse en Aude Longeval (FOD Justitie), Olivier Lendo, Claudine Jadot en Jacqui Goegebeur (Metis van België vzw), François Milliex, François d’Adesky en Georges Kamanayo (Association Résolution Métis).

¹⁵⁶ Resolutie over de segregatie waarvan de metissen uit de periode van de Belgische kolonisatie in Afrika het slachtoffer zijn geweest, 29 maart 2018, <https://www.lachambre.be/FLWB/pdf/54/2952/54K2952007.pdf>. De maatregelen hebben uitsluitend betrekking op de Belgische metissen.

¹⁵⁷ Over dat beleid van systematische ontvoeringen, zie de uiteenzetting van Meester Michèle Hirsch op de hoorzittingen van 4 juli 2022. In die uiteenzetting wordt erop gewezen dat metiskinderen vaak werden vernederd en ondervoed in de instellingen waar ze werden geplaatst.

¹⁵⁸ Zie zijn volledige uiteenzetting op de hoorzittingen van 14 februari 2022.

onbeantwoord gebleven zijn. In het licht van deze tragische situaties betreuren de vertegenwoordigers van metissen het aanhoudende onrecht dat voortvloeit uit de status van staatloze, dat sommige van hen hebben ondergaan, alsook de hinderpalen die de toegang tot de archieven of het verkrijgen van een geboorteakte lang hebben bemoeilijkt. Meerdere getuigenissen benadrukken de obstakels voor de in Congo gebleven metissen die door hun Belgische vader willen erkend worden, die hun broers en zussen in België willen ontmoeten of de Belgische nationaliteit willen krijgen. Ze omschrijven zichzelf als ‘eeuwig gekwetsten’ en sommeren: “Jullie vertegenwoordigen onze ouders. *Wij zijn uw kinderen*. Maak ons leed en onze pijn over aan de parlementsleden. Verwaarlozing en afwijzing zijn vandaag nog steeds ons deel”¹⁵⁹.

Die woorden maken de omvang van de verwachtingen duidelijk. Ze herinneren er ook aan dat het vertellen van verhalen "ogen geeft" om bewust te worden van de ervaringen tijdens en na de kolonisatie - “ogen om te kijken en om te huilen”¹⁶⁰. In plaats van 'troostdozen' te onderzoeken of het op krokodillentranen te houden, zoals sommigen op de hoorzittingen aan de kaak stelden, moeten we ons afvragen hoe we kunnen omgaan met de gevolgen van wat er is gebeurd. Hoe kunnen we ervoor zorgen dat iedereen *met*, in plaats van *tegen* het verleden kan leven?

III. Verantwoordelijkheid

De kennis- en erkenningsfasen beantwoorden de volgende vraag: “Wat is er gebeurd?”. Ze zijn geworteld in het historisch onderzoek en impliceren een verandering van referentiepunt, in de zin van een verplaatsing. De verantwoordelijkheidsfase moet een andere vraag beantwoorden: “Wat vangen we aan met het verleden ?” Ze houdt een retrospectieve beschouwing in om na te denken over zijn eigen rol in de betrokken gebeurtenissen. De filosoof Jean Ladrière beschrijft de uitdagingen van deze aanpak goed:

"Le passé adhère à notre vie, mais en tant qu'il continue d'agir dans notre présent, non comme un corps étranger, non comme une simple trace devenue inerte : il est avec nous à chaque instant et il se livre d'une certaine manière à nous, comme une réalité qui nous concerne maintenant mais dont le sens n'est pas entièrement constitué et dépend pour

¹⁵⁹ Vertegenwoordiger van de organisatie ASMECO, Kinshasa, op 4 september, door ons onderlijnd.

¹⁶⁰ Paul Ricoeur, *Temps et récits*, III, Parijs, Seuil, 1985, blz. 342-343.

une part de l'interprétation que nous lui donnons, dans notre pensée et dans notre action présentes .”¹⁶¹

De evolutie van de betekenis die aan het verleden wordt gegeven, blijkt vooral uit de wijzigingen aan het nationale verhaal. Dit verhaal is verre van lineair, het fluctueert en past zich aan de belangen van het moment, de verwachtingen en de bewustwordingen aan. In dit opzicht vloeit de progressieve erkenning van een historische verantwoordelijkheid ten aanzien van het koloniaal verleden meer bepaald voort uit het feit dat **nieuwe generaties** aan de macht komen. Gewezen minister van Buitenlandse Zaken, Karel De Gucht, verwijst daar expliciet naar: “Toen Congo onafhankelijk werd, was ik zes jaar. En 80 procent van de mensen die in Congo rondlopen, moest in 1960 nog geboren worden”¹⁶². Sindsdien zijn generaties elkaar opgevolgd. Het is een ambivalent fenomeen. Sommige zijn van mening dat het koloniaal verleden zo ver achter ons ligt, dat het geen zin heeft vragen te stellen over de wandaden die niet door de huidige generaties werden begaan. Anderen vinden dat “over dat verleden moet worden gesproken” om de bladzijde om te slaan en naar de toekomst te kijken. Zoals eerste minister Alexander De Croo uitlegt, “moet men het verleden trotseren om te werken als echter partners die elkaar recht in de ogen kunnen kijken. Het is niet mogelijk om het verleden niet in de ogen te kijken”¹⁶³.

Gewetensonderzoek

Dat perspectief steunt op een fundamenteel onderscheid tussen de begrippen 'individuele schuld' en 'politieke verantwoordelijkheid'. Het vaststellen van de individuele strafrechtelijke verantwoordelijkheid van daders van bepaalde misdaden behoort tot de bevoegdheid van de rechterlijke macht, niet van een politieke commissie. Het veronderstelt dat afdoende bewijzen worden verzameld, met naleving van de rechten van de verdediging. Dit verslag handelt dus niet over de schuld van sommige individuen. Het is evenmin een document à charge dat alle Belgen zou belasten die vóór de onafhankelijkheid in Burundi, Congo of Rwanda hebben geleefd en gewerkt. Menige getuigenissen en uiteenzettingen op de hoorzittingen hebben herhaald dat veel van die Belgen het beste van zichzelf gegeven hebben en echt van die landen en hun inwoners hielden¹⁶⁴.

¹⁶¹ Jean Ladrière, “Auschwitz, notre mémoire”, in Yannis Thanassekos en Heinz Wismann (dir.), *Révision de l'histoire, totalitarisme, crimes et génocides nazis*, Paris, Cerf, 1990, p. 318

¹⁶² *De Tijd*, 23 oktober 2004.

¹⁶³ *Le Soir*, 8 juni 2022.

¹⁶⁴ Zie onder andere de uiteenzettingen van Thierry Claeys Bouuaert en Luc Mangala op de hoorzittingen van 21 februari 2022, alsook tal van getuigenissen die in Bujumbura, Kinshasa en Kigali werden opgetekend.

Zoals vermeld in de inleiding beweert dit verslag geenszins uitputtend te zijn. Het wil niet beschuldigen, maar bewust accepteren. Een van de onderliggende hypothesen van elke aanpak is dat schuld - net als onschuld - enkel individueel kan zijn. Een fout kan niet van de ene generatie op de andere worden overgedragen. Het heeft totaal geen zin een volledige gemeenschap moreel te beschuldigen: *"Un peuple ne peut pas périr héroïquement, il ne peut pas être criminel, ni agir moralement ou immoralement ; seuls les individus issus de lui le peuvent"*¹⁶⁵. Een volk of een natie hebben dus nooit *schuld* aan hun verleden. Men kan wel veronderstellen dat ze verantwoordelijk zijn voor de manier waarop ze vandaag omgaan met de erfenis van hun geschiedenis. In een heel andere context heeft de vroegere Duitse president Richard von Weizsäcker het over dit soort historische verantwoordelijkheid wanneer hij zegt: *"Wir gedenken heute in Trauer aller Toten des Krieges und der Gewaltherrschaft. (...) Wir alle, ob schuldig oder nicht, ob alt oder jung, müssen die Vergangenheit annehmen. Wir alle sind von ihren Folgen betroffen und für sie in Haftung genommen."*¹⁶⁶.

Menig voorbeeld betreffende het koloniaal verleden illustreert deze dynamiek. In 2004 erkent de Duitse regering de verantwoordelijkheid van Duitsland in de genocide op de Namibische bevolkingsgroepen Herero en Nama voor de massamoorden die werden gepleegd tussen 1904 en 1908. In 2018 erkent de Franse President Emmanuel Macron de verantwoordelijkheid van Frankrijk in de verdwijning van de jonge wiskundige Maurice Audin in 1957 tijdens de Algerijnse oorlog. Meer recent erkent de wet van 23 februari 2022 de verantwoordelijkheid van Frankrijk voor de miserabele opvang- en levensomstandigheden van de Harki's en hun families, die na de akkoorden van Évian van 1962 vanuit Algerije werden gerepatriëerd¹⁶⁷. Die enkele voorbeelden, die tot in het oneindige zouden kunnen worden vermenigvuldigd, herinneren eraan dat de kritische aanvaarding van een vorm van verantwoordelijkheid essentieel is voor de slachtoffers en hun afstammelingen. Simone Veil bevestigt dit wanneer ze de erkenning van de verantwoordelijkheid van de Franse Staat in de razzia's op Joden in 1942 bestempelt als een gebaar van "verzachting voor ons lijden"¹⁶⁸.

Als we gaan kijken naar de houding van de officiële Belgische vertegenwoordigers, zien we dat er al meerdere gebaren in die richting werden gesteld. In 1996 beslist de Belgische overheid over te gaan tot de oprichting van een parlementaire onderzoekscommissie belast met het

¹⁶⁵ Karl Jaspers, *La culpabilité allemande*, Parijs, Éditions de Minuit, 1948, blz. 75.

¹⁶⁶ Bundestag, 8 mei 1985.

¹⁶⁷ Link naar de wettekst: <https://www.vie-publique.fr/loi/282261-loi-23-fevrier-2022-reconnaissance-et-reparation-pour-les-harkis>.

¹⁶⁸ *Le Monde*, 18 en 19 juli 1995.

onderzoek naar de factoren die de Belgische politiek hebben bepaald in de maanden voorafgaand aan de genocide op de Tutsi in Rwanda. De feiten zijn ernstig. Bij het begin van de genocide, na de moord op 10 Belgische militairen die deel uitmaakten van de VN-operatie in het kader van de vredesakkoorden van Arusha, trok België zijn troepen terug en liet de Rwandese bevolking aan haar lot over. Daarnaast lobbyde België met succes bij de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties om alle VN-troepen terug te trekken. De parlementaire commissie stelde vast dat de handhaving van de Belgische en andere VN-troepen de genocide een halt had kunnen toeroepen of althans de omvang ervan had kunnen beperken. In 2000 reist Guy Verhofstadt, de voormalige rapporteur van de commissie-Rwanda, naar Kigali om de officiële verontschuldiging van België aan te bieden: “In naam van mijn land, in naam van mijn volk, vraag ik u om vergeving.” En de premier preciseert: “Een dramatische opeenvolging van onachtzaamheid, van onwetendheid, van zorgeloosheid, van aarzelingen en fouten heeft de condities gecreëerd waarin zo'n tragedie mogelijk werd. Ik geef hier, tegenover u, de fouten van mijn land toe, van de politieke en militaire overheden. België stond in het centrum van de VN-operatie. [...] Opdat Rwanda de blik op de toekomst zou kunnen richten, op verzoening, moeten wij eerst onze eigen verantwoordelijkheid en onze fouten erkennen.”¹⁶⁹.. Drie jaar later herhaalt de minister van Buitenlandse Zaken, Louis Michel, dat “wij voluit de verantwoordelijkheid moeten dragen voor onze schaamte” en beklemtoont hij “de immense verantwoordelijkheid” van België¹⁷⁰.

Minder dan twee maanden voor die toespraak had Louis Michel dezelfde houding aangenomen ten aanzien van het volledig koloniaal verleden en sprak zelfs van de verantwoordelijkheid van al zijn “partners uit het Noorden”. Hij legt uit dat België en zijn partners uit het Noorden “een zware verantwoordelijkheid hebben ten aanzien van het Afrikaanse continent” en is van mening dat “de oude koloniale machten hun ontwikkeling voor een groot deel te danken hebben aan hun voormalige koloniën”. Het verband tussen situaties uit het verleden en het heden lijkt duidelijk: “Het is toch dankzij [deze] koloniën dat wij onszelf hebben kunnen opbouwen zoals wij zijn en vandaag het twaalfde rijkste land zijn en het op drie na rijkste volgens de VN-ranglijst”¹⁷¹.

De houding van Louis Michel ten aanzien van de moord op Patrice Lumumba is even emblematisch. Nadat hij de “neutraliteit” en de “apathie” van de toenmalige Belgische regering

¹⁶⁹ Kigali, 7 april 2000.

¹⁷⁰ Kigali, 7 april 2003.

¹⁷¹ Luik, 28 februari 2003.

als een “ernstige tekortkoming” heeft bestempeld, verklaart de gewezen minister van Buitenlandse Zaken: “In het licht van de criteria die vandaag worden toegepast, dragen sommige leden van de toenmalige regering en een aantal Belgische actoren uit die tijd een onweerlegbaar deel van de verantwoordelijkheid” voor deze gebeurtenissen¹⁷². De schuld waarvan hier sprake is, wordt vermeld in meerdere officiële toespraken. In België staat de minister van Buitenlandse Zaken ook stil bij de kwestie van de slavernij: “Europa, en in de eerste plaats België, hebben hun koloniaal verleden onder ogen kunnen komen door te erkennen dat slavernij en mensenhandel misdaden tegen de menselijkheid zijn en altijd zijn geweest. We waren dit tribuut verschuldigd aan onze Afrikaanse vrienden”¹⁷³. De houding blijft ongewijzigd buiten de Belgische grenzen. Bij de opening van de Nationale Vergadering van de Verenigde Naties richt Louis Michel zich tot de Afrikaanse landen met hetzelfde thema: “België voelt zich meer dan anderen verplicht om u een bepaalde steun te verlenen omdat een groot deel van onze geschiedenis ook de uwe is. En omdat onze gemeenschappelijke bladzijden niet allemaal met inkt van respect en vrijgevigheid zijn geschreven”¹⁷⁴.

Er is opnieuw sprake van verantwoordelijkheid wanneer Charles Michel, toen eerste minister, zijn excuses aanbiedt aan de metissen van de Belgische kolonisatie en aan hun families voor “het onrecht en het lijden” dat hen werd aangedaan¹⁷⁵. Ook hier wordt ondubbelzinnig de verantwoordelijkheid opgenomen: “In naam van de federale regering erken ik de gerichte segregatie waarvan metissen het slachtoffer waren onder het koloniale bestuur van Belgisch-Congo en Ruanda-Urundi tot 1962 en na de dekolonisatie, alsook het daarmee samenhangende beleid van gedwongen ontvoering”. In zijn verklaring in de Kamer geeft de eerste minister meer details over het onrecht en het lijden van de metissen vanaf hun geboorte in de Belgische kolonies. “Door in Belgisch koloniaal Afrika een systeem van gerichte segregatie voor metissen en hun families in te voeren, heeft de Belgische Staat handelingen gesteld die indruisen tegen de naleving van de fundamentele rechten van de mens”, verduidelijkt hij¹⁷⁶.

Valkuilen en verwarring

De verantwoordelijkheid stond centraal in de werkzaamheden van de bijzondere commissie. Naast de negen hoorzittingen die expliciet aan de problematiek waren gewijd, lag het thema ook aan de basis van de meeste debatten in het Parlement en tijdens het bezoek van de

¹⁷² Brussel, 5 februari 2002.

¹⁷³ Luik, 28 februari 2003.

¹⁷⁴ New York, 16 september 2005.

¹⁷⁵ Brussel, Kamer van volksvertegenwoordigers, 4 april 2019.

¹⁷⁶ *Ibidem*.

parlementaire delegatie aan de Grote Meren. Tijdens die uitwisselingen wees een meerderheid van sprekers en getuigen op drie belangrijke valkuilen.

(1) De eerste bestaat erin de zogenaamde '**positieve**' en '**negatieve**' aspecten van de kolonisatie in balans te brengen. De limieten van deze aanpak die de rekening of de balans van de kolonisatie opmaakt, werden al vermeld in de inleiding, maar moeten opnieuw in overweging worden genomen bij de reflectie over de verantwoordelijkheden. Deze aanpak steunt op wat Paul Ricoeur "de metafoor van de rekening" noemt. Een kort fragment over dit onderwerp lijkt verhelderend:

"[C]ette métaphore suggère l'idée d'une obscure comptabilité morale des mérites et des défaillances, comme dans un grand livre des comptes à deux colonnes, crédit et débit, en vue d'une sorte de bilan positif ou négatif. Cette métaphore d'un dossier (record) moral reste sous-jacente à l'idée en apparence banale de rendre des comptes"¹⁷⁷.

De bijzondere commissie heeft niet als doel een 'kolonisedossier' samen te stellen. Het is evenmin de bedoeling 'rekenschap af te leggen'. De bedoeling is de koloniale realiteit te begrijpen door niet enkel de al zo lang gehoorde stemmen van de gewezen kolonisten te horen, maar ook en vooral de - vandaag erkende/gekende - stemmen van de gewezen gekoloniseerden. De conclusies van het eerste deskundigenverslag benadrukken het belang van een vorm van nederigheid tijdens het hele proces dat het Parlement in gang gezet heeft. Het lijkt daarom essentieel om niet 'een balans op te maken' *in naam van* de personen naar wie vandaag moet worden geluisterd.

Elementen die in de koloniale propaganda werden overgewaardeerd en die een centrale plaats blijven innemen in sommige standpunten vandaag, hebben met name betrekking op de alfabetisering, een betere gezondheidszorg en hulp inzake infrastructuur. Geen van die elementen mag worden ontkend. Maar ze volstaan niet om de meest dramatische gevolgen van de kolonisatie (geweld, segregatie, minachten en in gevaar brengen van de eigen culturen, tradities en identiteiten) te verzachten of te relativiseren¹⁷⁸. Zoals alle tijdens de hoorzittingen gehoorde historici hebben aangetoond, was een 'gewelddadige penetratie' en vervolgens de 'gedwongen onderwerping' van een maatschappij door een andere de concrete impact van de

¹⁷⁷ Paul Ricoeur, *Parcours de la reconnaissance*, op. cit. blz. 159.

¹⁷⁸ Voor het begrip 'koloniaal revisionisme', zie hoofdstuk "De hedendaagse vormen van kolonialisme of de verbanden tussen kolonialisme en racisme vandaag" van Anne Wetsi Mpoma in het eerste deskundigenverslag, blz. 633 e.v.

kolonisatie¹⁷⁹. De aanleg van nieuwe wegen en de aanzienlijke vooruitgang in tal van domeinen, volstaan niet om een vorm van evenwicht te bereiken. Amandine Lauro en Benoît Henriët stellen de vraag hoeveel nieuwe wegen en scholen in een kolonie nodig zijn om het rassengeweld van de kolonisatoren te compenseren.¹⁸⁰

Bovendien moeten alle als ‘positief’ beschouwde elementen in perspectief worden gebracht. De alfabetisering in Congo, Burundi en Rwanda werd vaak als voorbeeld voor het basisonderwijs vermeld. Maar de opleiding van de gekoloniseerde volkeren beperkt zich meestal uitsluitend tot dat niveau omdat het immers niet de bedoeling is dat een plaatselijke elite ontstaat. Onderwijs gaat trouwens hoofdzakelijk over het aanleren van praktische bekwaamheden en werkethiek. Het hoger onderwijs wordt heel lang opzettelijk afgeremd. Het valt niet te ontkennen dat gezondheidszorg werd verleend (in het bijzonder wat de gezondheid van moeders en kinderen betreft), maar deze was gedurende lange tijd in de eerste plaats of zelfs exclusief bestemd voor de Europeanen. Tijdens de volledige duur van Congo-Vrijstaat, om maar een voorbeeld te nemen, zorgen de acht artsen die op het hele grondgebied actief zijn, hoofdzakelijk voor blanke officieren, zwarte soldaten en hun dragers¹⁸¹. De infrastructuur werd ontworpen in functie van de behoeften van de ondernemingen en de Europeanen ter plaatse. Zo werd de spoorlijn tussen Matadi en Kinshasa eerder aangelegd om de natuurlijke hulpbronnen verder te exploiteren dan voor de mobiliteit van de bevolking.

Dit perspectief ontkent geenszins de individuele inspanningen van degenen die hun leven hebben gewijd aan onderwijs, gezondheid of civieltechnische werken in elk van de gekoloniseerde gebieden. Maar die individuele inspanningen en de realiteit van de verbeteringen in die sectoren veranderen niets aan het geweld van het koloniale project. Ze kunnen, met andere woorden, niet worden gescheiden van dit project in zijn geheel.

(2) De tweede valkuil is die van het gevaar van analogieën. Tijdens de werkzaamheden van de bijzondere commissie ging de beschrijving van het koloniale geweld vaak gepaard met vragen naar een vorm van vergelijking. Zo werden meerdere uitwisselingen gewijd aan de **vergelijking**

¹⁷⁹ Zie met name de uiteenzetting van Guy Vanthemsche in dit verband op de hoorzittingen van 9 mei 2022.

¹⁸⁰ Zie Amandine Lauro en Benoît Henriët, “10 misvattingen over de Belgische kolonisatie”, *op. cit.* (Artikel dat op 30 juni 2019 ook in *Knack* verschenen is).

¹⁸¹ In 1921 zijn telt Congo in totaal 57 artsen, hoofdzakelijk in de grote steden. In 1954 telt Congo 2.164 medische inrichtingen, met naar verhouding meer bedden per inwoner dan in de naburige kolonies. De gezondheidszorg blijft evenwel gesegregeerd, met afzonderlijke ziekenhuizen voor de kolonisten en de plaatselijke bevolking, zowel in Congo, Burundi als in Rwanda. Zie de uiteenzetting van Maarten Langhendries op de hoorzittingen van 13 juni 2022, die van Guy Vanthemsche op 9 mei 2022 en Maarten Langhendries en Reinout Vander Hulst, “Les soins de santé, fleuron de la colonisation belge?”, in Idesbald Goddeeris, Amandine Lauro en Guy Vanthemsche (dir.), *op. cit.*, blz. 327-335.

tussen de situatie van de gekoloniseerde volkeren en die van de Belgische werknemers in diezelfde periode. Hoewel het waar is dat de Belgische arbeiders of mijnwerkers, om enkel hen te vermelden, oorspronkelijk geen sociale zekerheid genoten, blijft er toch een groot contrast met de Congolese, Burundese en Rwandese werknemers. Dit contrast wordt perfect samengevat door Guy Vanthemsche wanneer hij erop wijst dat de “Vlaamse landbouwers nooit onder dwang aan een ketting naar de Waalse mijnen werden gevoerd”¹⁸².

Dit beeld is cruciaal wanneer men aandacht besteed aan de **langetermijngevolgen** van een dergelijke scène (geketend en/of gedeporteerd worden). De kracht van een herinnering aan een gewelddaad hangt namelijk niet enkel af van de ernst van die daad. Uit onderzoeken naar de intergenerationele overdracht van de herinneringen blijkt immers dat ze ook - en vooral - afhangen van het soort emoties die met die daad in verband worden gebracht. Van die emoties geven schaamte en vernedering gestalte aan scènes die als het ware verstarren en van generatie op generatie worden doorgegeven zonder dat de emotionele belasting van die herinneringen ooit vermindert. Dit soort overdrachten is met name heel 'doeltreffend' wanneer de oorspronkelijke vernedering verband houdt met geweld dat niet rechtstreeks wordt ondergaan, maar wordt geobserveerd en aan een naaste aangedaan, of dat nu een dochter, een zoon, een moeder of een vader is. Het is dus geen verrassing dat de verhalenverteller Marie-Louise Sibazuri het koloniale geweld in Burundi voor de geest roept met de woorden dat “het een schande is om je vader op een openbaar plein gegeseld te zien worden”¹⁸³. De aanblik van een onteerde zoon of een overleden moeder is dat net zozeer. Al die scènes dragen bij tot de verwoestingen van het stigma. Versterkt door de dagelijkse discriminatie en segregatie (in woonplaatsen, ziekenhuizen¹⁸⁴, plaatsen voor vrijetijdsbesteding of onderwijs) worden die verwoestingen van generatie op generatie doorgegeven.

Het gevaar van de vergelijking schuilt ook in de neiging om de verantwoordelijkheden voor de ellendigste aspecten van het kolonialisme te relativeren door het in een (bepaalde) context te plaatsen (“alle andere Staten deden het toen”) of door te vergelijken (in een positieve variant: “We hebben het beter gedaan dan anderen”, of een negatieve: “Andere koloniale mogendheden

¹⁸² Zin uit de uitwisselingen over de hoorzittingen van 20 juni 2022.

¹⁸³ Zie de uiteenzetting en uitwisselingen in het kader van de hoorzittingen van 18 mei 2022. Over de kracht van herinneringen en het gewicht van de straffeloosheid, zie Pierre Vinck, *Les crocodiles dorment le jour*, Parijs, St Honoré, 2021, in het bijzonder blz. 10 en blz. 26.

¹⁸⁴ De medische infrastructuur wordt als model getoond (Zie hierover Nancy Rose Hunt, “‘Le Bébé en Brousse’: European Women, African Birth Spacing”, *International Journal for African Historical Studies*, 2 (3), 1988, blz. 401-432). Maar de eerste ziekenhuizen worden voor de blanken gebouwd. Het is wachten tot het einde van de Eerste Wereldoorlog voor de geneeskunde ook toegankelijk is voor de lokale bevolking. Zie hierover de uiteenzetting van Maarten Langhendries op de hoorzittingen van 13 juni 2022.

waren veel wreder”). De vergelijkende analyse van de koloniale regimes is ongetwijfeld van groot wetenschappelijk belang. Ze staat toe het gewicht van sommige variabelen beter te begrijpen, maar verliest haar heuristische belang als ze wordt uitgevoerd om een hitparade van de beste of slechtste kolonisatoren op te stellen en op die manier de op te helderen of op te nemen verantwoordelijkheden te rechtvaardigen of te verzachten¹⁸⁵.

(3) Een derde valkuil houdt verband met de vorige. Hij heeft betrekking op het belang dat aan **cijfers** wordt gehecht. De wil om de kosten en de baten van het kolonialisme te becijferen, is begrijpelijk. Het begrip 'herstel' (dat in het volgende deel wordt besproken) impliceert het bepalen van schade, maar de kwestie moet ruimer worden bekeken. De voornoemde bevolkingskrimp in Congo is hier bijzonder symptomatisch. Afgaande op bestaande gegevens (bevolkingsenquêtes, jaarlijkse administratieve tellingen en medische enquêtes) beschrijft de demograaf Jean-Paul Sanderson drie scenario's, waarbij hij vertrekt van 10 miljoen inwoners in 1935. Volgens hem is het cijfer van 20 miljoen Congolezen in 1885 heel onwaarschijnlijk; dat van 15 miljoen is veel waarschijnlijker; ook een alternatief scenario van 11,5 miljoen is denkbaar. Volgens Jean-Paul situeert het werkelijke bevolkingsaantal in 1885 zich waarschijnlijk tussen 11,5 en 15 miljoen Congolezen. Hoewel de daling aangeeft hoezeer de sterfte en het geweld hebben doorgewogen, houdt zulks daarom nog niet in dat die scherpe bevolkingsdaling rechtstreeks overeenstemt met het aantal door de kolonisatie veroorzaakte sterfgevallen¹⁸⁶.

Op wetenschappelijk vlak is het gebrek aan consensus over het exacte aantal slachtoffers op zich geen probleem. Het getuigt van de vitaliteit van het historisch onderzoek, dat op open vragen en een methodiek van constante bevraging berust. Op politiek vlak daarentegen voedt het gebrek aan consensus over de cijfers een eindeloos debat. De belangrijkste inzet lijkt evenwel ergens anders te liggen. Door het gebrek aan precieze cijfers kunnen noch de bevolkingskrimp na de aankomst van de Belgen, noch de massale gewelddaden worden betwist. De **kwalificatie van genocide**, die ook een belangrijke plaats innam tijdens de werkzaamheden

¹⁸⁵ Zie Amandine Lauro en Benoît Henriët, “10 misvattingen over de Belgische kolonisatie”, *op. cit.*, alsook de inleiding van het historische deel van het eerste deskundigenverslag, opgesteld door Gillian Mathys en Sarah Van Beurden, blz. 24 e.v.

¹⁸⁶ Zie de analyse die op de hoorzittingen van 16 mei 2022 werd uiteengezet. Voor de cijfers, zie de inleiding van het historische deel van het eerste deskundigenverslag, opgesteld door Gillian Mathys en Sarah Van Beurden, blz. 24.

van de commissie, wordt vaak in verband gebracht met deze discussie over cijfers¹⁸⁷. Terwijl de keuze van de woorden doorslaggevend blijkt om het verleden te interpreteren.

Op juridisch vlak impliceert het begrip 'genocide' de bedoeling een nationale, etnische of godsdienstige groep, dan wel een groep behorend tot een bepaald ras, als zodanig geheel of gedeeltelijk te vernietigen¹⁸⁸. In het geval van Congo-Vrijstaat kan die bedoeling niet worden aangetoond omdat de koloniale autoriteiten behoefte hadden aan mankracht om de grondstoffen maximaal te exploiteren. Die discussie rond de term 'genocide' dreigt evenwel de aandacht af te leiden van de intrinsiek gewelddadige aard van het regime. Het eerste deskundigenverslag en alle hoorzittingen bewijzen de ernst en de intensiteit van de begane gruwelen - zowel dwangarbeid, bloedbaden, verkrachtingen als elk ander type onderdrukking die lang ongestraft bleven omdat ze ontkend werden en het geïnstalleerde regime fundamenteel racistisch was.

Naast die juridische indeling wordt de vraag van de cijfers vaak in enkele woorden samengevat: hoeveel doden zijn er ten gevolge van de rubberexploitatie gevallen in Centraal-Afrika? Een vraag die tot andere vragen leidt: moeten enkel de 'directe' slachtoffers van het geweld worden geteld, of ook de 'indirecte' slachtoffers, omgekomen van hongersnood en ziekte? Hoewel die vragen tot nadenken stemmen, vervallen ze snel in onfatsoenlijkheid. Ze beletten ongetwijfeld dat over de juiste vragen wordt nagedacht¹⁸⁹.

Ten eerste laten alle werkzaamheden toe om de systematisch gewelddadige aard van het koloniale regime te erkennen. En hoewel het toenmalige ultieme doel niet was om de bevolking te zien afnemen, valt nu moeilijk te ontkennen dat er een zekere **onverschilligheid** was voor het lot van de gekoloniseerde volkeren. Onverschilligheid die werd toegelaten en ongetwijfeld versterkt door het beleid van de gedwongen verplaatsingen om de verliezen te compenseren door werknemers in functie van de behoeften 'over te plaatsen'. Ten tweede blijft de boekhoudkundige benadering dicht bij de opeenvolgende gebeurtenissen. Ze verhindert dat er wordt uitgezoomd om de verantwoordelijkheid 'voorbij de gebeurtenissen' te zien¹⁹⁰. Wat zijn

¹⁸⁷ Zie hierover opnieuw de inleiding van het historische gedeelte van het eerste deskundigenverslag, opgesteld door Gillian Mathys en Sarah Van Beurden, blz. 26, alsook Michel Dumoulin, *Leopold II : génocidaire ?*, Brussel, Académie royale de Belgique, 2005, en Georgi Verbeeck, "Peut-on parler de génocide dans l'Etat indépendant du Congo ?" in Idesbald Goddeeris, Amandine Lauro en Guy Vanthemsche (dir.), *op. cit.*, blz. 33-49.

¹⁸⁸ Zie met name artikel 6 van het Statuut van Rome inzake het Internationaal Strafhof.

¹⁸⁹ Zie hierover met name Maarten Couttenier, "Afrikaanse geschiedenis en kolonisatie vanuit een contrapuntisch perspectief: de confrontatie en samenwerking tussen Yeke en de Congo Vrijstaat", in Maarten Couttenier, Nicolas Standaert en Karel Van Nieuwenhuyze (dir.), *Eurocentrisch denken voorbij. Interculturele perspectieven in geschiedenisonderwijs*, Leuven, Universitaire Pers Leuven, 2018, blz. 77-108.

¹⁹⁰ De reflecties van Sarah Van Beurden, Gillian Mathys en Nancy Hunt zijn bijzonder inspirerend in dit verband.

de langetermijnevolgen van een uitgedunde generatie? Welke mogelijkheden werden vernietigd op het vlak van ontwikkeling, gezondheid of, op een meer individueel niveau, zelfachting? Hoe moeten we ons de geestdrift en ontplooiing voorstellen als ze niet tegengehouden waren? Wat de limieten van een contrafactuele benadering ook zijn, ze laat toe zich duidelijk rekenschap te geven van de toegebrachte slagen.

Gelet op al die gevaren is het nuttig terug te komen op de verankering en de koers van de benadering: de zoektocht naar de historische waarheid, die nooit bereikt of definitief is, en het zoeken naar een vorm van rechtvaardigheid, die op haar beurt steeds onvolledig - want er werd bloed vergoten - maar niettemin beslissend is. In het licht daarvan moet worden nagedacht over de vraag van de verantwoordelijkheid. Die vraag werd gesteld tijdens alle hoorzittingen rond de vier grote actoren van de kolonisatie: de Staat, de Koning, de ondernemingen en de Kerk.

Hoofdrospelers van de kolonisatie

(1) De Belgische Staat

De vraag van de verantwoordelijkheid van de Belgische Staat stelt zich meer bepaald voor de beginperiode van Congo-Vrijstaat en voor de daaropvolgende periode, zowel in Congo, Burundi als Rwanda. Een kort overzicht van het historische kader is hier nuttig. Het wordt gevolgd door een meer juridische vraagstelling.

Historisch overzicht. In 1885 komt Leopold II op de troon van Congo-Vrijstaat en vormt een centrale regering in Brussel, belast met het politieke bestuur van de nieuwe Staat. Die regering wordt gesteund door enkele tientallen ambtenaren¹⁹¹. Zonder ooit voet te zetten in Congo, bestuurt Leopold II Congo-Vrijstaat op autocratische wijze, slechts omringd door een beperkte groep adviseurs. De afstand en het gebrek aan personeel op het terrein geven de plaatselijke verantwoordelijken heel veel autonomie. De ordehandhaving wordt toevertrouwd aan de Force publique. Rekening houdend met de enorme oppervlakte van het grondgebied, oefent Congo-Vrijstaat de macht uit door sterk te steunen op trouwe tussenpersonen, die worden benoemd tot hoofd van een ‘gebied onder leiding van een inlands stamhoofd’ (of dat nu plaatselijke koningen, sultans of andere krijgsheren zijn die al over Congo heersten voor de aankomst van de Europeanen, of chefs die willekeurig worden benoemd dankzij hun banden met de koloniale

¹⁹¹ In het eerste deskundigenverslag worden de volgende cijfers geciteerd voor het totale Congolese grondgebied: 33 ambtenaren in 1895, 46 in 1897, 1500 in 1906, 1538 ambtenaren in 1925 en uiteindelijk 8300 in 1959. De meeste ambtenaren zijn Belgen (in 1906 bestaat de plaatselijke administratie bijvoorbeeld voor 60% uit Belgen), de overige ambtenaren komen uit andere Europese Staten (cijfers geciteerd door Pierre-Luc Plasman, “Toelichting bij het bestuur van Congo-Vrijstaat (1885 -1908)”, blz. 419 e.v.

autoriteiten en in weerwil van elke traditionele legitimiteit)¹⁹². Zolang de plaatselijke tussenpersonen voldoende ‘belastingen’ betalen, bijvoorbeeld in ivoor, en steun verlenen in de vorm van dragers en dwangarbeiders, besteedt de regering weinig aandacht aan hen. Als ongedisciplineerde chefs en krijgsheren zich te onafhankelijk opstellen of zich tegen de koloniale administratie keren, worden omvangrijke strafexpedities door de Force publique opgezet. Deze worden soms misleidend voorgesteld als ‘campagnes tegen Arabische slavenhandelaars’.

De ontwikkeling van het staatsapparaat en de Force publique, de strafexpedities en de bouw van de infrastructuur zijn heel duur. Leopold II, die een groot deel van zijn eigen fortuin investeert, wendt zich snel tot investeerders, inclusief de Belgische regering. Er wordt trouwens een nieuw exploitatiesysteem ingevoerd. Het steunt op dwangarbeid (*zie hierboven*) en leidt tot een niveau van veralgemeend en structureel geweld¹⁹³. Het koloniale apparaat beveelt en stuurt dit geweld, zowel direct als indirect. De praktische uitvoering van de gruweldaden wordt meestal ‘toevertrouwd’ aan plaatselijke chefs en andere Afrikaanse tussenpersonen. De tactieken die sommige krijgsheren vroeger toepasten om slaven en ivoor op te eisen, worden nu aangewend om rubber te oogsten in naam van de Staat¹⁹⁴. Maar aan het hoofd van de commandostructuur worden de misbruiken getolereerd en zelfs aangemoedigd.

Juridisch gezien is Congo-Vrijstaat een aparte soevereine Staat ten aanzien van het Koninkrijk België maar dat betekent niet dat de verantwoordelijkheden niet aan België kunnen worden overgedragen¹⁹⁵. In 1907 bepaalt het Verdrag tot afstand van de Onafhankelijke Congostaat aan België expliciet dat België zowel alle rechten als alle verbintenissen van Congo-Vrijstaat op zich neemt¹⁹⁶. Drie andere argumenten pleiten voor het argument van de **erfopvolging door de Staat** inzake juridische verantwoordelijkheid: de nauwe banden tussen Congo-Vrijstaat en de Belgische Staat, hetzij financieel of wat betreft het personeel dat met het bestuur belast blijft;

¹⁹² Zie hierover Bas De Roo, “L’Etat indépendant du Congo, une machine à piller au service d’un Léopold II impitoyable ?”, in Idesbald Goddeeris, Amandine Lauro en Guy Vanthemsche (dir.), *op. cit.*, blz. 69-79, alsook Daniel Tödt, “L’Etat colonial et les élites africaines, une histoire de soumission ?”, *ibidem*, blz. 253 e.v.

¹⁹³ Zie hierover Elikia M’Bokolo, *Brutalisering en koloniale brutaliteiten: de totstandkoming van de Congolese samenleving in Congo-Vrijstaat en in Belgisch Congo*, Eerste deskundigenverslag, blz. 41-64.

¹⁹⁴ Zie Bas De Roo, *op. cit.* en Georgi Verbeeck, *op. cit.* Het premiesysteem - dat blijft bestaan tot begin 20e eeuw - speelt ook een belangrijke rol door het koloniale apparaat en zijn diverse medewerkers aan te sporen de inlandse bevolking tot het uiterste te drijven om een maximale ‘oogst’ te garanderen.

¹⁹⁵ Zie Tom Ruys en Tomas Baecke, “Haunted by the past? Belgium’s international responsibility for the atrocities of the Congo Free State and the question of State succession in matters of international responsibility”, *Revue belge de droit international*, 2, 2020, blz. 477- 527.

¹⁹⁶ Zie artikel 1 van het Verdrag tot afstand, 28 november 1907: “Zijne Majesteit de Koning-Souverein verklaart aan België de soevereiniteit af te staan over de landstrekken die den Onafhankelijken Congostaat uitmaken, met al de daaraan verbonden rechten en verplichtingen. De Belgische Staat verklaart dien afstand te aanvaarden, de verplichtingen van den Onafhankelijken Congostaat over te nemen en tot de zijne te maken [...]”.

het bestaan van een zekere mate van continuïteit tussen Congo-Vrijstaat en Belgisch Congo op het vlak van het begane geweld (*zie hierboven*); en, tot slot, de verrijking die voortvloeit uit de controle over Congo-Vrijstaat - ook al hebben de hoorzittingen in het kader van de bijzondere commissie aangetoond dat die verrijking moet worden gerelativeerd en niet gemakkelijk kan worden berekend.

Als we nu de verantwoordelijkheid bestuderen van de Belgische Staat **na de overdracht van Congo-Vrijstaat** aan België, moeten enkele voornoemde historische elementen opnieuw kort worden geschetst. Na 1907 wordt de ontwikkeling van de koloniale economie nog steeds geheel en al gekenmerkt door dwangarbeid¹⁹⁷. Belgisch Congo blijft een politiestaat, waar wet en orde overheersen, met overbevolkte gevangenissen, de verbanning van subversieve personen, censuur en een vorm van permanente segregatie tussen blanken en zwarten. Het rassenonderscheid is formeel opgenomen in de wet. Het gaat gepaard met de toepassing van een verschillend rechtstelsel. Zo kunnen sommige overtredingen enkel door ‘autochtonen’ worden begaan, zowel in Burundi, Congo als in Rwanda. Dat verschil in behandeling uit zich zelfs in de toekenning van eremedailles na de militaire campagnes van 1914-17: de zilveren medaille is voorbehouden aan blanken, de bronzen medaille aan zwarte soldaten¹⁹⁸.

Rassendiscriminatie bepaalt ook de toegang tot onderwijs, de arbeidsmarkt en mobiliteit. Enkel niet-inboorlingen kunnen zich vrij verplaatsen. Een decreet van 1925 bepaalt dat Congolezen, Rwandezen en Burundezen zich niet mogen verplaatsen om handel te drijven - bijvoorbeeld om landbouwproducten te verkopen - zonder reisvergunning (die moeilijk te verkrijgen en duur is). In de stedelijke omgevingen is de ruimtelijke segregatie duidelijk. Ze bepaalt de ‘Europese’ en ‘Afrikaanse’ delen van de stad en er is een avondklok ingevoerd in de ‘inheemse stad’¹⁹⁹. Vanaf de jaren 1950 wordt evenwel een hele reeks versoepelingsmaatregelen genomen.

Hoe reageert het Belgische Parlement op dit geweld, dat sterk bekritiseerd wordt in het buitenland? Socialisten, liberalen en progressieve christendemocraten uiten kritiek op Leopold II²⁰⁰. Die aanvankelijk scherpe kritiek heeft uiteindelijk slechts een beperkte impact. Behalve

¹⁹⁷ Het is veelzeggend dat België en Portugal in 1953 als enige koloniale mogendheden op de zwarte lijst van de Internationale Arbeidersorganisatie staan omwille van hun dwangarbeid. Zie hierover het eerste deskundigenverslag, blz. 191.

¹⁹⁸ Voor meer details hierover, zie het eerste deskundigenverslag, blz. 126 e.v.

¹⁹⁹ Voor die segregatiemaatregelen, zie het eerste deskundigenverslag, blz. 194 e.v., blz. 230 e.v., alsook de uiteenzettingen van Isidore Ndaywel, Sindani Kiangu, Matthew G. Stanard, Guy Vanthemsche, Nancy Rose Hunt, Didier Gondola, Amandine Lauro en Benoît Henriet op de hoorzittingen van 9 en 23 mei 2022.

²⁰⁰ We citeren met name de kritiek van de progressieve liberaal Georges Lorand, antikolonialist die de personele unie tussen België en Congo-Vrijstaat in vraag stelt, van de socialist Emile Vandervelde, van de koloniale magistraat Stanislas Lefranc, van de jezuïet Arthur Vermeersch, die in zijn boek *La Question congolaise* scherpe

de communisten die principieel tegen de kolonisatie gekant zijn, vervaagt de kritiek langzaamaan en maakt plaats voor een vorm van consensus en trots ten aanzien van een kolonisatie die de zichtbaarheid van België op de internationale scène versterkt.

Juridische vraagstelling De algemene vraag van de verantwoordelijkheid van de Staat impliceert dat men zich vragen stelt over de inbreuken door het staatsapparaat. Het basisprincipe is dat de acties van de ambtenaren als officiële vertegenwoordigers automatisch ‘toe te schrijven’ zijn aan de Staat, ook wanneer die vertegenwoordigers hun bevoegdheden te buiten gaan. Dit principe geldt, onder meer, voor de acties van de Force publique (zowel de officieren als de soldaten). Daden van particulieren en privébedrijven kunnen daarentegen niet worden toegeschreven aan de Staat, behalve in de uitzonderlijke gevallen waarin ze voor zijn rekening handelen²⁰¹. De illegale acties van de katholieke missionarissen of de koloniale maatschappijen behoren dus niet tot de verantwoordelijkheid van de Staat, behalve wanneer die laatste rechtstreeks betrokken is bij de handelingen in kwestie (zoals het onder dwang weghalen van metiskinderen, waarbij zowel de regering als de katholieke missies betrokken zijn)²⁰² of wanneer de Staat gouvernementele taken (zoals de overdracht van politiebevoegdheden aan plaatselijke chefs of concessiehouders) heeft gedelegeerd.

Een van de fundamentele aspecten van de verantwoordelijkheid van staten in internationaal recht is dat die niet vervalt. Een Staat blijft dus verantwoordelijk voor het begane geweld in het verleden, zelfs als dat al enkele decennia geleden is. In dit verband worden de extreme gewelddaden die tijdens de kolonisatie werden gepleegd, vaak beschreven als ‘misdrijven tegen de menselijkheid’. Dat juridische begrip omvat handelingen gepleegd “als onderdeel van een wijdverbreide of stelselmatige aanval gericht tegen een burgerbevolking”, met name moord, uitroeiing, deportatie, apartheid of andere “onmenselijke handelingen” “waardoor opzettelijk ernstig lijden of ernstig lichamelijk letsel of schade aan de geestelijke of lichamelijke

kritiek uit op het grondbeleid van Leopold II (zie hieronder) en van de jurist en bankier Félicien Cattier, wiens *Étude sur la situation de l’EIC* (1906) een vlijmscherpe aanval is.

²⁰¹ Zie hierover James Crawford, *State Responsibility. The General Part*, Cambridge, Cambridge University Press, 2013.

²⁰² Op 8 december 2021 heeft de rechtbank van eerste aanleg de eis van vijf metisvrouwen afgewezen om de Belgische Staat te veroordelen tot een schadevergoeding. De rechtbank heeft erkend dat de systematische ontvoering van metiskinderen en hun gedwongen plaatsing in religieuze instellingen om raciale redenen een misdrijf tegen de menselijkheid ‘zou kunnen’ vormen ten aanzien van de huidige normen en daardoor niet zou kunnen verjaren. Ze heeft evenwel het beginsel van de intertemporaliteit van het recht toegepast om te besluiten dat niet kan worden aangetoond dat die kwalificatie ten tijde van de feiten toepasselijk was. Het is nu afwachten of die beslissing in beroep wordt gehandhaafd.

gezondheid wordt veroorzaakt”²⁰³. Dat perspectief botst evenwel onmiddellijk met het **beginsel van de intertemporaliteit** van het recht, dat bepaalt dat het bestaan van een schending moet worden beoordeeld op basis van de staat van het internationaal recht op het ogenblik van de feiten. Dat beginsel is zelf de weerspiegeling van het algemene beginsel van de niet-terugwerkende kracht van het recht. Dat beginsel, voorgesteld als ‘een van de grondslagen van de samenleving’, wordt voortdurend benadrukt in de rechtspraak en de werkzaamheden van de Commissie voor internationaal recht van de Verenigde Naties²⁰⁴.

Vanuit die invalshoek druist het kolonialisme als zodanig niet in tegen het internationaal recht vermits het pas verboden wordt op 14 december 1960 (resolutie van de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties om het recht op zelfbeschikking van de gekoloniseerde volkeren te erkennen), zelfs indien de exploitatie en het geweld in de koloniale context duidelijk laakbaar zijn op moreel vlak. Er bestaat daarentegen geen twijfel over het wettelijke karakter van de Belgische aanwezigheid in Rwanda en Burundi vermits deze aanwezigheid het voorwerp is van een akkoord dat de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties heeft goedgekeurd²⁰⁵.

Evenzo kan het misbruik door de agenten van Congo-Vrijstaat niet worden beschouwd als schendingen van de internationale verdragen over mensenrechten omdat die er pas gekomen zijn na de Tweede Wereldoorlog. De overeenkomst over dwangarbeid, die een van de fundamentele overeenkomsten is van de Internationale Arbeidsorganisatie (IAO), wordt aangenomen in 1930²⁰⁶. In een verslag van de commissie ad hoc van de IAO over dwangarbeid van 1953 worden evenwel ernstige twijfels geopperd over de conformiteit van het Belgische beleid met de internationale verbintenissen van het land. Onrechtmatig gedrag in dat opzicht kan dus niet worden uitgesloten. Het Verdrag inzake de voorkoming en de bestraffing van genocide dateert van 1948. Tot slot wordt het begrip ‘misdrijf tegen de menselijkheid’ pas werkelijk vastgelegd naar aanleiding van het Tribunaal van Neurenberg na de Tweede

²⁰³ Zie bijvoorbeeld de definitie van artikel 7 van het Statuut van Rome inzake het Internationaal Strafhof. Zie ook Geert-Jan Alexander Knoops, “Mens Rea and Crimes against Humanity”, in Geert-Jan Alexander Knoops (ed.), *Mens Rea at the International Criminal Court*, Leiden, Brill, 2017, blz. 111-147.

²⁰⁴ Zie hierover de uiteenzetting van Pierre d’Argent op de hoorzittingen van 27 juni 2022.

²⁰⁵ Wat de vertegenwoordigers van de VN niet belet om ernstige reserves te hebben bij de administratieve integratie van Ruanda-Urundi in Belgisch Congo. Zie bijvoorbeeld UN Doc. T/4S/Supp.2, 1 september 1950, 17-18; T/SR/603, 21 maart 1955. Voor de argumenten van de Belgische regering ten aanzien van de VN, zie T/AC.14/28, 14 juni 1949.

²⁰⁶ België ratificeert dat verdrag pas in 1944. Het formuleert bovendien een aantal reserves om zijn verbintenissen ten aanzien van de overeenkomst te beperken, met name ten gevolge van de situatie in de kolonies. De vraag of andere vormen van dwangarbeid zijn blijven bestaan in de gekoloniseerde gebieden na 1944, blijft dus open.

Wereldoorlog²⁰⁷. Het lijkt daarom moeilijk om die juridische kwalificaties retroactief toe te passen op de koloniale context.

Het eerste deskundigenverslag en de werkzaamheden van de bijzondere commissie tonen echter aan dat er steeds meer kritiek komt op het beginsel van de intertemporaliteit van het recht. Dat is met name het geval wanneer wordt nagedacht over de toepassing van de algemeen erkende en fundamentele regels van het internationaal recht (*jus cogens*), zoals het verbod op foltering of het verbod op misdrijven tegen de menselijkheid. Zo verwijst professor Tendayi Achiume, speciaal rapporteur van de VN over hedendaagse vormen van racisme, rassendiscriminatie, vreemdelingenhaat en aanverwante onverdraagzaamheid, in 2019 naar de noodzaak om het "internationaal recht te dekoloniseren", aangezien het in het verleden werd ontwikkeld en gebruikt om de structuren van rassendiscriminatie en ondergeschiktheid gedurende de koloniale periode te consolideren, en het ook nu nog mogelijk maakt om "herstel en remediëring van de ongelijkheid en onrechtvaardigheid die in het koloniale tijdperk verankerd zijn, te verhinderen." Ze roept de lidstaten en juristen die betrokken zijn bij de interpretatie en verwoording van het internationaal recht op "meer te doen om de toepassing van de uitzonderingen van het intertemporeel beginsel te onderzoeken, vooral als een mechanisme om overdreven juridische hindernissen voor het nastreven van raciale rechtvaardigheid te overwinnen."²⁰⁸ Om dezelfde reden is hoogleraar internationaal recht William Schabas van mening dat het intertemporeel beginsel geen ultiem argument is omdat, zoals hij eraan herinnert, de koloniale actoren - en niet de gekoloniseerden - toen beslisten dat hun praktijken legaal waren²⁰⁹.

Naast de juridische complexiteit van de intertemporaliteit, werd een ander argument geopperd tijdens de werkzaamheden van de bijzondere commissie. Hoewel de toegepaste praktijken bij de rubberexploitatie (dwangarbeid, afgehakte handen, massamoord op dorpelingen) niet als 'misdrijven tegen de menselijkheid' of als 'genocide' kunnen worden bestempeld (krachtens het beginsel van de intertemporaliteit van het recht), toch blijven ze **onwettig** ten aanzien van

²⁰⁷ Zie hierover het Internationaal Straftribunaal voor het voormalige Joegoslavië (TPIY), *Prosecutor v Tadic*, 7 mei 1997, nr. IT-94-1, paragraaf 618. Het TPIY stipt aan dat 'misdrijven tegen de menselijkheid' door het Charter van Neurenberg werd ingevoerd als een nieuwe categorie van internationale misdrijven (hoewel het erkent dat de term sinds 1915 al in een niet-juridische betekenis wordt gebruikt). Het is trouwens opvallend dat sommige tijdgenoten Leopold II beschuldigen door in die tijd al te spreken van 'misdrijven tegen de menselijkheid'. Zie hierover W. Schabas, *Unimaginable Atrocities: Justice, Politics, and Rights at the War Crimes Tribunals*, Oxford, Oxford University Press, 2014, blz. 53.

²⁰⁸ Algemene vergadering van de VN, "Verslag van Tendayi Achiume, speciaal rapporteur van de VN over hedendaagse vormen van racisme, rassendiscriminatie, vreemdelingenhaat en aanverwante onverdraagzaamheid", A/74/321, par. 32, 21 augustus 2019. Zie ook het volledige hoofdstuk over herstel van Martien Schotsmans in het eerste deskundigenverslag, blz. 443 e.v.

²⁰⁹ Zie de uiteenzetting van William Schabas, alsook de daaropvolgende debatten op de hoorzittingen van 27 juni 2022.

het **internationaal recht dat toepasselijk was** op het einde van de 19e eeuw²¹⁰. Zo bepaalt artikel 6 van de Akte van Berlijn de verplichting om “te blijven zorgen voor het behoud der inlandse bevolking, evenals voor de verbetering van hun zedelijke en stoffelijke levensvoorwaarden”. Artikel 9 bevestigt bovendien dat slavenhandel indruist tegen het internationaal recht en dat de Staten die partij zijn in het verdrag niet zullen toelaten dat ‘hun’ grondgebieden daarvoor worden gebruikt. Congo-Vrijstaat is ook een van de eerste ondertekenaars van de Algemene Akte van Brussel van 2 juli 1890, het eerste multilaterale verdrag dat gedetailleerde regels ter bestrijding van de slavenhandel in Afrika bevat. Tot slot wijst Michel Erpelding op de eventuele schendingen van de akkoorden die in naam van Leopold II en Congo-Vrijstaat werden gesloten met diverse plaatselijke chefs²¹¹.

Een aantal auteurs vergelijken de gewelddadige rubberexploitatie met een vorm van feitelijke slavernij²¹² en stellen zich vragen bij het onderscheid dat de koloniale machten maken tussen (toegelaten) dwangarbeid en (verboden) vormen van slavernij²¹³. De vraag of het concept ‘slavernij’ zo ruim mag worden geïnterpreteerd, is stof voor debat. De praktijken van Congo-Vrijstaat lijken hoe dan ook duidelijk strijdig met de wettelijke verplichting waarin artikel 6 van de Akte van Berlijn over slavernij voorziet. De ‘positieve’ verplichting om de plaatselijke bevolking te beschermen en hun levensvoorwaarden te verbeteren gaat noodzakelijkerwijs gepaard met een ‘negatieve’ verplichting om zich te onthouden van elke handeling die deze levensvoorwaarden wezenlijk zou verzwaren²¹⁴. Gezien de dramatische gevolgen van het sinds 1885 gevoerde exploitatiebeleid, alsook van het geweld en de terreur die dit beleid heeft teweeggebracht, lijkt het moeilijk om een grootschalige schending van het internationaal recht te ontkennen.

²¹⁰ Zie uiteenzetting van Pierre d'Argent op de hoorzittingen van 27 juni 2022. Zie ook R. Anderson, “Redressing Colonial Genocide under International Law: the Hereros’ Cause of Action against Germany”, *Cal. L. Rev.*, 93, 2005, blz. 1173-1176, alsook Jörn Axel Kämmerer, “Colonialism”, *Max Planck Encyclopaedia of International Law*, januari 2018, paragraaf 23.

²¹¹ Zie uiteenzetting van Michel Erpelding op de hoorzittingen van 4 juli 2022, alsook zijn artikel “Vers des réparations au titre du colonialisme ?”, *Annuaire français de droit international*, tome LXV, 2021 (te verschijnen). Zie ook de uiteenzetting van Valérie Arnould op de hoorzittingen van 27 juni 2022.

²¹² Joseph Blocher en Mitu Gulati, “Transferable sovereignty: lessons from the history of the Congo Free State”, *Duke Law Journal*, 69 (6), 2020, blz. 1219-1273; S. Drescher en P. Finkelman, “Slavery”, in Bardo Fassbender en Anne Peters, *The Oxford Handbook of the History of International Law*, Oxford, Oxford University Press, 2012, blz. 890-916.

²¹³ Zie uiteenzetting van Michel Erpelding op 4 juli 2022.

²¹⁴ Zie voornoemde uiteenzetting van Pierre d'Argent op 27 juni 2022.

2) De Koning

De verantwoordelijkheid van de koninklijke persoon stond centraal tijdens de werkzaamheden van de bijzondere commissie. De commissieleden hebben hierover twee soorten vragen gesteld. De eerste hebben betrekking op de precieze rol van **Leopold II**. Wat is zijn verantwoordelijkheid voor de gepleegde gewelddaden onder zijn bewind? Over welke informatie beschikte hij toen? De tweede soort vragen gaan over de rol van **alle koningen**: hoeveel invloed hadden ze op de propaganda, de benoeming van gouverneurs, ambtenaren, ordehandhavers, alsook op de beslissingen die werden genomen op deze verschillende echelons? Delen ze allemaal eenzelfde vorm van verantwoordelijkheid of moet die worden geïndividualiseerd? Het doel van dit verslag is niet om een volledige balans op te maken van de rol van elk van de koningen ten aanzien van het koloniaal verleden van België, maar om de belangrijkste vaststellingen die voortvloeien uit de werkzaamheden van de bijzondere commissie op dit punt samen te vatten.

Leopold II. Uit de onderzoeken in België en het buitenland, het eerste deskundigenverslag en alle hoorzittingen over de verantwoordelijkheid van de koning, blijkt dat het vanaf 1885 gevoerde regime bijzonder gewelddadig was. Sommige archiefstukken bewijzen dat Leopold II formele bevelen gaf om het misbruik te stoppen. Hoe sterk of zwak zijn verontwaardiging ten aanzien van de begane gewelddaden ook was, ze vermindert zijn verantwoordelijkheid niet. Zijn herhaalde oproepen voor rentabiliteit blijven de brutaliteit van de praktijken immers bevorderen. De koning geeft zeker niet de opdracht om gewelddaden te begaan, maar hij draagt een onweerlegbare verantwoordelijkheid: als alleenheerser in Congo nam Leopold II onvoldoende sterke maatregelen om “het systeem te hervormen en de agenten die verantwoordelijk waren voor [de] gruweldaden, snel en ingrijpend te straffen”²¹⁵.

Het feit dat de Koning toen niet over alle informatie betreffende alle gepleegde massamoorden beschikte, doet niets af aan de omvang en de precisie van de getuigenissen en de kritiek op het exploitatieregime. Vanaf de jaren 1880 leggen oud-werknemers van Congo-Vrijstaat en protestantse missionarissen getuigenissen af en stellen het beeld van de beschavingsmissie in vraag. Die beschuldigingen nemen toe in de jaren 1890 als reactie op het geweld dat bij de rubberexploitatie wordt gebruikt. Een van de belangrijkste uitdrukkingen van dit verzet is de open brief aan Leopold II van de Afro-Amerikaanse journalist en predikant George Washington Williams, waarin hij de onmenselijke behandeling van het Congolese volk aan de kaak stelt.

²¹⁵ Zie uiteenzetting van Vincent Dujardin op de hoorzittingen van 2 mei 2022, notulen blz. 6.

Ook de getuigenis van de Brit Edmund Morel, werknemer van de scheepvaartmaatschappij Elder Dempster, en het striemende verslag van de Britse consul in Congo, Roger Casement, zijn cruciaal. Morel en Casement richten samen de *Association pour la réforme du Congo* op in 1904, een *voorloper* van de ngo's, dat bewijzen van de begane gruwelijkheden verzamelt²¹⁶.

Tegenover die aanklachten lijkt Leopold II op geen enkel moment bereid afstand te nemen van het exploitatiemodel dat nodig is om de rentabiliteit van zijn project te garanderen. In 1896 richt de vorst een *Commission pour la protection de la population indigène* op, samengesteld uit vertegenwoordigers van christelijke religieuze ordes en Amerikaanse baptisten-missionarissen. Die commissie had evenwel geen politieke of rechterlijke macht. De maatregelen om de uitspattingen van de rubberexploitatie te beperken, volstaan dus hoegenaamd niet in de praktijk. Uit het eerste deskundigenverslag blijkt trouwens dat de onderzoekscommissie van 1904 vooral een gelegenheid is om de aanklachten van het verslag-Casement te weerleggen. Leopold II benoemt de commissieleden zelf en geeft persoonlijk commentaar op het ontwerpverslag om sommige conclusies te verzachten.

Dan is er nog de actieve contrapropaganda die Leopold II voert om de kritieken ongeloofwaardig te maken. Het Persbureau van Congo-Vrijstaat wordt in het geheim opgericht en betaalt journalisten (in het land en in het buitenland) om Congo-Vrijstaat in een gunstig daglicht te stellen. Hij moedigt ook de oprichting aan van de *Fédération pour la Défense des Intérêts Belges à l'Étranger* (Fedibe), die diverse initiatieven binnen de koloniale, industriële en militaire milieus verzamelt om het koloniale werk in Congo op te hemelen²¹⁷. De beschikbare gegevens over de persoonlijke financiële verrijking van Leopold II zijn in dit stadium nog onduidelijk²¹⁸.

De debatten op de hoorzittingen bevestigen dat Leopold II absoluut een centrale rol speelde. Het is evenwel belangrijk om de volledige problematiek niet tot de persoon van de koning te herleiden. Hij werd gesteund door financiële, diplomatieke, commerciële, militaire, religieuze actoren die dezelfde ideeën deelden. Buiten die cirkel is er nog een andere, fundamentele reden om de hele kolonisatie niet enkel tot zijn persoon te beperken²¹⁹. Het koloniale project wordt inderdaad bepaald door een persoonlijke variabele (die niet kan worden gerelativeerd),

²¹⁶ Voor meer details, zie het eerste deskundigenverslag, blz. 56 e.v., alsook Bas De Roo, *op. cit.*

²¹⁷ Zie hierover het eerste deskundigenverslag, blz. 66 e.v.

²¹⁸ Zie met name de uiteenzetting van Gustave Janssens over de beschikbare bronnen over de rol van de monarchie op de hoorzittingen van 25 april 2022, alsook de uiteenzetting van Vincent Dujardin op de hoorzittingen van 2 mei 2022. Zie ook Pierre-Luc Plasman, "Archief van het Koninklijk Paleis", *Eerste deskundigenverslag*, blz. 397-398.

²¹⁹ Amandine Lauro en Benoît Henriët, "10 misvattingen over de Belgische kolonisatie", *op. cit.*

maar kan niet worden begrepen zonder een grondige analyse van een hele reeks politieke, ideologische, economische en religieuze variabelen. Enkel een goed begrip van de verstrengelde en elkaar versterkende mechanismen maakt het mogelijk om het structurele geweld van het kolonialisme te vatten.

De overige Koningen. In dit stadium bestaat er geen historische synthese die gewijd is aan de houding van de opvolgers van Leopold II ten aanzien van het koloniaal verleden. Sommige ter beschikking gestelde archieven moeten nog worden onderzocht. Andere zijn nog niet toegankelijk. Er zijn dus weinig elementen om de rol van elke koning (en van de Prins-Regent) qua verantwoordelijkheid te vatten. Tijdens de debatten op de hoorzittingen werden sommige aspecten van hun bewind aangekaart (de bewustwording door Albert I van de misbruiken en het feit dat de investeringen in Congo helemaal niet ten goede kwamen aan de bevolking, de verblijven van Prins Leopold III die gefascineerd was door de natuur en de etnografie, de reis van de Prins-Regent naar de Grote Meren in 1947, de reizen van Koning Boudewijn in 1955, 1959 en 1960). De rol en reacties van het Paleis en de Staat ten tijde van de moord op Lumumba en Prins Rwagasore werden herhaaldelijk besproken, maar er blijven nog vele vragen. Zelfs over zo'n belangrijke en bekende gebeurtenis als de toespraak van Boudewijn in 1960 blijven er nog bepaalde schemerzones bestaan (bijvoorbeeld over de precieze informatie waarover de Koning toen beschikte)²²⁰. Volgens Vincent Dujardin en Isidore Ndwiyel is de inhoud van die toespraak des te verrassender omdat ze niet overeenstemt met de concrete acties van de Koning bij zijn regering in de jaren 1950²²¹.

3) Ondernemingen

Uit de omvangrijke literatuur over de koloniale economie blijkt dat de ondernemingen een grote rol spelen zodra het koloniale project van België ontstaat²²². Ten tijde van de oprichting van Congo-Vrijstaat kan het koloniale project eenvoudigweg niet rendabel zijn zonder de aanwezigheid van privépartners. Het is dus essentieel om kapitaal aan te trekken, en bij

²²⁰ Zie uiteenzetting van Vincent Dujardin op de hoorzittingen van 2 mei 2022.

²²¹ Zie hun uiteenzettingen op 2 mei 2022.

²²² Zie met name Guy Vanthemsche, *Belgium and the Congo, 1885-1980*, Cambridge, Cambridge University Press, 2012; Frans Buelens, *Congo, 1885-1960: Een financieel-economische geschiedenis*, Berchem, Epo, 2007; Frans Buelens en Stefaan Marysse, "Returns on investments during the colonial era: the case of the Belgian Congo I", *The economic history review*, 62, 2009, blz. 135-166; Jean-Luc Vellut, *Congo. Ambitions et désenchantements 1880-1960*, Parijs, Karthala, 2017; Jean-Claude Willame, *Éléments pour une lecture du contentieux Belgo-Zaïrois*, Brussel, CEDAF, 1988, alsook het hoofdstuk "Arbeid en kapitaal: enkele aspecten van de koloniale economie", geschreven door Gillian Mathys in het eerste deskundigenverslag, blz. 182-205. Over de archieven van de ondernemingen, zie de uiteenzetting van Jean-Louis Moreau op de hoorzittingen van 14 maart 2022, alsook Pierre-Luc Plasman, "Private en bedrijfsarchieven bewaard in het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika (AfricaMuseum)", Eerste deskundigenverslag, blz. 388-390.

voorkeur Belgisch kapitaal vermits Leopold II Congo ziet als een project voor het Koninkrijk. De Belgische investeerders nemen aanvankelijk een afwachtende houding aan zodat Britse en Nederlandse handelsmaatschappijen er onmiddellijk bij betrokken worden. De Antwerpse economische actoren beseffen snel dat de handel in tropische producten, zoals ivoor en rubber, een buitenkans is die ze niet mogen laten schieten. Dankzij die handel groeit de haven van Antwerpen uit tot een van de grootste wereldhavens. In ruil voor hun investeringen krijgen twee grote Antwerpse handelsmaatschappijen, *Anglo Belgian Indian Rubber Company* (ABIR) en *Anversoise*, omvangrijke **concessies** in Congo, waar ze het monopolie van de rubberexploitatie bekomen.

Leopold II betreft ook snel Belgische participaties in de Congolese economie, naast niet-Belgische investeerders. In 1886, bijvoorbeeld, sticht Albert Thys, ordonnansofficier van Leopold II, de *Compagnie du Congo pour le Commerce et l'Industrie* (CCCI) - de eerste en grootste holdingmaatschappij die actief is in Congo. Deze groepeerd een groot aantal dochtermaatschappijen, zoals *Compagnie du Chemin de Fer du Congo* (CFC), die verantwoordelijk is voor de aanleg van de spoorweg Matadi – Leopoldstad (Kinshasa) tussen 1890 en 1898, alsook *Compagnie du Katanga* (CK) en *Comité Spécial du Katanga* (CSK), dat het monopolie van de exploitatie van Katanga verwerft. CCCI komt uiteindelijk onder invloed van *Banque d'Outremer* (die op haar beurt in 1928 met de machtige Société Générale fuseert). Édouard Empain sticht een andere belangrijke holding: *Compagnie des Chemins de Fer du Congo Supérieur aux Grands Lacs Africains* (CFL). In 1906 worden *Union Minière du Haut-Katanga* (UMHK) en *Société Internationale Forestière et Minière du Congo* (Forminière) opgericht.

De toekenning van uitgebreide grondrechten en financiële waarborgen om de risico's voor de investeerders te beperken, werken over het algemeen een vaak ongeëvenaarde rentabiliteit in de hand. In ruil krijgen Congo-Vrijstaat en Leopold II op hun beurt aanzienlijke participaties in de betrokken entiteiten. In sommige gevallen is de Staat zelfs meerderheidsaandeelhouder. Door die configuratie geraken openbare en particuliere belangen verstrengeld. Die nauwe banden tussen Staat en kapitaal, beide gedreven door eenzelfde winstlogica, zijn overduidelijk wanneer de toenmalige sleutelfiguren onder de loep worden genomen. Directeurs van holdings en van hun dochtermaatschappijen, ondernemers, hoge ambtenaren en mensen uit de entourage van Leopold II zijn nauw verbonden.

Naast die interpersoonlijke banden is er ook een vermenging op functioneel vlak. Zoals al vermeld, staat niet enkel de Force publique garant voor de ordehandhaving. De

concessiehouders krijgen snel rechten om **het staatsgezag uit te oefenen**, in het bijzonder op het vlak van politie en soms zelfs justitie. Zo krijgen handelsmaatschappijen als ABIR en *Anversoise* het recht om rubberquota en andere belastingen in natura *manu militari* toe te passen in hun respectieve concessiegebieden. Het geweld van die ondernemingen en de dreiging van straffen leiden tot een vrij hoge graad van desertie, waarna het toezicht wordt opgedreven²²³. In een dergelijke context wordt de hulp van het leger ingeroepen om de werknemers te ontmoedigen om te vluchten. Dwangarbeid en gewelddaden kenmerken niet enkel de exploitatie van rubber of palmolie, maar ook de sectoren van de nijverheid en de mijnbouw.

Vanaf de jaren 1920 nemen sommige ondernemingen zelf initiatieven inzake gezondheid, onderwijs of vrijetijdsbestedingen (door hun eigen voetbalclub op te richten bijvoorbeeld) om arbeidskrachten te rekruteren, desertie te bestrijden en de productiviteit te verhogen. Een van de meest emblematische voorbeelden hiervan is UMHK. Hoewel de sites van UMHK aanvankelijk een hoog sterftecijfer optekenen - minstens 2 587 loontrekkende werknemers zijn overleden tussen 1917 en 1920²²⁴ -, investeert de onderneming geleidelijk in medische en onderwijsinfrastructuur. Ze kort de werkdagen in en verhoogt de lonen, die heel lang niet volstonden om de basisbehoeften te dekken²²⁵. Er is heel wat minder informatie beschikbaar over de concrete arbeidsvoorwaarden in een hele reeks andere grote en middelgrote ondernemingen. Vanaf de jaren 1950 worden diverse maatregelen ingevoerd, zoals sociale wetten, kinderbijslag en de regelgeving op arbeidsongevallen en -uren. Die vooruitgang maakt evenwel geen einde aan de gewelddaden en de dwangarbeid, die schering en inslag blijven tot de onafhankelijkheid (*zie hierboven*). De reeds uitgevoerde studies bewijzen dus de verantwoordelijkheid van de ondernemingen in de vaak gewelddadige exploitatie van de plaatselijke bevolking.

De winst van die exploitatie was beslist aanzienlijk²²⁶. Zowel de onderzoeken als de debatten in het kader van de commissie zijn het erover eens dat de exploitatie van de gekoloniseerde gebieden tot de verrijking van een Belgische en bij uitbreiding Europese elite heeft bijgedragen. Maar de bestaande werkzaamheden laten niet toe precies te bepalen welke onderneming welke winst heeft geboekt. Als een dergelijk onderzoek al mogelijk zou zijn, zou het **bijkomend**

²²³ Tussen 1920 en 1926 deserteren ongeveer 7.000 werknemers van UMHK (cijfer geciteerd door Donatien Dibwe Dia Mwembu, "Hoe leefden de Congolese arbeiders? Het voorbeeld van UMHK", *op. cit.*, blz. 157).

²²⁴ Cijfer geciteerd door Robrecht Declercq op de hoorzittingen van 20 juni 2022.

²²⁵ Zie hierover de uiteenzetting van Donatien Dibwe Dia Mwembu op de hoorzittingen van 20 juni 2022. Er zijn nog steeds uitspattingen, ondanks dit 'omvangrijk sociaal experiment'. Dat blijkt uit de bloedige onderdrukking van een staking bij UMHK in 1941, waarbij 41 personen het leven laten.

²²⁶ Zie met name de uiteenzetting van Stefaan Marysse op de hoorzittingen van 20 juni 2022.

onderzoek impliceren. Dit soort vragen stuit evenwel op een aantal moeilijkheden. Sommige informatie is definitief verloren (sommige archieven werden verspreid, en zelfs vernietigd). De meeste koloniale ondernemingen bestaan niet meer. Umicore is een van de zeldzame multinationals met duidelijke koloniale wortels (Union Minière). Maar het lijkt niet gepast om te focussen op een enkele onderneming; die zeker de rol van zondebok zou spelen.

Ook de impact van de kolonisatie op de Belgische economie moet grondig worden onderzocht. Voor Bas de Roo heeft het afschilderen van de kolonies als de hoorn des overvloeds aan de bron van de rijkdom van het Koninkrijk iets ‘mythisch’²²⁷. De realiteit lijkt genuanceerder te zijn. De kolonisatie stimuleert zeker de economie in België. Ze zorgt voor de toevoer van grondstoffen voor een reeks Belgische ondernemingen gespecialiseerd in de verwerking van delfstoffen zoals koper en kobalt, in de diamantindustrie en de textielindustrie. Dat betekent echter niet dat de financieel-economische return van de kolonies als enige aan de grondslag ligt van de welvaart in België.

Op het ogenblik van de onafhankelijkheid is Belgisch Congo de tweede economie van Sub-Saharaans Afrika en een dominante speler op de wereldmarkt voor grondstoffen. Daarbij mag niet vergeten worden dat in die tijd een kleine groep ondernemingen de volledige economie domineert (vier grote spelers vertegenwoordigen ongeveer 75% van de economie). Die ondernemingen laten nagenoeg geen plaats voor eventuele concurrentie of privé-initiatieven. De Burundezen, Congolezen en Rwandezen krijgen pas heel laat eigendomsrecht (en veel later dan de Indische ondernemers onder Britse heerschappij). Na de onafhankelijkheid is geen enkele groep plaatselijke ondernemers klaar om de productie en het beheer op zich te nemen. De gewezen Belgische koloniale ondernemingen behouden bijgevolg hun dominante positie tot in het begin van de jaren 1970, waarbij Belgen en andere ‘expats’ een groot deel van de directieposten blijven bekleden²²⁸.

4) De Kerk

Ook de katholieke kerk speelt een cruciale rol gedurende de kolonisatie. Vóór 1885 waren Franse congregaties en Britse en Amerikaanse protestantse missionarissen al aanwezig in Congo. De Belgische katholieke instellingen zijn eerst terughoudend. Ze trekken vervolgens naar Congo-Vrijstaat met het expliciete doel om de slavernij te bestrijden. Diverse congregaties

²²⁷ Zie uiteenzetting van Bas De Roo op de hoorzittingen van 20 juni 2022.

²²⁸ Zie de uiteenzettingen van Guy Vanthemsche en Robert Declercq op de hoorzittingen van 20 juni 2022.

(zoals de scheutisten, de witte paters, de benedictijnen en de jezuïeten) krijgen specifieke regio's toegewezen om hun opdracht te vervullen²²⁹.

De relatie tussen de Kerk en de koloniale administratie wordt in 1906 geformaliseerd in een overeenkomst tussen Congo-Vrijstaat en de Heilige Stoel. Deze overeenkomst, die de voorkeursbehandeling benadrukt van de katholieke missies ten opzichte van de protestantse ordes, bepaalt dat de Staat de 'nodige gronden' toewijst aan de congregaties om hun religieuze werken tot een goed einde te brengen (in principe 100 tot 200 hectare bouwland per missiepost). De missies verbinden zich ertoe de plaatselijke bevolking onderwijs en gezondheidszorg te verstrekken. Ze hebben lang zo goed als het monopolie op onderwijs. Pas in 1954 wordt een heus officieel netwerk ingevoerd. Dankzij de uitbreiding van ziekenhuizen en ambulante gezondheidszorg worden diverse ziekten die toen een fatale afloop kenden, bestreden. Naast die - reële - verbintenissen in de onderwijs- en medische sector, spelen de missies een belangrijke rol in de **legitimatie** van het koloniale project van Leopold II. Op het terrein bevorderen ze inderdaad het (hoofdzakelijk lager) onderwijs, maar ze helpen ook de plaatselijke bevolking te beteugelen, of zelfs te onderwerpen aan de koloniale autoriteit. Naar buiten toe - zowel in België als in andere landen - bestendigen ze het beeld van de 'beschavingsmissie'. De sterke aanwezigheid van Belgische missionarissen in de kolonies draagt bovendien bij aan het idee van een 'patriottisch project' dat de harten van de Belgische bevolking moet veroveren.

De afwezigheid van een unieke hiërarchische leiding binnen de missies verklaart de uiteenlopende houdingen van de actoren ter plaatse. Terwijl een aantal missionarissen de onderliggende racistische meningen van het kolonialisme delen, keuren anderen de toegepaste praktijken af en verdedigen de plaatselijke bevolking²³⁰. De jezuïet Arthur Vermeersch is een van hen. In zijn intensieve briefwisseling met de missionarissen die actief zijn in Congo vecht hij om ruchtbaarheid te geven aan de moeilijkheden waarmee de Congolezen worden geconfronteerd ten gevolge van het koloniale regime²³¹. In *La Question congolaise* en *Les*

²²⁹ De meeste Belgische missionarissen die naar het buitenland trekken (met een piek van ongeveer 10.000 actieve missionarissen in 1961), gaan naar Congo. In de eerste jaren zijn het hoofdzakelijk mannen. Vanaf de jaren 1930 ligt het aantal vrouwelijke missionarissen meestal hoger dan dat van hun mannelijke collega's. Het gebeurt trouwens dat het aantal missionarissen (soms veel) groter is dan het aantal koloniale ambtenaren. Zie de uiteenzettingen van Idesbald Goddeeris en Reuben Loffman op de hoorzittingen van 30 mei 2022, alsook Idesbald Goddeeris, *Missionarissen. Geschiedenis, herinnering, dekolonisering. Herinneringen aan ons koloniale verleden, kriskras door Vlaanderen*, Leuven, Lannoo, 2021.

²³⁰ Over die vragen, zie de analyses van Clement Makiobo op de hoorzittingen van 30 mei 2022 en die van Vincent Viaene op 13 juni 2022. Voor het transnationale karakter van het verzet, zie in het bijzonder de uiteenzettingen van Vincent Viaene.

²³¹ Voor details, zie Anne-Sophie Gijs, "Entre ombres et lumières, profits et conflits. Les relations entre les Jésuites et l'EIC (1879-1908)", *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, 88, 2010, blz. 255-298 en, van dezelfde

destinées du Congo belge hekelt hij in het bijzonder het argument van de 'vrije gronden' en stelt dat de agenten van Congo-Vrijstaat de Congoese gronden gewoon inpalmen voor hun eigen voordeel²³².

De meeste kritiek op de gewelddaden en de dwangarbeid worden evenwel in de wandelgangen geuit. In tegenstelling tot hun protestantse collega's blijven de meeste katholieke missionarissen trouw aan het koloniale project en stemmen, zij het stilzwijgend, in met de praktijken. Pas wanneer het einde van Congo-Vrijstaat onvermijdelijk wordt door de toenemende interne en vooral internationale kritiek, probeert het Vaticaan zijn morele autoriteit veilig te stellen door de congregaties aan te sporen om publiekelijk afstand te nemen van Congo-Vrijstaat.

Naast de legitimerende rol en de relatief trouwe houding van de Kerk ten aanzien van het koloniale project, is het belangrijk om het misbruik te benadrukken in de schoolkolonies die sommige congregaties met steun van de Staat hebben opgericht. Zo worden de 'kapelhoeven', die de jezuïeten in de dorpsrand bouwen om de Congoese kinderen een 'basisopvoeding' te geven, streng veroordeeld in het verslag van de onderzoekscommissie Janssens (1904-1905).

En hoewel de methodologie van de commissie niet volledig onpartijdig was ten aanzien van de jezuïetenmissies, valt het strenge tuchtregime op basis van lijfstraffen moeilijk te ontkennen. In hun toenmalige private briefwisseling erkennen sommige jezuïeten bovendien zelf dat het 'voogdijstelsel' van de Staat voor 'wezen' geen rekening houdt met de inheemse sociale organisatie en familiale zeden²³³. Alle hoorzittingen van de bijzondere commissie ter zake leiden tot de conclusie dat bijkomend onderzoek nodig is om een definitief antwoord te geven over de aard en de omvang van die ontwrichtingen en dat misbruik.

De missies kunnen in geen geval op dezelfde voet worden geplaatst als de koloniale administratie of de ondernemingen die in grote mate hebben bijgedragen tot de exploitatie van Congo. Hierbij worden voornamelijk drie argumenten naar voren gebracht. Het eerste heeft betrekking op het fysieke geweld. Het tweede gaat over de materiële opbrengst. Het derde betreft de afrikanisering van de structuren.

auteur, "Le Père Van Hencxthoven, un Jésuite entre Congo et Congolais...", *La Revue d'Histoire ecclésiastique*, 105, 2010, blz. 652-688.

²³² Zie hierover het eerste deskundigenverslag en in het bijzonder Mathieu Zana Etambala, "Strategieën en geschiedenis van vele gevechten, die al dan niet gewonnen werden; een geschiedenis van structurele transformaties en erfenissen", blz. 64 e.v.

²³³ Zie bijvoorbeeld de brief van pater Hanquet aan pater Vermeersch, 16 maart 1909, geciteerd door Anne-Sophie Gijs, "Entre ombres et lumières, profits et conflits. Les relations entre les Jésuites et l'EIC (1879-1908)", *op. cit.*

(1) Ondanks gevallen van individueel en plaatselijk misbruik, hebben de missionarissen niet deelgenomen aan structureel fysiek geweld tegen de Congolese bevolking. De meeste onder hen worden gedreven door ideologische motieven en zien de kerstening van de ‘inheemse bevolking’ als een moreel nobele doelstelling. Het is evenwel belangrijk verder te kijken dan die vaststelling. Zoals reeds vermeld, impliceerde die doelstelling evenwel een nagenoeg systematische devalorisatie van de spirituele en culturele tradities van diezelfde bevolking. De realiteit is ook hier ambivalent. Sommige - hoofdzakelijk Vlaamse - missionarissen vinden taal zeker een essentiële vector voor een ‘authentiek’ identiteitsbewustzijn. Ze verspreiden niet alleen de Franse taal, maar spelen ook een beslissende rol in het identificeren, analyseren, classificeren en vrijwaren van de plaatselijke talen. Die houding belet hen echter niet om tal van culturele voorwerpen te vernietigen (omdat ‘bijgeloof’ moet worden bestreden) of te ‘verzamelen’, met of zonder instemming van de gemeenschappen waaraan die stukken toebehoren. Zoals hoger reeds uitgelegd, droeg die houding van **morele superioriteit** bij tot de ontwrichting van de maatschappijen in kwestie.

(2) In tegenstelling tot andere protagonisten streven de missies geen persoonlijke verrijking na. Toch moet hieraan worden toegevoegd dat de congregaties, naast de inkomsten van giften, uitgestrekte gebieden krijgen zodat de Kerk een grootgrondbezitter wordt. Na de overdracht van Congo-Vrijstaat aan België blijven die gronden in handen van de missies en na de onafhankelijkheid worden ze overgedragen aan de Afrikaanse Kerk. Deze voorkeursbehandeling van de katholieke Kerk ten opzichte van de protestantse missies is niet zozeer bedoeld om de ‘winsten’ te maximaliseren, dan wel om de samenwerking tussen de congregaties en het koloniale regime te consolideren. Die samenwerking verloopt evenwel niet vlekkeloos. Ze wordt fundamenteel gekenmerkt door een vorm van wederzijds wantrouwen. De belangen van de missies, de Staat en de ondernemingen kunnen natuurlijk soms samenvallen. In dit opzicht ervaren alle aanwezige actoren het snelle succes van het Kimbanguïsme als een bedreiging (*zie hierboven*). De missies zijn ook een cruciale partner van het koloniale regime bij het onder dwang weghalen van metiskinderen (*zie hierboven*). Het is in dit kader interessant dat de Belgische katholieke Kerk in 2017 voor het eerst excuses heeft aangeboden aan metiskinderen voor de manier waarop de katholieke instellingen hen hebben behandeld²³⁴.

²³⁴ De bisschop van Antwerpen, Mgr. Johan Bonny heeft die officiële excuses op 25 april 2017 aangeboden op een colloquium over de metissen.

Ondanks die overeenkomsten en samenwerking tussen Kerk, koloniale administratie en/of ondernemingen zijn er **spanningen**. In sommige regio's verzetten de religieuze instellingen zich tegen het beleid van de administratie of de belangen van de ondernemingen. Hoewel de missionarissen geld krijgen van ondernemingen om scholen te bouwen en gezondheidszorg te verstrekken, zijn er veel van hen die sterk gehecht zijn aan het plattelandsleven en zich verzetten tegen de druk van ondernemingen om werkrachten naar de steden te lokken. Naast die spanningen moet ook rekening worden gehouden met een evolutie binnen de missies. De houdingen van de jaren 1950 en 1960 zijn niet die van de jaren 1890 of het interbellum²³⁵.

(3) Meerdere sprekers vermelden een derde kenmerk van de religieuze congregaties in verhouding tot de koloniale administratie en de ondernemingen, met name de afrikanisering van hun eigen structuren²³⁶. Dit proces start niet onmiddellijk, maar vanaf 1910-1920 ontstaat geleidelijk een Afrikaanse clerus. De eerste priesterwijding in Congo vond plaats in 1917. Bij de onafhankelijkheid zijn er ongeveer 600 Congolese priesters²³⁷. Dit proces mag echter niet worden overschat. Tal van missionarissen vechten tegen de progressieve uitholling van hun bevoorrechte positie en blijven autoritair optreden tegen priesters uit de plaatselijke gemeenschappen, die vaak een vorm van segregatie ondergaan.

De ontmoetingen met Burundese en Rwandese actoren, zowel in het kader van het Parlement als in een van beide landen, nodigen uit om de gelijkenissen en de verschillen met de houding van de Kerk in Congo te benadrukken. Dit zijn de belangrijkste gemeenschappelijke punten: collusie van missionarissen en koloniale administratieve verantwoordelijken, engagement op het vlak van onderwijs en gezondheidszorg, strijd tegen de overdracht van traditionele kennis - vaak beschreven als zijnde 'weggerukt'²³⁸. Het belangrijkste specifieke kenmerk betreft de cruciale rol van de Kerk in de versterking van **etnische stereotypes**, zowel in Burundi als in Rwanda (zie hierboven)²³⁹.

In Rwanda lijken de herinneringen aan pater Léon Classe (1874-1945) vandaag nog bijzonder heftig. Léon Classe, witte pater van Franse nationaliteit, komt in Rwanda aan in 1901. Zes jaar later wordt hij Vicaris-Generaal en uiteindelijk, van 1922 tot 1945, Apostolische Vicaris van

²³⁵ Voor details hierover, zie de hoorzittingen van 30 mei 2022.

²³⁶ Zie met name de uiteenzettingen van Idesbald Goddeeris, Jan De Maeyer en Clément Makiobo op de hoorzittingen van 30 mei 2022.

²³⁷ Zie Idesbald Goddeeris, *Missionarissen. Geschiedenis, herinnering, dekolonisering*, op. cit.

²³⁸ Over de perceptie van de invloed van de Kerk in Rwanda, zie de laatste roman van Scholastique Mukasonga, *Sister Deborah*, Gallimard, 2022.

²³⁹ Over de rol van de missies in Rwanda, zie James Carney, *Rwanda before the genocide: Catholic politics and ethnic discourse in the late colonial era*, Oxford, Oxford University Press, 2014.

het Vicariaat van Rwanda. Zijn greep op de katholieke Kerk en op de volledige Rwandese maatschappij was zo groot dat sommigen de geschiedenis van het land opdelen in de periode voor zijn benoeming tot Apostolische Vicaris en de daaropvolgende periode²⁴⁰. Pater Classe heeft een duidelijke voorkeur voor de Tutsi's (zoals voorgesteld door de toenmalige missionarissen en koloniale agenten) en versterkt de systematische discriminatie van de Hutu's (de Twa komen zelfs niet aan bod), zowel qua onderwijs, toegang tot de sacramenten als het dagelijkse pastoraat. Gemengde huwelijken worden afgeraden om *mesalliances* te voorkomen. De discriminatie geldt ook voor de toewijzing van dienstbetrekkingen. Iedereen kent de verregaande gevolgen van dit beleid.

Het is aan de huidige vertegenwoordigers van de Kerk om hieraan de nodige gevolgen te verbinden op het vlak van verantwoordelijkheid. De bijzondere commissie heeft niet de bedoeling zich in de plaats te stellen van de in dit verslag genoemde religieuze of economische actoren. Noch om individuen te zoeken die verantwoordelijk zouden zijn voor bepaalde gewelddaden (in de veronderstelling dat dergelijke individuen nog kunnen worden geïdentificeerd en nog steeds in leven zouden zijn), noch om de families of ondernemingen die er voordeel bij hadden, te stigmatiseren. Maar wel om de huidige kennis en een eventuele bewustwording op te helderen. Na deze aanzet is het aan de vertegenwoordigers van religieuze congregaties en de ondernemingen die gelinkt zijn aan het koloniale verleden om een zorgvuldig en kritisch onderzoek te starten en zo vrijwillig bij te dragen tot een vorm van herstel²⁴¹.

²⁴⁰ Voor meer details hierover, zie de uiteenzetting van Rudakemwa Fortunatus op de hoorzittingen van 13 juni 2022.

²⁴¹ Zie bijvoorbeeld de schadevergoeding die werd betaald aan leden van de Belgische Joodse gemeenschap voor de goederen die tijdens de Tweede Wereldoorlog werden geplunderd of achtergelaten: het geld was voor de helft afkomstig van de federale Staat en voor de helft van financiële instellingen en in mindere mate verzekeringsmaatschappijen. Zie hierover het eerste deskundigenverslag, blz. 486 e.v.

IV. Herstel

Na de bespreking van het koloniale verleden van België op het vlak van de kennis, de erkenning en de verantwoordelijkheid moet de kwestie van het herstel nog worden onderzocht. De leden van de bijzondere commissie zijn geen rechters of historici. Het doel van dit deel is niet om bij verstek te veroordelen. Het is evenmin de bedoeling om het historisch onderzoek over de aangekaarte problemen op kunstmatige en ongepaste manier vast te leggen. Dit deel is geen requisitoir of geschiedenisboek, maar heeft daarentegen als doel afstand te nemen en de vraag naar een vorm van morele verantwoordelijkheid voor bepaalde gebeurtenissen en praktijken te beantwoorden. Vanuit die invalshoek en los van elke mogelijke juridische verantwoordelijkheid vallen de hier vermelde maatregelen onder de herstelbetalingen *ex gratia*. De meeste vragen van de leden van de bijzondere commissie zijn dus hoofdzakelijk **politieke keuzen**.

Afstand nemen

Vanuit een dergelijk perspectief botst de reflectie niet meer frontaal met het intertemporeel beginsel, gekissebis over cijfers of debatten over juridische kwalificaties. Men concentreert zich niet meer enkel op het fysieke geweld tegen de gekoloniseerde volkeren, maar meet de vernedering die decennialang werd ondergaan door personen die als intrinsiek ‘minderwaardig’ werden beschouwd. Uit onderzoek dat tot vandaag werd gevoerd, blijkt dat dit beleid van systematische discriminatie gevolgen blijft hebben wat betreft de overdracht van racisme²⁴². Zoals aangekondigd beperkt het mandaat van de bijzondere commissie zich niet tot het onderzoek van de koloniale periode zelf. Het concentreert zich ook op de blijvende en nog steeds actuele invloed van de koloniale overheersing. Dit onderdeel weerspiegelt de omvang van de gevolgen van het initiële geweld²⁴³. De vraag is verre van eenvoudig: hoe kan een destabilisatie die meerdere generaties treft, worden hersteld?²⁴⁴

Het hier voorgestelde perspectief is niet volkomen nieuw. Zoals dat al werd gedaan in België en in andere landen, kan een regering dit soort collectieve verantwoordelijkheid - en niet schuld

²⁴² Zie hierover Laure Uwase, “Analyse van het verband tussen anti-zwartracisme en kolonialisme”, *op. cit.*, blz. 556 e.v., alsook Anne Wetsi Mpoma, “De hedendaagse vormen van kolonialisme of de verbanden tussen kolonialisme en racisme vandaag”, *op. cit.*, blz. 633 e.v. Zie ook “Discriminatie van personen van Afrikaanse origine”, gepubliceerd door Unia in 2022 en al geciteerd in de inleiding.

²⁴³ Zie hiervoor de reeds vermelde metafoor van de concentrische cirkels die ontstaan wanneer een kiezelsteen in een vijver wordt gegooit.

²⁴⁴ **Bogumil Jewsiewicki**, “Héritages et réparations en quête d’une justice pour le passé ou le présent”, *Cahiers d’études africaines*, speciaal nummer Réparations, restitutions, réconciliations. Entre Afriques, Europe et Amériques, nr. 173-174, 2004, blz. 7-24.

- op zich nemen. De opzet is niet om te "betalen voor een verleden dat men niet gekozen heeft" (zin die vaak gehoord wordt in de debatten van de bijzondere commissie), maar om zich ertoe te verbinden de wonden te helen die de koloniale periode heeft geslagen. Om dat te bereiken moeten Belgen niet langer onderling praten *over* Burundi, Congo of Rwanda (wat de logica was tijdens de koloniale periode), maar moeten ze *met* de vertegenwoordigers van Burundi, Congo, Rwanda praten en de verenigingen van Afro-descendenten een centrale plaats geven bij de discussies. De hier nagestreefde doelstelling is niet om sommige stemmen door andere te vervangen. Geen enkele vereniging die een band heeft met het verleden, werd uitgesloten van deelneming aan het proces. De gezochte dynamiek kan niet die van een nulsomspel zijn, wat zou betekenen dat de winst van de ene overeenstemt met het verlies van de andere. Om de polarisatie van dit soort dynamiek te voorkomen, lijkt het van doorslaggevend belang om **het spel uit te breiden**.

Billy Kalonji vat deze benadering samen door te stellen dat "de Congolese man en vrouw hun plaats moeten terugkrijgen"²⁴⁵. De dynamiek is dezelfde voor de Burundese man en vrouw en voor de Rwandese man en vrouw. Het is nochtans geen evidente uitdaging, want "het volstaat niet mensen aan de tafel uit te nodigen om een vorm van gelijkheid te genereren"²⁴⁶. Om zowel het aantal mensen rond de tafel uit te breiden als de ongelijkheden te verminderen, wordt een tweevoudige kijk voorgesteld. De eerste richt zich op onze gemeenschappelijke geschiedenis. De tweede kijkt vooruit naar de relaties die we in België en tussen België, Burundi, Congo en Rwanda willen opbouwen. Welke politieke gemeenschap en welke internationale betrekkingen willen we bevorderen en aan de volgende generaties doorgeven? Die tweevoudige kijk laat vragen toe over de structuren, de normen, de beelden die aan de basis van het koloniale project lagen - en voor sommigen nog steeds liggen. Vanuit die invalshoek delen alle Belgische burgers een vorm van verantwoordelijkheid: we nemen deel aan structuren, we stellen normen op, we vormen beelden (van het verleden, van de andere, van onszelf). De kwestie van het herstel bestuderen is een 'verplaatsing' toelaten, een aanpassing in de zin van gelijkere en inclusievere relaties, zowel in België als op de internationale scène.

Met deze doelstelling voor ogen moet worden nagedacht over de mechanismen die de overgangsjustitie aanbiedt om de gevolgen van het historische onrecht te overwinnen²⁴⁷. Drie

²⁴⁵ Zie de uiteenzetting op de hoorzittingen van 10 juni 2022.

²⁴⁶ De uitdrukking is van Jacinthe Mazzocchi op de hoorzittingen van 19 september 2022.

²⁴⁷ Dat begrip vindt zijn oorsprong in de jaren 1970. Het verwijst aanvankelijk naar een geheel van processen toegepast kort na een dictatuur, vervolgens in de nasleep van een burgeroorlog en, tot slot, in het verlengde van historisch onrecht. In het kader van dit verslag komt overgangsjustitie aan bod in die derde context. Zoals het hier gebruikt wordt, verwijst het begrip niet naar een bepaalde instelling of een lijst tools die als

soorten maatregelen verdienen in aanmerking te worden genomen. De eerste beoogt het materiële herstel, ongeacht of het individueel of collectief is. De tweede heeft betrekking op symbolisch herstel, dat ook individueel of collectief kan zijn. De derde soort maatregelen betreft garanties van niet-herhaling, die collectiever van aard zijn. Al die maatregelen hebben een doel, dat Laurent Kasindi goed samenvat: “Het verleden helen om de toekomst te bedenken”²⁴⁸.

Materieel herstel

Kort na massale mensenrechtenschendingen krijgt iedereen te maken met het onomkeerbare, en dus met het onherstelbare²⁴⁹. Deze situatie betekent daarom niet dat niets kan worden gedaan om de gevolgen van het gebeurde aan te pakken. Op materieel vlak werden twee belangrijke mechanismen uitvoerig besproken op de hoorzittingen van de bijzondere commissie: restitutie en vergoeding.

(1) Restitutie

De debatten over de restituties worden vooral levendig bij de bespreking van drie elementen: de collecties kunst- en etnografische objecten (hoofdzakelijk van het KMMA), de menselijke resten en de archieven (inclusief de kaarten). Zoals Sarah Van Beurden eraan herinnert, hebben de vragen over restitutie verschillende dimensies: historisch (de restitutie is een erkenning van de fouten uit het verleden), ethisch (betreffende het onevenwicht in de toegang tot erfgoed en kunst), politiek (functie van de bilaterale betrekkingen tussen de gewezen metropool en de gewezen kolonies), economisch (inkomsten gegenereerd door de collecties) en praktisch (procedurele en logistieke aspecten van een eventuele teruggave van de stukken)²⁵⁰. Voor België staan de etnografische en kunstcollecties van het AfricaMuseum in het centrum van de

wonderoplossing zouden worden voorgesteld kort na massamisdaden. Het verwijst niet naar universele vooronderstelde standaarden, maar naar een geheel van ervaringen die worden ingevoerd in een poging om de massale mensenrechtenschendingen aan te pakken. Over de draagwijdte en de limieten van de overgangsjustitie, zie de uiteenzetting van Fabian Salvioli, speciaal VN-rapporteur op de hoorzittingen van 7 maart 2022, alsook zijn verslag over de bevordering van waarheid, gerechtigheid, herstel en garanties van niet-herhaling, AV van de Verenigde Naties, 22 juli 2021

<https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N21/197/82/PDF/N2119782.pdf?OpenElement>. Zie ook Ingrid Samset, “Towards Decolonial Justice”, *International Journal of Transitional Justice*, 14 (3), 2020, blz. 596–607.

²⁴⁸ Uiteenzetting op de hoorzittingen van 15 juli 2022.

²⁴⁹ Zie Thomas Brudholm en Valérie Rosoux, “The unforgiving. Reflections on the resistance to forgiveness after atrocity”, in Alexander Hirsch (ed.), *Theorizing post-conflict reconciliation: Agonism, restitution and repair*, New York, Routledge, 2013, blz. 115-130.

²⁵⁰ Over dit thema zie de hoofdstukken “Koloniale collecties, omstreden collecties?” en “Restitutie van museumvoorwerpen en menselijke resten”, geschreven door Sarah Van Beurden in het eerste deskundigenverslag, respectievelijk op blz. 292-312 en blz. 516-535. Dit deel steunt grotendeels op die hoofdstukken.

debatten door hun omvang en hun nationale en internationale bekendheid²⁵¹. Maar ook andere instellingen, zoals het MAS in Antwerpen, MusAfrica in Namen en universiteiten zoals de KU Leuven of UCLouvain, bezitten koloniale collecties. En menselijke resten zijn bovendien te vinden in het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen en de Université libre de Bruxelles, om maar enkele voorbeelden te noemen²⁵².

Het verleden kan niet worden hersteld door een eenvoudige restitutie aan de gemeenschappen van herkomst (de objecten hebben vaak een nieuwe betekenis gekregen, de gemeenschappen van herkomst zijn soms niet meer identiek), maar de **symbolische dimensie** van een dergelijke teruggave mag niet worden onderschat. De juridische strijd van Patrice Lumumba's kinderen om de menselijke resten van hun vader te krijgen, toont dit duidelijk. Er werden ook verschillende (mogelijk concurrerende) verzoeken ingediend voor de restitutie van de menselijke resten van de Congolese Tabwa-leider Lusinga (bewaard in het Brusselse Museum voor Natuurwetenschappen) door zijn nakomelingen en door vertegenwoordigers van de Tabwa-gemeenschap (2019– 2020). In diezelfde lijn toont het onderzoek van Maarten Couttenier naar de geschiedenis van het standbeeld van Ne Kuko uit de regio Boma (dat in 1878 met geweld werd verwijderd door Alexandre Delcommune) duidelijk dat de huidige lokale leiders de restitutie ervan wensen (2016)²⁵³. Voor Patrick Mudekereza, auteur en verantwoordelijke van het kunstencentrum van Lubumbashi, is de vraag veel ouder dan dit debat vermits de restitutieverzoeken volgens hem "even oud zijn als de berovingen zelf"²⁵⁴.

Zoals hoger vermeld heeft België de meeste archieven over Burundi, Congo en Rwanda aan de vooravond van de onafhankelijkheid meegenomen. Een aanvraag van de vertegenwoordiger van de *Rwandan Mining, Petroleum and Gas Board* voor de digitale repatriëring van de relevante geologische en mijnbouwarchieven die in het KMMA werden bewaard, werd afgerond met de financiële steun van de Belgische ontwikkelingshulp. Een tweede akkoord met Rwanda over de grootschalige digitale repatriëring van koloniale archieven is in uitvoering (SHARE, zie hierboven). In het kader van de teruggave van objecten is het nuttig te melden dat

²⁵¹ Zie over dit thema de uiteenzettingen van Guido Gryseels en Karel Velle op de hoorzittingen van 31 maart 2022 en 19 september 2022.

²⁵² Voor details over de koloniale collecties die worden bewaard in de Fédération Wallonie-Bruxelles, zie Marie-Sophie de Clippele en Yasmina Zian, *Rapport sur l'avenir des collections extra-européennes conservées en Fédération Wallonie-Bruxelles*, Brussel, Koninklijke Academie, 2021.

²⁵³ Maarten Couttenier, "EO.0.0.7943", *BMGN – Low Countries Historical Review*, 133 (2), 2018, blz. 91-104. Zie ook het onderzoek van Vicky Van Bockhaven, "Anionta: Leopard-Men Killings and Institutional Dynamism in Northeast Congo, c. 1890–1940", *Journal of African History*, 59 (1), 2018, blz. 21-44 (geciteerd door Sarah Van Beurden, eerste deskundigenverslag, blz. 519).

²⁵⁴ Zie de uiteenzetting op de hoorzittingen van 26 september 2022. Over diezelfde kwestie, zie de uiteenzetting van Sindani Kiangu op de hoorzittingen van 10 juni 2022.

Koning Filip op 8 juni 2022 een Kakungu-masker plechtig aan de directeur van het *Musée national de Kinshasa* heeft overhandigd. Dit zeldzame masker van een meter dertig hoog en tien kilo was voordien tentoongesteld in het KMMA. Zoals de begeleidende mededeling aangeeft “tekent dit het symbolische begin van een nauwere wetenschappelijke en museale samenwerking tussen België en de DRC”²⁵⁵.

Zoals uit dit voorbeeld blijkt, gaat de problematiek veel verder dan het digitaliseren van documenten of louter de fysieke teruggave van objecten. De aanpak impliceert de expliciete erkenning van het onrecht uit het verleden en de blijvende ongelijkheid. Het is dus geen ontknoping, maar in principe het uitgangspunt van een nieuwe ‘relationele ethiek’ tussen partners die voortaan **als gelijke** willen worden behandeld²⁵⁶. Dit perspectief overstijgt het officiële niveau van de betrekkingen tussen staten. De aanpak kan immers toelaten om banden te creëren tussen teams van deskundigen uit verschillende disciplines (zoals antropologie, geschiedenis, sociologie), wijzen, traditionele stamhoofden en vertegenwoordigers van dorpen, kunstenaars, denkers en leerkrachten, die allemaal de zin van de teruggegeven objecten kunnen onderzoeken. Op termijn kan dit soort gemeenschappelijke aanpak aanleiding geven tot radio- en tv-programma’s, lessen op school, tentoonstellingen of artistieke expressies²⁵⁷.

Er is echter geen unanimiteit over het idee zelf van de restitutie. Er werden meerdere kritische argumenten gehoord. Sarah Van Beurden ontleedt die argumenten een na een aan in het eerste deskundigenverslag. Ze zijn veel aan bod gekomen tijdens de hoorzittingen over dit onderwerp: (1) een wereldwijde toegang tot universeel erfgoed zou zwaarder moeten wegen dan nationale rechten of gemeenschapsrechten op erfgoed; (2) het risico van een slechtere conservatie buiten de Belgische musea; (3) de verwerving van objecten tijdens de koloniale periode was niet onrechtmatig op het moment waarop ze werden meegenomen; (4) de verbintenis in het restitutieproces “zal onze musea leegmaken”. Sarah Van Beurden weerlegt elk van deze argumenten: (1) objecten en collecties kunnen deel uitmaken van uitwisselingen, zodat museumbezoekers overal toegang hebben tot een verscheidenheid aan erfgoederen; (2) in elk van de drie landen zijn nieuwe en beter beveiligde museumgebouwen gepland, en de collecties in België hebben ook te lijden gehad onder slechte conserveringsomstandigheden; (3) wetten

²⁵⁵ *Le Soir*, 8 juni 2022.

²⁵⁶ Felwine Sarr en Bénédicte Savoy, *Rapport sur la restitution du patrimoine culturel africain : Vers une nouvelle éthique relationnelle*, Parijs, 2018, http://restitutionreport2018.com/sarr_savoy_fr.pdf. Zie ook het verslag over de “Ethische richtlijnen voor het beheer en de restitutie van koloniale collecties in België”, opgesteld door een reeks universitaire en professionals uit de museum- en erfgoedsector en gepubliceerd in 2021: <https://restitutionbelgium.be/nl/rapport>.

²⁵⁷ Zie hierover Clémentine Faïk-Nzuji, *Sources et Ressources. Panorama des cultures fondamentales de la RD Congo*, Louvain-la-Neuve, Publications du Centre international des langues et des traditions d’Afrique, 2013.

zijn producten van hun tijd die de koloniale mogendheden begunstigden; (4) deze vrees is ongegrond, gelet op de omvang van de collecties die in België worden bewaard en de beperkingen van potentieel ontvangende instellingen²⁵⁸. Naast die antwoorden moet herhaald worden dat de bedoeling van de aanpak nooit is geweest om “het verleden [het onherstelbare deel blijft bestaan] te herstellen door zich van kunstwerken te ontdoen”²⁵⁹. Het is ook interessant te benadrukken dat het verkeerd is aan te nemen dat alle Congolezen, Burundezen en Rwandezen voorstander zijn van de restitutie, terwijl alle Belgen tegen de restitutie zouden zijn. Geen enkele groep deelt een homogeen standpunt op dit vlak²⁶⁰.

Op juridisch vlak heeft de Kamer van volksvertegenwoordigers op 3 juli 2022 het **wetsontwerp** “tot erkenning van de vervreemdbaarheid van de goederen die verband houden met het koloniale verleden van de Belgische staat en tot vaststelling van een juridisch kader voor hun restitutie en teruggave” aangenomen²⁶¹. Daarvoor bestond er geen enkele internationale, Europese of interne juridische verplichting voor de Belgische staat om een goed terug te geven dat ‘onrechtmatig’ zou zijn verworven tijdens de koloniale periode. Op de hoorzittingen van 18 juli 2022 heeft de staatssecretaris belast met Wetenschapsbeleid, Thomas Dermine, eraan herinnerd dat dankzij dit kader de restitutie niet afhangt van beslissingen die de rechtbanken wijzen, maar van bilaterale akkoorden (de Belgische regering moet over die verdragen onderhandelen met de autoriteiten van Burundi, Congo en Rwanda). Het toepassingsgebied van dit kader is beperkt²⁶². Het betreft de objecten in de museumcollecties en de federale wetenschappelijke instellingen die tijdens de koloniale periode werden verworven. Het is dus niet van toepassing op menselijke resten, archieven en collecties van deelstaten (wel op die van de federale overheid), noch op stukken die geen verband houden met de koloniale periode. De aanpak is hoofdzakelijk diplomatiek (over de verdragen wordt onderhandeld van Staat tot Staat). Het obstakel van de onvervreemdbaarheid van het openbaar domein wordt door dit nieuwe kader weggenomen (stukken zijn onvervreemdbaar met het oog op verkoop maar

²⁵⁸ Om de antwoorden *in extenso* te raadplegen, zie hoofdstuk “Restitutie van museumvoorwerpen en menselijke resten”, *op. cit.*, blz. 529-530.

²⁵⁹ Zie hierover de uitwisselingen waartoe de hoorzittingen van 10 juni 2022 aanleiding hebben gegeven.

²⁶⁰ Maarten Couttenier maakte die opmerking op 10 juni 2022 op basis van de vragenlijsten die werden verstuurd in het kader van het project HOME (zie hieronder). Ze werd tijdens de opdracht van de parlementaire delegatie in Kinshasa, Bujumbura en Kigali bevestigd. Voorts mag het begrip “de Belgen” niet slaan op een dualistisch verdeelde groep met enerzijds zij die van Congolese, Rwandese of Burundese afkomst zijn en anderzijds al de anderen. Geen van deze denkbeeldige subgroepen vormt een homogene gemeenschap.

²⁶¹ Wetsontwerp van 25 april 2022, <https://www.lachambre.be/FLWB/PDF/55/2646/55K2646001.pdf>.

²⁶² Voor details over de problematiek, zie de uiteenzettingen van Marie-Sophie de Clippele en Bert Demarsin op de hoorzittingen van 10 juni 2022, alsook Bert Demarsin en Marie-Sophie de Clippele, “Georganiseerde terugkeer van koloniaal erfgoed. Wetgeving biedt historische kans om geschiedenis te schrijven”, NJW, afl. 449, 2021, blz. 706-715 - 2021, “Retourner le patrimoine colonial. Proposition d’une lex specialis culturae”, Journal des Tribunaux, 6857, 2021, blz. 345-353.

vervreemdbaar met het oog op restitutie). Elk voorwerp dat met geweld verworven is, komt voor restitutie in aanmerking. Behoudens uitdrukkelijke wens van de regering is zulks niet het geval als het voorwerp zonder geweld verworven werd of er geen zekerheid bestaat omtrent de herkomst ervan. Ook is het mogelijk dat objecten die voor restitutie in aanmerking komen, in België blijven op expliciet verzoek van de overheid van het land van herkomst.

De kwestie van de **menselijke resten** heeft veel vragen en emoties opgewekt tijdens de missie van de parlementaire delegatie in Burundi, Congo en Rwanda. Ze wordt nu bestudeerd in het kader van het onderzoeksproject HOME (*Human Remains Origin(s) Multidisciplinary Evaluation*). Dit project heeft betrekking op de menselijke resten in verzamelingen in een aantal Belgische wetenschappelijke instellingen, waarvan een deel van Rwandese, Burundese of Congolese herkomst is en weggenomen werd tijdens de koloniale periode. Het project bestudeert de historische, juridische, ethische en andere contexten van de menselijke resten, evenals alle bestaande repatriëringsverzoeken. Het beoogt een digitale inventaris en een verzameling van beste praktijken voor het beheer en de potentiële repatriëring van die menselijke resten²⁶³. Maarten Couttenier, die bij het project betrokken is, roept op tot enige nederigheid ter zake. De gedachte dat de repatriëring van menselijke resten in twee jaar tijd alle problemen zal oplossen, is heel westers. De menselijke resten opnieuw verenigen met de betrokken families is een werk van lange adem (waarbij de mondelinge overlevering doorslaggevend is). Zoals alle getuigenissen die werden verzameld tijdens de missie van de parlementaire delegatie van september 2022 bevestigen, zijn de menselijke resten niet enkel wetenschappelijke stukken, maar ook en vooral elementen die verbinding met de voorouders mogelijk maken en die in zekere zin de Congolese, Burundese en Rwandese "ziel herstellen"²⁶⁴. Zoals twee studenten van de Universiteit van Kinshasa uitleggen, “wonen [die voorouders] in ons”; “[hun] folteringen liggen nog vers in onze geheugens”²⁶⁵. Het project “L’esprit des ancêtres” van de Congolese kunstenaar Géraldine Tobé brengt dat op emblematische wijze in herinnering²⁶⁶.

²⁶³ Het project HOME wordt gecoördineerd door het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen (KBIN). De andere deelnemers zijn de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis (KMKG), het KMMA, het Nationaal Instituut voor Criminalistiek en Criminologie (NICC), de Université Saint-Louis en de Université Libre de Bruxelles (ULB). Deze laatste heeft een akkoord gesloten met de Universiteit van Lubumbashi om de teruggave van meerdere menselijke resten uit hun collecties te realiseren. Voor details, zie <https://collections.naturalsciences.be/ssh-anthropology/home/project>.

²⁶⁴ Uitdrukking die tweemaal werd vermeld tijdens de uitwisselingen met de vertegenwoordigers van het Congolese middenveld op 2 en 4 september 2022.

²⁶⁵ Kinshasa, 4 september 2022.

²⁶⁶ Zie uiteenzetting van Géraldine Tobé op de hoorzittingen van 15 juli 2022.

(2) Vergoeding

De vergoeding kan, net zomin als de restitutie, de geleden schade volledig herstellen. Ze vormt een van de "meest gecompliceerde, meest betwiste en moeilijkste" herstelmechanismen om toe te passen²⁶⁷. Ten eerste leidt het vermelden van een potentiële vergoeding vaak tot dergelijke emoties en weerstand dat het onderwerp uiteindelijk als ‘toxisch’ wordt beschouwd²⁶⁸. Ten tweede maakt de tijd die is verstreken sinds de schendingen plaatsvonden, het moeilijk om de slachtoffers en de schade te identificeren. Ten derde worden vergoedingsregelingen – zelfs wanneer zij na langdurige onderhandelingen zijn aangenomen – vaak met heel wat moeilijkheden geconfronteerd in de uitvoeringsfase, hetzij door een gebrek aan financiering, hetzij door een gebrek aan politieke wil.

Juridisch gezien veronderstelt de vergoeding het bestaan van een onwettige handeling die een kwantificeerbare schade heeft veroorzaakt, of het nu materiële schade (verlies of winstderving), fysieke of emotionele schade is. Zoals vermeld verwijst de term ook naar vrijwillige betalingen wanneer het misdrijf niet is bewezen, maar een Staat sommige schade vergoedt, bijvoorbeeld om morele redenen. Wanneer **de omvang van de schade** niet redelijkerwijze kan worden berekend, kan evenwel een symbolische vergoeding worden gestort, bijvoorbeeld in de vorm van een forfaitaire som (het gaat hier strikt genomen over financieel herstel, niet over een schadevergoeding).

Er bestaan tal van voorbeelden van vergoedingen voor historisch onrecht. In sommige gevallen is de vergoeding het resultaat van een gerechtelijke procedure, al dan niet gevolgd door een minnelijke schikking. In andere gevallen is ze het resultaat van onderhandelingen tussen staten. Enkele van de bekendste voorbeelden zijn de Duitse vergoedingen na de Tweede Wereldoorlog, de vergoedingen van Duitsland aan Namibië naar aanleiding van de ‘genocide’ van 1904-1908 op de Herero en de Nama²⁶⁹, de schadevergoeding van het Verenigd Koninkrijk aan 5000 aanklagers naar aanleiding van de moord op een van hun leden in het kader van de onderdrukking van de Mau Mau-beweging in Kenia in 1952, de vergoeding die de Canadese regering heeft toegekend naar aanleiding van de behandeling van de ‘First Nations’-kinderen

²⁶⁷ Om het te zeggen met de kwalificaties die Luke Moffett gekozen heeft op de hoorzittingen van 4 juli 2022.

²⁶⁸ *Ibidem*. Zie ook Sandew Hira, “Une stratégie pour les réparations en Belgique”, Brussel, Bamko-Cran, 2019 - <https://fr.calameo.com/read/0067233534ad919aa9830>.

²⁶⁹ Zie de gemeenschappelijke verklaring die beide landen in 2021 hebben ondertekend:

https://www.dngev.de/images/stories/Startseite/joint-declaration_2021-05.pdf. In paragraaf 10 van de gemeenschappelijke verklaring worden de feiten in kwestie erkend. Ze zouden vandaag de kwalificatie ‘genocide’ krijgen. Zie voor die voorbeelden de uiteenzetting van Amzat Boukari-Yabara op de hoorzittingen van 27 juni 2022.

die werden gescheiden van hun families, en de vergoeding die de Nederlandse regering heeft betaald aan de kinderen en weduwen van de slachtoffers van de massa-executies in Indonesië tussen 1945 en 1949²⁷⁰.

De toekenning van financiële compensaties roept een reeks fundamentele vragen op die vaak als ‘**strikvragen**’²⁷¹ worden afgeschilderd: wie komt in aanmerking als begunstigde?; Welke schendingen moeten worden vergoed?; Wie is verantwoordelijk?; Wie betaalt? Geen enkel antwoord op die vragen is evident. Om de situatie op te helderen is het nuttig een onderscheid te maken tussen de ‘directe’ of ‘primaire’ slachtoffers (die directe schade hebben opgelopen, zoals een fysieke of mentale verwonding, emotioneel lijden of economisch verlies), de ‘indirecte’ of ‘secundaire’ slachtoffers (zoals de naaste familie of personen ten laste van de overleden directe slachtoffers) en tot slot de ‘tertiaire’ slachtoffers (andere individuen die zich als slachtoffers bestempelen, het kan gaan over een gemeenschap in de ruime zin). Een ander belangrijk onderscheid om verwarring te voorkomen heeft betrekking op de categorieën van geweld. Er wordt onderscheid gemaakt tussen de specifieke gewelddaden tegen particuliere individuen (zoals moord), de specifieke gewelddaden tegen groepen (zoals gedwongen deportatie, dwangarbeid, confiscatie van gronden en gedwongen adoptie) en tot slot het systemische geweld van een regime tegen de volledige bevolking (zoals discriminatie of het verlies van bewegingsvrijheid).

De vergoeding lijkt gepast wanneer de directe slachtoffers van specifieke vormen van geweld of de naaste familie van de overleden slachtoffers kunnen worden geïdentificeerd. In die gevallen kan de vergoeding de vorm aannemen van een eenmalige betaling, een jaarlijkse uitkering of een pensioen. De bedragen zijn niet altijd duidelijk verantwoord²⁷². In sommige gevallen verwerpen de slachtoffers het principe zelf van de vergoeding, die wordt beschouwd

²⁷⁰ Zie het eerste deskundigenverslag, blz. 470 e.v.

²⁷¹ Zie de uiteenzetting van Luke Moffett op 4 juli 2022.

²⁷² De bedragen van vorige vergoedingsregelingen zijn sterk uiteenlopend. De Nederlandse commissie voor de vergoeding van slachtoffers van de genocide van Srebrenica legde de vergoeding bijvoorbeeld vast op 15.000 euro voor echtgenoten of partners van de overleden slachtoffers en op 10.000 euro voor de kinderen, ouders, broers of zussen (die bedragen zijn gebaseerd op de juridische vaststelling dat de Nederlandse regering voor 10% verantwoordelijk is voor het lot van de betrokken slachtoffers). De vergoeding die de Nederlandse regering heeft betaald aan de weduwen en kinderen van de slachtoffers van de massa-executies in Indonesië, werd vastgelegd op respectievelijk 20.000 euro en 5.000 euro. In België legde het Centrum voor Arbitrage inzake Seksueel Misbruik, opgericht om de Belgische slachtoffers van seksueel misbruik in de Kerk te vergoeden, bedragen vast tussen 2.500 en 25.000 euro, met een gemiddelde van ongeveer 6.000 euro per slachtoffer. Gewezen VN-rapporteur Pablo de Greiff erkent ook dat de internationale praktijk sterk verschilt van land tot land met, bijvoorbeeld, eenmalige betalingen van minder dan 4.000 dollar aan de slachtoffers die werden geïdentificeerd door de Waarheids- en Verzoeningscommissie van Zuid-Afrika, betalingen van 20.000 dollar aan Amerikanen van Japanse origine die werden geïnterneerd tijdens de Tweede Wereldoorlog en maandelijkse pensioenen van ongeveer 500 dollar aan slachtoffers in Chili. Al deze voorbeelden komen uit het eerste deskundigenverslag, blz. 487 e.v.

als ‘bloedgeld’, een belediging, een gemakkelijk middel om zijn onschuld af te kopen²⁷³. Omgekeerd kan de vergoeding worden beschouwd als een teken van echte verbintenis (die verder gaat dan de eenvoudige uitdrukking van spijt of zelfs excuses). Ze kan ook fundamenteel zijn in de ogen van personen en/of families met beperkte bestaansmiddelen. Dat verhindert echter niet dat de toekenning van een vergoeding vaak tot nieuwe conflicten en nieuwe frustraties binnen de betrokken gemeenschappen leidt²⁷⁴. Naast het bedrag is een dialoog met de bedoelde personen cruciaal, net als een bewustmakingscampagne om ervoor te zorgen dat alle potentiële houders van rechten toegang krijgen tot die maatregelen. Tot slot tonen alle casestudy's aan dat de vergoeding niet echt doeltreffend is wanneer ze niet gepaard gaat met de erkenning van het begane onrecht en officiële excuses²⁷⁵.

In het geval van het koloniale verleden van België zijn de meeste slachtoffers en hun directe verwanten niet meer in leven. Het is evenwel mogelijk sommige slachtoffers te identificeren die nog in leven zijn en voor wie de vergoeding relevant blijft. Dat is met name het geval voor de metiskinderen, ongeacht of ze na de onafhankelijkheid van Burundi, Congo of Rwanda achtergebleven zijn of werden meegenomen naar België, alsook voor de moeders van wie de kinderen brutaal werden weggehaald. De Belgische Staat moet hiervoor niet noodzakelijk wachten op de afloop van de procedure voor de Belgische rechtbanken om een vergoedingsprocedure aan te vangen. Onder de andere **identificeerbare slachtoffers**, voor wie een vergoeding of andere vormen van herstel zoals rehabilitatie of excuses zouden kunnen worden overwogen, zijn er met name de personen die in de menselijke dierentuinen werden tentoongesteld (voor de Wereldtentoonstelling van 1958 werden 197 kinderen overgebracht), de dissidenten die werden verbannen, de families van vooraanstaande figuren die het slachtoffer waren van politieke moorden of verdwijningen (Patrice Lumumba en Prins Rwagasore zijn de meest opmerkelijke figuren).

De vergoeding lijkt minder vanzelfsprekend voor het bredere en systemische onrecht dat de volkeren uit Burundi, Congo en Rwanda werd aangedaan. Meerdere **hinderpalen** worden benadrukt: (1) omdat de gebeurtenissen zich lang geleden hebben voorgedaan, is het bijzonder moeilijk een oorzakelijk verband te leggen tussen schade en onwettig gedrag; (2) het is al even

²⁷³ Zie hierover de uiteenzetting van Joel Quirk op de hoorzittingen van 4 juli 2022.

²⁷⁴ Zie hierover de uiteenzetting van Stephan Parmentier op de hoorzittingen van 27 juni 2022.

²⁷⁵ Zie hierover de uiteenzetting van Valérie Arnould op 27 juni 2022, alsook het hoofdstuk “Het antwoord zit in het proces. Raadplegingen, participatie en outreach”, van Martien Schotsmans in het eerste deskundigenverslag, blz. 535 e.v.

moeilijk om die schade te kwantificeren²⁷⁶; (3) het is niet aangewezen dat de Belgische regering dergelijke beslissingen neemt zonder samen te zitten en te onderhandelen met haar ambtsgenoten uit de drie landen en zoveel mogelijk gesprekspartners²⁷⁷; (4) het is te vroeg om aan financiële compensaties te denken vermits de historische waarheid nog onvolledig is²⁷⁸. Dat laatste argument werd meermaals benadrukt tijdens de ontmoetingen van de parlementaire delegatie in Burundi, Congo en Rwanda. In elk land hebben meerdere gesprekspartners, zowel officiële vertegenwoordigers als leden van het middenveld, de haast van het proces betreurd. Alles draait om één enkele vraag: hoe kan bepaald worden wie een vergoeding moet ontvangen, als de hiaten van het eerste deskundigenverslag (en van dit eindverslag) eerst nog moeten worden opgelost?

Zoals uit de argumenten blijkt, lopen de meningen over de problematiek van de vergoedingen uiteen. Sommige stemmen vinden dat het een kwestie van politieke wil is, dat het Parlement een manier kan vinden om de schade te berekenen als het dat echt wil²⁷⁹. De meeste andere stemmen benadrukken de reeds vermelde hinderpalen en geven de voorkeur aan symbolisch herstel²⁸⁰.

Hoewel de berekening van de schade ten gevolge van de kolonisatie noch mogelijk, noch gepast lijkt, blijft een symbolische financiële bijdrage (in plaats van een ‘compensatie’ in strikte zin) denkbaar. Die kan de vorm aannemen van een forfaitaire som of een fonds dat projecten voor infrastructuur, onderwijs, gezondheid of natuurbehoud op langere termijn financiert. De redenering hierachter is dat het onmogelijk kan zijn om de vernielingen en verwoestingen van het verleden te kwantificeren, maar dat het wel mogelijk is toekomstgerichte handelingen te

²⁷⁶ Zie hierover de uiteenzetting van Pierre d’Argent op de hoorzittingen van 27 juni 2022. Hij citeerde met name de recente rechtspraak van het Internationaal Gerechtshof in de zaak Congo tegen Uganda die het bestaan van een voldoende duidelijk oorzakelijk verband bevestigt.

²⁷⁷ Zie hierover onder meer Assumpta Mugiraneza, Kigali, op 8 september 2022.

²⁷⁸ Zie met name het standpunt van Joseph Gahama op 4 juli 2022.

²⁷⁹ Zie bijvoorbeeld het standpunt van Joel Quirk op 4 juli 2022, alsook de verwijzing naar de contrafactuele redenering van Amzat Boukari-Yabara op 27 juni 2022 (“quid indien de kolonisatie niet zou hebben plaatsgevonden?”). Andere berekeningswijzen worden voorgesteld. Zo heeft een Indiase econoom op basis van de exportcijfers berekend dat Groot-Brittannië ongeveer 45.000 miljard dollar zou hebben verdiend aan de exploitatie van India over een periode van ongeveer 170 jaar (*Business Today*, New Delhi, 19 november 2018). Anderen hebben een hypothetische compensatie voor slavernij proberen te berekenen door de onbetaalde lonen voor de gepresteerde werkuren te kwantificeren. Een laatste voorbeeld is een communiqué van de Burundese Senaat uit 2020 dat Duitsland de som van 43 miljard dollar als compensatie zou moeten betalen voor het tribuut van 424 koeien, dat arbitrair werd opgelegd aan de Burundese Koning en het Burundese volk (de manier waarop de overeenstemming tussen de vooropgestelde prijs van die koeien in 1903 en de eindsom werd berekend, wordt niet uitgelegd - zie het eindcommuniqué dat de retraite van de Senaat in het Grand Séminaire Jean Paul II, Gitenga op 30 en 31 juli 2020 afsluit).

²⁸⁰ In diezelfde zin concentreert het Tienpuntenplan van CARICOM (Caribbean Community) over het herstel van de schade veroorzaakt door slavernij en slavenhandel zich niet op de vergoeding, maar eerder op andere vormen van herstel (<https://caricom.org/caricom-ten-point-plan-for-reparatory-justice/>).

stellen²⁸¹. Technisch gezien wordt de oprichting van een fonds over het algemeen hoofdzakelijk gefinancierd door bijdragen van de regering. De vrijwillige bijdragen van andere actoren - zoals ondernemingen die actief waren tijdens de koloniale periode - worden vaak aangemoedigd, maar kunnen geen voorwaarde zijn voor de toekenning van herstelbetalingen.

Er moeten hierbij echter twee opmerkingen worden gemaakt. De eerste heeft betrekking op de besluitvorming betreffende de toekenning van een vergoeding. Een financiële bijdrage moet absoluut ten goede komen aan de volkeren van de drie landen, met de nadruk op de meest kwetsbare groepen en/of de groepen die het meest geleden hebben onder de koloniale aanwezigheid en erfenis, en niet aan een kleine elite. De vrees voor **corruptie** is hier een wettige bekommernis²⁸². Elke bijdrage zou voorts moeten voortvloeien uit een raadplegings- en onderhandelingsprocedure met de regeringen van de drie betrokken landen. Ook een hybride aanpak waarbij andere protagonisten worden betrokken - met name van het middenveld - kan worden overwogen. Zo voorziet een recent akkoord tussen Duitsland en Namibië bijvoorbeeld in een bedrag van 1,1 miljard euro, verdeeld over een periode van 30 jaar, waarvan het grootste deel (1,05 miljard euro) zou worden geormerkt voor een bouw- en ontwikkelingsprogramma en de rest voor projecten inzake verzoening, herdenking, onderzoek en onderwijs. Het akkoord bepaalt bovendien dat het beheer en de uitvoering van de twee programma's zullen steunen op een gelijk partnerschap, een gezamenlijke en transparante besluitvorming, alsook de participatie van gemeenschappen die rechtstreeks getroffen zijn.

De tweede opmerking heeft betrekking op het vereiste onderscheid tussen enerzijds **ontwikkelingssamenwerking** en anderzijds financieel herstel van het historische onrecht. Congo, Rwanda en Burundi staan traditioneel in de lijst van de belangrijkste begunstigden van de Belgische ontwikkelingssamenwerking. Toch dringen zowel de auteurs van het deskundigenverslag 2021 als de verschillende deelnemers aan de vergaderingen van de commissie aan op de noodzaak om ontwikkelingshulp te onderscheiden van elk herstel van financiële aard²⁸³. Ontwikkelingshulp werd immers nooit beschouwd als een middel om de door het kolonialisme veroorzaakte schade te herstellen en ging trouwens nooit gepaard met enige erkenning van het begane onrecht. Dat betekent dat de geplande bijdragen in het kader van de ontwikkelingshulp niet voor herstelbetalingen kunnen worden gebruikt. Zoals het eerste

²⁸¹ Dat perspectief wordt voorgesteld door Luke Moffett op 4 juli 2022.

²⁸² Voor de risico's op corruptie, zie de uiteenzettingen van Stephan Parmentier en Amzat Boukari-Yabara op 27 juni 2022.

²⁸³ Zie met name de tussenkomsten van Valérie Arnould, Amzat Boukari-Yabara, Pierre d'Argent en Stephan Parmentier op 27 juni 2022, alsook van Joseph Gahama op 4 juli 2022.

deskundigenverslag aanstipt, kan de band tussen de twee dynamieken enkel iets opleveren indien de specifieke maatregelen van ontwikkelingshulp kaderen in een perspectief van erkenning en excuses, na een dialoog- en onderhandelingsprocedure met de getroffen gemeenschappen en indien die maatregelen expliciet bestemd zijn om de blijvende schade van de kolonisatie te vergoeden²⁸⁴.

Symbolisch herstel

De draagwijdte maar ook, en vooral, de limieten van het materiële herstel wijzen op het belang van symbolischere maatregelen. In dat opzicht speelt de bijzondere commissie, als vertegenwoordiger van de Belgische natie, een essentiële rol. Het symbolisch herstel groepeerde twee reeksen maatregelen: enerzijds de officiële excuses en anderzijds de maatregelen inzake gedenktekens, herdenking en rehabilitatie. Die maatregelen kunnen niet afzonderlijk worden bekeken. Om doeltreffend te zijn, moeten ze deel uitmaken van een geïntegreerde aanpak (dat wil zeggen dat ze gepaard moeten gaan met andere soorten van herstel). Zoals uitgelegd in tal van antwoorden op de vragenlijsten die tijdens de initiële fase van de commissie werden verstuurd, lijken de meeste van de overwogen maatregelen te moeten worden gecombineerd om enige vorm van geloofwaardigheid te garanderen: “Een cheque zonder excuses zou onfatsoenlijk zijn”; “excuses aanbieden zonder enig concreet herstel getuigt niet van enige bewustwording”; “ik verwacht niet enkel woorden, maar ook een inspanning, iets dat ‘kost’ en mij bewijst dat er een verandering heeft plaatsgevonden”²⁸⁵.

(1) Officiële verontschuldigen

De kwestie van de officiële verontschuldigen kwam meermaals aan bod op de door de commissie georganiseerde hoorzittingen. Om in dat opzicht betekenisverschuivingen te voorkomen, dringt een conceptuele **verduidelijking** zich op. Het begrip 'officiële verontschuldiging' dekt niet dat van 'collectieve vergiffenis' (die in het verslag wordt opgevat als een vergiffenis van gemeenschap tot gemeenschap, veeleer dan van mens tot mens). De antwoorden op de vragenlijst die in het kader van de eerste raadplegingen werd verzonden,

²⁸⁴ Zie hierover de uiteenzetting van Emmanuel Klimis op de hoorzittingen van 26 september 2022, alsook het eerste deskundigenverslag, blz. 504 e.v. Diezelfde redenering heeft betrekking op de kwijtschelding van de bilaterale schuld (soms vermeld in het kader van de hoorzittingen). Bij de vorige schuldverlichtingen werden de bilaterale schulden van Burundi en Rwanda kwijtgescholden. Voor Congo werd zo’n 500 miljoen euro of 85% van de uitstaande schuld kwijtgescholden in 2011, rekening houdend met de positie van Congo als arm land met een hoge schuldenlast (HIPC) volgens de normen van het Internationaal Monetair Fonds (IMF). Maar die kwijtscheldingen zijn nooit een poging tot herstel van het historische onrecht geweest.

²⁸⁵ Deze antwoorden op de vragenlijsten werden geanonimiseerd.

bevestigen dat daaromtrent enige verwarring bestaat. Die begrippen, vaak met elkaar gelijkgesteld, verwijzen absoluut niet naar dezelfde verschijnselen. Het is dus nuttig een onderscheid te maken tussen de privésfeer en de openbare sfeer. Vanuit een strikt persoonlijk standpunt kan vergiffenis worden geschonken onder bepaalde voorwaarden (die verschillen naargelang van de specialisten ter zake). Alleen in die omstandigheden lijkt het gerechtvaardigd van vergiffenis te spreken. Vergiffenis kan geenszins worden geschonken door een instelling, die daartoe een beslissing zou nemen als rechtspersoon zonder inspraak van de individuele betrokkenen. Noch de Staat, noch een volk, noch de geschiedenis kan aanspraak maken op het schenken van vergiffenis.

Het collectieve gebruik van vergiffenis roept inderdaad op twee niveaus vragen op aangaande wie wat vertegenwoordigt: er zijn enerzijds ‘vertegenwoordigers’ die vergiffenis vragen voor feiten die ze niet zelf hebben gepleegd, en anderzijds ‘vertegenwoordigers’ die vergiffenis schenken in naam van slachtoffers die dat zelf niet meer kunnen doen. Geen enkele van die vertegenwoordigende functies is evenwel vanzelfsprekend. Zoals filosoof Hans Jonas stelt, kan er geen sprake zijn van vergeving zonder leven. Vergeving is een gebaar dat van moed en generositeit getuigt en kan enkel door de slachtoffers worden geschonken. Indien zij niet meer in leven zijn, is vergeving bijgevolg materieel onmogelijk. Volgens Hans Jonas moeten de mechanismen die tot massageweld leiden, worden geanalyseerd, moet men zichzelf opleggen te doen wat men kan om het af te wenden, maar "mag men niet doen alsof men het herstelt wanneer het te laat is en er geen geklaag meer weerklinkt"²⁸⁶. In diezelfde zin verzet Vladimir Jankélévitch zich tegen het idee van vergiffenis na een misdaad: “Het staat iedereen vrij de beledigingen te vergeven die hij persoonlijk heeft ondergaan, indien hij dat goedvindt. Maar met welk recht zou hij die van anderen vergeven?”²⁸⁷.

In het licht van bovenstaande argumenten lijkt het moeilijk om voor collectieve vergiffenis te pleiten. Deze vaststelling laat toe verwarring te voorkomen. Die conclusie doet evenwel geenszins afbreuk aan de vaak positieve impact van de erkenning van misdaden en van het aanbieden van officiële excuses voor die misdaden. Dit soort aanpak mag zeker niet cynisch worden benaderd, maar moet in zijn context worden geplaatst. Het is vanzelfsprekend dat het aanbieden van officiële excuses het individu dat in zijn wezen of in zijn omgeving is getroffen,

²⁸⁶ Hans Jonas, *Le concept de Dieu après Auschwitz*, Parijs, Rivages Poche, 1994, blz. 68–69.

²⁸⁷ Vladimir Jankélévitch, *L’imprescriptible : Pardonner ? Dans l’honneur et la dignité*, Parijs, Le Seuil, 1986, blz. 55.

niet ten volle kan troosten²⁸⁸. In dat geval kan de kritische assumptie van een vorm van verantwoordelijkheid gunstig zijn voor een nieuwe start in de betrekkingen tussen gemeenschappen of Staten die door een gewelddadig verleden verscheurd zijn.

De aanpak wordt duidelijker wanneer het onderscheid tussen **schuld en verantwoordelijkheid** (zie hierboven) voor ogen wordt gehouden. Excuses vinden hun grondslag niet in een vorm van schuld (voor daden die het individu persoonlijk zou hebben gepleegd), maar in de bewustwording van een verantwoordelijkheid die men als vertegenwoordiger van de Staat in wiens naam gewelddaden werden gepleegd, moet opnemen²⁸⁹. Tal van gevallen illustreren de dynamiek. In maart 2020 biedt Koning Willem-Alexander van Nederland officiële excuses aan Jakarta aan voor het geweld tijdens de onafhankelijkheidsoorlog in Indochina²⁹⁰. Ook voor België werden er tal van voorbeelden vermeld in dit verslag. In april 2000 reist oud-premier Guy Verhofstadt naar Kigali om in naam van de Belgische Staat officiële excuses aan te bieden omdat ze de Rwandese bevolking in de steek heeft gelaten door te beslissen om de Belgische VN-troepen terug te trekken in de eerste dagen van de genocide op de Tutsi's. Twee jaar later biedt oud-minister van Buitenlandse Zaken Louis Michel in een verklaring die hij in de Kamer van volksvertegenwoordigers voorleest zijn excuses aan voor de rol van België in de moord op Patrice Lumumba. Ook de behandeling van metiskinderen leidde tot een golf van excuses, zowel door het Vlaams Parlement, als de katholieke Kerk en oud-premier Charles Michel²⁹¹.

In het eerste deskundigenverslag legt Martien Schotsmans uit dat excuses pas werkzaam zijn als ze het resultaat zijn van een onderhandelingsproces tussen de 'verontschuldiger' en de ontvangers ervan, over de vorm, de inhoud, en het plechtige kader dat hiervoor gepast wordt geacht. Ze moeten een erkenning inhouden van de historische feiten en van elk van de begane onrechtmatige handelingen - zonder sommige ervan te verdoezelen in een meer algemene

²⁸⁸ Voor het gewelddadige karakter van de 'troostpogingen' die op ontkenning lijken, zie Michaël Foessel, *Le temps de la consolation*, Parijs, Seuil, 2015, blz. 28 e.v. Over de limieten van een aanpak van het 'therapeutische' type, zie Claire Moon, *Narrating Political Reconciliation: South Africa's Truth and Reconciliation Commission*, Lanham, MD, Lexington Books, 2008.

²⁸⁹ Zie hierover het eerste deskundigenverslag, blz. 490 e.v. Voor dit thema zijn de resultaten van een bevolkingsonderzoek in Vlaanderen in april 2019 interessant. De vraag had betrekking op de mogelijkheid dat België officieel verontschuldigen zou aanbieden aan Congo voor misdaden die tijdens de kolonisatie zijn begaan: 51% was het daarmee eens, terwijl 32% tegen was. Vooral jongeren onder de 34 jaar waren onbeslist (Politieke Barometer VRT & De Standaard & RTBF & La libre, maart-april 2019, https://static.standaard.be/Assets/Images_Upload/2019/04/24/peiling-vla.pdf).

²⁹⁰ Wat diezelfde aanpak door ondernemingen betreft, zie onder meer de excuses van ABN AMRO in 2022 voor de betrokkenheid van sommige van zijn wettelijke voorgangers in de slavenhandel en de slavernij in de plantages (<https://www.abnamro.com/nl/nieuws/abn-amro-maakt-excuses-voor-historische-betrokkenheid-bij-slavernij>).

²⁹¹ Over datzelfde thema, zie Berber Bevernage, "Politieke verontschuldigen in België. Enkele bedenkingen over een morele en politieke economie", *Low Countries Historical Review*, 129 (4), 2014, blz. 79-90.

verontschuldiging of te verzachten door een verwijzing naar de toenmalige context²⁹². Excuses drukken niet enkel spijt en empathie uit, maar ook de bewustwording van de ernst van de gepleegde feiten en de wil om een vorm van verantwoordelijkheid ter zake op te nemen. Er is geen sprake van rechtvaardiging of een bladzijde omdraaien. De excuses worden uitgesproken om de toekomst te openen, niet om zich erachter te verschuilen.

In een verslag van 2019 spoort de werkgroep van de Verenigde Naties voor Afro-descendenten de regering aan excuses aan te bieden voor de ‘gruweldaden tijdens de kolonisatie’ en verduidelijkt dat het recht op herstel voor gruweldaden uit het verleden niet verjaart²⁹³. De verklaringen hierover van Eerste minister Alexander De Croo en de spijtbetuigingen van Koning Filip in zijn brief van 30 juni 2020 en op 8 juni 2022 in Kinshasa werden over het algemeen gunstig onthaald in zowel België als Congo. Sommigen hebben het ontbreken van formele excuses betreurd door te wijzen op het onderscheid tussen ‘spijt’ en ‘excuses’: die laatste drukken niet enkel empathie uit voor het leed dat aan een groep slachtoffers werd berokkend, maar ook een zekere verantwoordelijkheid voor wat gebeurd is en een verbintenis naar de toekomst toe²⁹⁴.

Dat onderscheid is ook beslissend om de eindverklaring van de Wereldconferentie over racisme en rassendiscriminatie van 2001 in Durban te snappen. Voornoemde verklaring is het resultaat van moeilijke politieke onderhandelingen tussen de lidstaten van de Verenigde Naties. Ze drukt uiteindelijk “berouw” uit voor “het enorme menselijke leed en het tragische lot van miljoenen mannen, vrouwen en kinderen ten gevolge van de slavernij, de slavenhandel, de trans-Atlantische slavenhandel, de apartheid, het kolonialisme en de genocide”²⁹⁵. De verklaring stipt ook aan dat een aantal landen excuses hebben aangeboden, maar ze gaat niet zover om dergelijke excuses te eisen of aan te bevelen.

De **terughoudendheid** om officiële excuses aan te bieden lijkt grotendeels ingegeven door de vrees dat deze excuses het pad openen naar grootschalige schadevergoedingen. De sprekers die in het kader van de commissie werden gehoord, zijn echter van mening dat deze vrees

²⁹² *Ibidem*, blz. 492 e.v.

²⁹³ Zie de verklaring van de expertengroep van de Verenigde Naties op 11 februari 2019: <https://www.ohchr.org/fr/2019/02/statement-media-united-nations-working-group-experts-people-african-descent-conclusion-its>.

²⁹⁴ Over dit onderscheid, zie de uiteenzettingen van Joel Quirk op 4 juli 2022 en Stephan Parmentier op 27 juni 2022. Zie ook de aanbevelingen van de Waarheids- en verzoeningscommissie van de Burundese Senaat. Volgens die aanbevelingen rechtvaardigt de administratieve hervorming van 1925-1929, die het etnische antagonisme tussen Hutu en Tutsi gevoed heeft, dat "vergifenis wordt gevraagd aan het Burundese volk" (zie voornoemd Communiqué van 30 en 31 juli 2020).

²⁹⁵ Over die verklaring, zie hierboven - <https://www.un.org/WCAR/durban.pdf>.

ongegrond is²⁹⁶. Ten eerste heeft het aanbieden van officiële excuses geen enkele impact op de procedurele hinderpalen die elke vordering tot schadevergoeding tegen de Belgische Staat voor een nationale of internationale rechtbank bemoeilijken (die hinderpalen houden hoofdzakelijk verband met kwesties zoals het de verjaring en de afstand van vordering, de immuniteit van de Staat of de vereiste instemming met de rechtsmacht van het Internationaal Gerechtshof²⁹⁷). Het aanbieden van excuses heeft evenmin een weerslag op de eis om een duidelijk oorzakelijk verband aan te tonen tussen het foutieve gedrag en de vergoedbare schade die eruit voortvloeit.

Ten tweede zijn de excuses niet de ‘oorzaak’ van het aantonen van ongeoorloofd gedrag, maar enkel het gevolg ervan. Ze zijn een van de mechanismen waarmee een Staat herstel kan aanbieden voor gewelddaden uit het verleden. De afwezigheid van excuses betekent daarentegen niet dat dergelijke gewelddaden niet hebben plaatsgevonden.

Ten derde zijn sommigen van mening dat excuses een impact kunnen hebben op de toepassing van het intertemporeel beginsel (door met terugwerkende kracht de verantwoordelijkheid te erkennen voor handelingen die nog niet illegaal waren in internationaal recht op het moment waarop ze werden gesteld). De Commissie voor internationaal recht van de Verenigde Naties wijst er evenwel op dat “het opnemen van verantwoordelijkheid met terugwerkende kracht” uitzonderlijk is en geeft er geen enkel voorbeeld van²⁹⁸.

Een laatste argument is dat België, door eventueel excuses aan te bieden voor het onrecht tijdens de koloniale periode, daarmee niet onmiddellijk erkent dat het kolonialisme al voor 1960 tegen het internationaal recht indruiste. Zolang de excuses niet expliciet zijn geformuleerd als een erkenning met terugwerkende kracht van de juridische verantwoordelijkheid, kunnen ze bijgevolg in beginsel geen eisen tot schadevergoeding rechtvaardigen²⁹⁹. Het is trouwens interessant aan te stippen dat er in het Belgische recht eensgezindheid bestaat dat “een

²⁹⁶ Zie met name Stephan Parmentier op 27 juni 2022, alsook Luke Moffett en Joel Quirk op 4 juli 2022.

²⁹⁷ Burundi en Rwanda hebben geen verklaring gedaan waarin ze de bindende rechtspraak van het Internationaal Gerechtshof erkennen. Ze kunnen een dergelijke verklaring dus niet inroepen om een hypothetische rechtspleging tegen België in te stellen bij het Hof. Congo zou dit kunnen doen (rekening houdend met een gedane verklaring ter zake), maar rechtszaken kunnen enkel betrekking hebben op feiten van na juli 1948.

²⁹⁸ Zie hierover het verslag van de 53e vergadering van de *International Law Commission* (“Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with commentaries”, 2001, https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf, blz. 58, (6) en nota 227).

²⁹⁹ Een van de interessante voorbeelden ter zake is de gemeenschappelijke Duits-Namibische verklaring van 2021 (die voorziet in excuses en een financiële bijdrage voor de heropbouw en de ontwikkeling). Die verklaring erkent dat het geweld tegen de Herero en de Nama “in het hedendaagse perspectief” als genocide zou worden gekwalificeerd. Ze wijst er voorts expliciet op dat “[d]e twee regeringen de mening delen dat voormelde bedragen alle financiële aspecten regelen van de kwesties betreffende het verleden die in deze gemeenschappelijke verklaring worden aangekaart” (par. 20), <https://www.parliament.na/wp-content/uploads/2021/09/Joint-Declaration-Dokument-Genocide-rt.pdf>.

bekentenis nooit betrekking kan hebben op een juridische kwalificatie en dus op de oplossing die aan een geschil moet worden gegeven. Een erkenning van fout, schuld of aansprakelijkheid komt dus niet in aanmerking als buitengerechterlijke bekentenis”³⁰⁰.

(2) *Gedenktekens en herdenking*

Met het aanbieden van excuses zijn niet alle mechanismen voor symbolisch herstel uitgeput. Ook de kwesties betreffende dat wat de Angelsaksen *memoralisation* noemen, blijken beslissend te zijn. Die kwesties hebben zowel betrekking op de inrichting van de openbare ruimte als de herdenking van gebeurtenissen die lang onzichtbaar zijn geweest. De dekolonisatie van de openbare ruimte zorgde tijdens de door de commissie georganiseerde hoorzittingen voor verhitte debatten. Terwijl de bouw van een standbeeld, een museum of een gedenkplaats op niet te veel moeilijkheden lijkt te stoten, blijkt hun afbraak veel gevoeliger te zijn. De vragen zijn legio: moeten we de standbeelden van hun voetstuk halen, in een museum bewaren, smelten om iets nieuws te creëren³⁰¹, ze laten waar ze zijn en uitleg toevoegen om kritische geesten te stimuleren of ze in perspectief plaatsen door nieuwe monumenten toe te voegen? Moet de openbare ruimte worden beschouwd als een palimpsest waarop elke periode haar sporen nalaat of impliceert de dekolonisatie dat sommige, als beledigend ervaren sporen worden gewist?

De uitwisselingen hebben niet tot *een* uniek antwoord op al die vragen geleid. Het bestaan van een duidelijke **dissensus** weerspiegelt het gevarieerde, divergente en zelfs tegenstrijdige karakter van de meningen en verwachtingen ter zake³⁰². Het verslag van de werkgroep voor de dekolonisering van de openbare ruimte in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest³⁰³, alsook meerdere plaatselijke initiatieven (in Oostende of Gent bijvoorbeeld³⁰⁴) wijzen erop dat het niet de bedoeling is de problematiek onwrikbaar vast te leggen door een maatregel af te kondigen die systematisch van toepassing zou zijn in het stedelijke landschap, maar om een dialoog op

³⁰⁰ Zie Wannes Vandenbussche, “Betuigen wij ook beter onze spijt dan ons te verontschuldigen?”, *Leuven Blog for Public Law*, 02-06-2020, <https://www.leuvenpubliclaw.com/betuigen-wij-ook-beter-onze-spijt-dan-ons-te-verontschuldigen/>.

³⁰¹ Zie de uiteenzettingen van Margot Luyckfasseel en Georgine Dibua (leden van de werkgroep voor de dekolonisering van de openbare ruimte in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest) op de hoorzittingen van 21 februari 2022. Een van de pistes die deze werkgroep voorstelt, is om het ruiterstandbeeld van Leopold II op het Troonplein om te smelten in een herdenkingsmonument ter ere van de slachtoffers van de kolonisatie (verslag beschikbaar op: <https://cloud.urban.brussels/s/aiCpR5pw4j2E9rR>, februari 2022, blz. 228).

³⁰² Enkele verenigingen die rond het thema van de dekolonisatie van de openbare ruimte in Brussel werken, zijn: *Bakushinta*, *Bamko*, *Change*, *le Collectif Mémoire Coloniale* en *Lutte contre les Discriminations*.

³⁰³ Zie de voorstelling van dit verslag door staatssecretaris Pascal Smet op de hoorzittingen van 22 februari 2022.

³⁰⁴ Zie hierover de hoorzittingen van 22 februari 2022.

gang te brengen die alle aanwezige partijen toelaat hun beslissing zo goed mogelijk op elkaar af te stemmen, terwijl iedereen zich gerespecteerd voelt³⁰⁵.

De kwestie van de openbare ruimte heeft ook betrekking op de gewezen gekoloniseerde gebieden. België kan niets opleggen op het vlak van ruimtelijke ordening in Burundi, Congo of Rwanda, maar zou de oprichting kunnen aanmoedigen en financieren van monumenten of gedenktekens op symbolisch geachte plaatsen of in regio's die lange tijd genegeerd werden terwijl het leed er groot was. In het geval van Burundi, om maar één concreet voorbeeld te nemen, lijkt het verhaal van de vernederingen en de dwangarbeid nog sterk te leven in heel wat regio's. Meerdere gesprekspartners tijdens het bezoek van de parlementaire delegatie zijn van mening dat die "plaatsen van gekwetste herinneringen" het verdienen om vandaag met respect en creativiteit behandeld te worden.

In België creëert de kwestie van de dekolonisatie van de openbare ruimte ook mogelijkheden voor reflectie binnen de plaatselijke gemeenschappen over de straatnamen in hun wijken³⁰⁶. Zoals aangestipt door de werkgroep die de kwestie in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest heeft bestudeerd, kunnen verschillende initiatieven worden genomen om de levensloop van Congolezen, Rwandezen, Burundezen en Belgen van Congolese, Rwandese en Burundese herkomst tijdens de koloniale en postkoloniale periode te eren. De namen van Paul Bonga Bonga, Augusta Chiwy, Paul Panda Farnana, Adou Elenga, Mathilde Idalie Huysmans, Lusinga Iwa Ng'ombe, Simon Kimbangu, Joseph Malula, Marie Muil, Louis Rwagasore, Lomami Tshibamba werden vermeld³⁰⁷. Op de hoorzittingen werden diverse pistes voorgesteld voor de te creëren gedenktekens, zowel ter herinnering van de slachtoffers van de menselijke dierentuinen of, in een heel andere context, de Congolezen, Burundezen en Rwandezen die hebben meegevochten in de Eerste of Tweede Wereldoorlog³⁰⁸.

³⁰⁵ Zie hierover de dagelijkse ervaring van Sébastien Kayembe N'Kokesha (in het kader van een openbare ruimte die misprijzend en zelfs vijandig wordt bevonden) op de hoorzittingen van 8 juli 2022.

³⁰⁶ Zie hierover de conferentie "Colonisation et décolonisation. Quelle place dans l'odonymie bruxelloise ?" door Chantal Kesteloot, Académie royale de Belgique (Collège Belgique), op 16 maart 2021.

³⁰⁷ Zie het verslag "Voor de dekolonisering van de openbare ruimte", *op. cit.*, blz. 224. In Frankrijk werd een soortgelijk initiatief genomen. In 2019 ondertekende Geneviève Darrieussecq, staatssecretaris bij de minister van Defensie, een overeenkomst met de *Association des maires de France et des présidents d'intercommunalité* om een lijst met honderd namen samen te stellen voor de naamgeving van straten, pleinen en scholen in de Franse steden en dorpen. Zie

<https://www.memoiredeshommes.sga.defense.gouv.fr/fr/article.php?larub=286&titre=combattants-africains-de-la-seconde-guerre-mondiale>

³⁰⁸ Guy Vanthemsche, "Les deux guerres mondiales : un tournant dans l'histoire du Congo et des Congolais", in Idesbald Goddeeris, Amandine Lauro en Guy Vanthemsche (dir.), *op. cit.*, blz. 69-79.

Op een ander vlak dan de openbare ruimte, namelijk dat van de nationale **kalender** gaan meerdere stemmen op om een jaarlijkse herdenkingsdag voor de koloniale geschiedenis in te voeren. Het doel van een dergelijke herdenking kan drieledig zijn: de nagedachtenis van de slachtoffers van de kolonisatie in ere houden, eer betuigen aan het verzet van Burundezers, Congolezen en Rwandezers, aandringen op het niet-herhalen van neokoloniaal gedrag (zowel op politiek, economisch als sociaal vlak). Ook het idee om de onafhankelijkheid van Burundi, Congo en Rwanda te herdenken is een van de initiatieven die voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest worden voorgesteld³⁰⁹. Naast de figuren die worden geëerd, is het nuttig te wijzen op het belang van artistieke uitdrukkingvormen ter ondersteuning van de herdenkingsactiviteiten, zoals tentoonstellingen, toneelstukken, opera's, performances, concerten, choreografieën, sprookjes, schilderijen of stripverhalen. Deze uitdrukkingvormen kunnen cruciaal zijn om de bewustmaking en de creatie van reflectie- en rouwruimten te bevorderen³¹⁰. Ze zouden met name kunnen worden gesteund door federale en/of gewestelijke subsidies naar het voorbeeld van de herdenkingen 14-18.

Al die herdenkingsvormen steunen op de erkenning van de geschiedenis van elk van de drie betrokken landen. Het is hierbij beslissend om de werken over Burundi en Rwanda meer te valoriseren door wetenschappelijk onderzoek en de verzameling van uitgebreide getuigenissen te stimuleren in die twee landen die te vaak onderbelicht gebleven zijn tijdens de werkzaamheden van de commissie.

Tot slot dekt het begrip 'rehabilitatie' een brede waaier aan maatregelen, zoals de uitgifte van geboortecertificaten of van documenten die de Belgische nationaliteit toekennen aan specifieke slachtoffergroepen (zoals de metissen), het wissen uit het strafregister van personen die tijdens de koloniale periode voor verzetsdaden werden veroordeeld (zoals het voornoemde geval van Simon Kimbangu) of het aanmoedigen en financieren van therapeutische tools om de ervaren of overgeleverde traumatische herinneringen te behandelen³¹¹.

³⁰⁹ *Ibidem*, blz. 220.

³¹⁰ Over de fundamentele rol van kunst, zie met name de uiteenzettingen van In Koli Jean Bophane en Pie Tshibanda op de hoorzittingen van 8 juli 2022, van Géraldine Tobé op 15 juli 2022 en van Marie-Louise Sibazuri op 18 juli 2022.

³¹¹ Zie hierover de uiteenzetting van An Michels (Team Leader Psychosocial Support Unit, Victims and Witnesses Section, Internationaal Strafhof) op 29 november 2021. Over de overdracht van herinneringen aan het massageweld, zie Aline Cordonnier *et al.*, "Collective Memory: an hourglass between the collective and the individual", *Memory, Mind & Media*, 1, 2022.

Garanties van niet-herhaling

Na een conflict of een periode van onderdrukking spelen de garanties van niet-herhaling een cruciale rol in de preventie van toekomstige mensenrechtenschendingen. Ze steunen vaak op institutionele hervormingen (met name op het vlak van justitie of veiligheid), alsook op geschiedenisprogramma's. Naast die institutionele en educatieve hervormingen beoogt elke garantie van niet-herhaling een wijziging van **houding**, wat een conditio sine qua non is om duurzame politieke en sociale veranderingen op gang te brengen. Bij historisch onrecht is het concept van de niet-herhaling niet bedoeld om de gewelddadige gebeurtenissen als zodanig te voorkomen. Het kolonialisme zal zich niet letterlijk herhalen, maar de koloniale beelden en de racistische ideologie die aan de grondslag van het kolonialisme lag, leven in vele opzichten voort en kunnen zich van generatie op generatie blijven herhalen.

Om het hoofd te bieden aan deze blijvende gevolgen van de kolonisatie concentreren de garanties van niet-herhaling zich niet zozeer op de studie van uit hun context gehaalde gewelddadige gebeurtenissen uit het verleden, maar op de structurele elementen die de massale mensenrechtenschendingen decennialang hebben mogelijk gemaakt en een bron blijven van vaak aangeklaagde discriminatie en ongelijkheden (op het vlak van tewerkstelling, huisvesting of onderwijs)³¹². In dat kader bestaan de garanties van niet-herhaling uit maatregelen ter bevordering van (1) een maatschappij waarin Belgen van elke herkomst als gelijke en gerespecteerde burgers kunnen samenleven, alsook (2) internationale betrekkingen (tussen België en Burundi, Congo en Rwanda) die eveneens op gelijkheid en respect steunen³¹³. Het perspectief is identiek wanneer de Hoge commissaris voor de Mensenrechten van de Verenigde Naties, Michelle Bachelet, zegt dat “herstel nodig is om de verhoudingen van discriminatie en ongelijkheid om te vormen en zich wederzijds te verbinden en in elkaar te investeren voor een sterkere en veerkrachtigere toekomst waar er gelijkheid en non-discriminatie voor iedereen

³¹² Ter herinnering, in 2011, 2017 en 2022 heeft UNIA, het Interfederaal Gelijkekansencentrum, verslagen gepubliceerd die allemaal de blijvende invloed bevestigen van de koloniale geschiedenis op de voorstelling van personen met een zwarte huidskleur (zie hieronder). Voor het jongste verslag van Unia ter zake, zie <https://www.unia.be/nl/publicaties-statistieken/publicaties/discriminatie-van-personen-van-afrikaanse-origine-2022>. Zie ook Pieter-Paul Verhaeghe, Ad Coenen, Sarah Demart, Koen Van der Bracht en Bart Van de Putte, “Discrimibrux: Discriminatie door vastgoedmakelaars op de private huurwoningmarkt van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest”, Universiteit Gent, 2017 en Sarah Demart, Bruno Schoumaker, Marie Godin en Ilke Adam, “Burgers met Afrikaanse roots: een portret van Congolese, Rwandese en Burundese Belgen”, Brussel, Koning Boudewijnstichting, 2017. Ook dit verslag is online toegankelijk: <https://en.calameo.com/read/0017742954bdc5cacc5d0?authid=uihyjrqljg2O>.

³¹³ Over het buitenlandbeleid van België ten overstaan van Burundi, Congo en Rwanda, zie de uiteenzetting van Johan Swinnen op de hoorzittingen van 26 september 2022.

is”³¹⁴. Onder alle garanties van niet-herhaling kregen twee soorten maatregelen veel aandacht tijdens de werkzaamheden van de commissie: de strijd tegen racisme en discriminatie, alsook het onderwijs over de geschiedenis van het kolonialisme.

(1) Strijd tegen racisme en discriminatie

Tal van uiteenzettingen hebben herhaald dat de onafhankelijkheid niet tot het einde van het kolonialisme heeft geleid³¹⁵. Meer dan 60 jaar na die onafhankelijkheid bestaat er nog steeds een vorm van systemisch racisme dat de marginalisering en uitsluiting van Afro-descendenten bestendigt (zie hierboven). De lancering van het vierde *Décennie internationale de l'élimination du colonialisme* (periode 2021-2030) door de Verenigde Naties is symptomatisch hiervoor. Vandaar het belang om mechanismen op te sporen die de sociale en internationale betrekkingen in de richting van een ‘deracialisering’ kunnen duwen³¹⁶.

In dit kader lijkt het aannemen en invoeren van een **nationale strategie** om racisme te bestrijden een prioriteit te zijn. Er is een brede dynamiek. Zoals Martien Schotmans aanstipt in het eerste deskundigenverslag is het cruciaal om leerkrachten te helpen om outreach over racisme en discriminatie te integreren, beleidsgericht onderzoek over deze onderwerpen te ondersteunen, de financiering van antiracismeverenigingen te garanderen, een publieke outreachcampagne met het oog op een betere kennis en een beter begrip van de erfenis van het Belgisch kolonialisme te ondersteunen en om bewustmakingsactiviteiten die gericht zijn op het deconstrueren van de mythe van beschaving als doel van het kolonialisme te ondersteunen³¹⁷. Elk van die doelstellingen moet worden nagestreefd en mensen van Afrikaanse afkomst moeten bij het ontwerp en de uitvoering ervan worden betrokken³¹⁸.

³¹⁴ Verklaring van 16 juli 2021, <https://www.ohchr.org/fr/stories/2021/07/high-commissioner-acknowledging-and-confronting-historical-legacies-crucial-racial>.

³¹⁵ Zie met name de uiteenzetting van Emmanuel Tshimanga op de hoorzittingen van 19 september 2022, de uiteenzetting van Laurent Kasindi op 15 juli 2022, alsook het hoofdstuk van Anne Wetsi Mpoma in het eerste deskundigenverslag (“De hedendaagse vormen van kolonialisme of de verbanden tussen kolonialisme en racisme vandaag”, *op. cit.*, blz. 633 e.v.).

³¹⁶ Over het begrip ‘deracialisering’, zie met name de werkzaamheden van Magali Bessone, *op. cit.*

³¹⁷ Zie het eerste deskundigenverslag, blz. 501 e.v.

³¹⁸ Over het belang van een inclusieve dialoog, zie de uiteenzetting van Valérie Arnould op de hoorzittingen van 7 juni 2022. Haar woorden waren verhelderend: “Waarover heeft men het exact wanneer men aanneemt dat herstel moet voortvloeien uit een inclusieve dialoog? Laten we duidelijk zijn: het gaat niet over procedurele raadplegingen volgens een *tick-box approach*, zoals dat in het Engels heet. Het betekent de organisatie van procedures en structuren die voor iedereen toegankelijk zijn, maar ook de creatie van open en transparante discussieruimten waar betwisting, debatten en de uitdrukking van een waaier aan perspectieven mogelijk zijn – inclusief niet-Westerse en niet-Belgische standpunten”.

Die woorden verdienen twee toelichtingen. De eerste heeft betrekking op het pluralisme van de standpunten vertolkt door individuen die tot de categorie ‘diaspora’ behoren. Dit geheel is verre van homogeen en kenmerkt zich door een diversiteit en dynamisme die de tegenpool zijn van een zogezegd typische houding van ‘de’ diaspora. De tweede toelichting heeft betrekking op de omvang van de groepen die door racisme en discriminatie worden gevisieerd. Hoewel deze reflectie in het bijzonder de nadruk legt op de ervaring van de Belgen van Burundese, Congolese en Rwandese herkomst, verdoezelt ze niet het feit dat ook talrijke Belgen die afstammen van families uit de rest van Afrika door discriminatie worden getroffen. De bestaande studies en het eerste deskundigenverslag tonen evenwel een dat er een verband is tussen de clichés in verband met het koloniaal verleden en de clichés van vandaag, wat betekent dat het ‘racisme tegen zwarten in België’ op een zeer specifieke manier functioneert³¹⁹.

Dit fenomeen werd door tal van getuigenissen op de hoorzittingen van de commissie bevestigd. Laurent Kasindi licht het als volgt toe: “Wij, afstammelingen van de gekoloniseerde volkeren, zijn nog niet lang genoeg op de wereld om de fysieke en directe sporen van de kolonisatie te dragen, maar binnenin zijn we sterk getekend door het gevoel van minderwaardigheid dat wordt gevoed door de ervaren ongelijkheden, ontnomen kansen, discriminaties en armoede”³²⁰.

Er werden diverse initiatieven genomen om te strijden tegen dat wat Astrid Jamar beschrijft als een vorm van ‘koloniale duurzaamheid’ en tegen het structurele onrecht dat de Afro-descendenten blijft marginaliseren³²¹. In het Brussels Hoofdstedelijk Gewest werd een ‘Stop Racisme’-campagne met de titel ‘BrusselsYouCanDoIt’ gelanceerd. Ze is opgezet rond vier hoofdpijlers: toegang tot arbeid, toegang tot huisvesting, strijd tegen cyberhaat en strijd tegen dagelijks racisme³²². Een coalitie van 67 Franstalige en Nederlandstalige antiracistische organisaties hebben trouwens een nationaal actieplan tegen racisme (NAPAR) ontworpen. In mei 2018 organiseerde die coalitie een informatiesessie in de Kamer van

³¹⁹ Zie met name de uiteenzetting van Sarah Demart op 19 september 2022, alsook Anne Wetsi Mpoma, “De hedendaagse vormen van kolonialisme of de verbanden tussen kolonialisme en racisme vandaag”, *op. cit.*, blz. 633 e.v. en Laure Uwase, “Analyse van het verband tussen anti-zwartracisme en kolonialisme”, *op. cit.*, blz. 556 e.v. Dat laatste hoofdstuk schetst de historische evolutie van de constructie van de ‘Zwarte’ van de Oudheid tot het kolonialisme, de verspreiding van het racisme tijdens de Belgische koloniale periode en de gevolgen van de alomtegenwoordigheid van clichés over zwarten in tal van domeinen. Zie ook Mireille-Tsheusi Robert, met de medewerking van Nicolas Rousseau, *Racisme anti-Noirs : entre méconnaissance et mépris*, Bergen, Éditions Couleur livres, 2016, en Adilson José Moreira, *Le racisme récréatif*, Parijs, Éditions Anacaona, 2020.

³²⁰ Laurent Kasindi op de hoorzittingen van 15 juli 2022.

³²¹ Over de bevordering en het blijvende karakter van de koloniale propaganda, zie de uiteenzetting van Julien Truddaïu op de hoorzittingen van 16 mei 2022.

³²² Zie de uiteenzetting van Paola Peebles Vlahovic, adviseur van Nawal Ben Hamou, staatssecretaris bij het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, op de hoorzittingen van 21 februari 2022. Zie website <https://youcandoit.brussels/>.

volksvertegenwoordigers met concrete voorstellen die in een Memorandum waren opgenomen³²³. Ze pleit sindsdien onverdroten voor een aanpak op basis van een niet-individualiserend, maar structureel concept van racisme. Het plan is vandaag nog steeds niet aangenomen.

2. Onderricht over de geschiedenis van het kolonialisme

Zoals in de inleiding op het historische deel van het eerste deskundigenverslag wordt herhaald, kan de geschiedenis niet worden gezien als een wetenschappelijke, abstracte en vaste reconstructie. Geschiedenis steunt op verhalen die voortdurend evolueren. Ze wordt niet enkel gedictieerd door de kilheid van het document, maar wortelt in uitdagingen, problematieken die rechtstreeks verband houden met de bekommernissen en emoties van het moment. Dat blijkt afdoende uit de werkzaamheden van de bijzondere commissie. Ook mondelinge getuigenissen, beleefde of overgeleverde herinneringen vormen grondstoffen voor historici. Zoals Gillian Mathys en Sarah Van Beurden uitleggen, wordt historisch werk geleid door initiële vragen die het onderzoek minstens gedeeltelijk bepalen omdat historische verhalen van nature selectief zijn. Ook de sociale positie van elke historicus heeft een impact op de vragen die hij stelt³²⁴. Vanuit die invalshoek lijkt geschiedenis een levende discipline die voortdurend 'bruist'.

Die aanpak van de geschiedenis is bepalend om te begrijpen hoe aan sociale eisen inzake kennis, erkenning, verantwoordelijkheid voor het koloniaal verleden van België moet worden voldaan. De overgrote meerderheid van de personen die op de hoorzittingen en tijdens het verblijf van de delegatie in Burundi, Congo en Rwanda werden gehoord, benadrukken het cruciale belang van het geschiedenisonderricht. Leden van het middenveld en getuigen, ongeacht of ze zich in Brussel, Vlaanderen, Wallonië, Bujumbura, Kinshasa of Kigali bevinden, vragen dat de Belgische Staat zich ertoe verbindt het onderricht over de geschiedenis van het kolonialisme te bevorderen. Het is voor elk van hen belangrijk om zich niet langer te beperken tot de geschiedenis van de politieke of administratieve structuren, maar om de **ervaringen** van 'gewone' vrouwen en mannen te onderzoeken en te **doen herleven**, net als de praktijken die de sociale, politieke en culturele realiteit van elk van de drie landen ingrijpend wijzigden³²⁵.

De eisen stemmen overeen en stellen de volgende pistes voor: zorg ervoor dat het geschiedenisonderwijs, van de lagere school tot de universiteit, onderwijs over het kolonialisme

³²³ Zie het Memorandum van de NAPA-coalitie: <https://naparbelgium.org/nl/>.

³²⁴ Zie de inleiding van het historisch deel van het eerste verslag van de experts, opgesteld door Gillian Mathys en Sarah Van Beurden, blz. 14.

³²⁵ *Ibidem*, blz. 14 en 15.

en de blijvende gevolgen daarvan omvat; ontwikkel specifieke opleidingsprogramma's over de geschiedenis van het kolonialisme en de gevolgen ervan voor de vertegenwoordigers van de Belgische Staat in verschillende sectoren (diplomatie, justitie, leger, politie); stel in heel België universitaire leerstoelen voor Afrikaanse studies in; diversifieer de Belgische academische wereld om te zorgen voor co-constructie en co-overdracht van verhalen in verband met de kolonisatie³²⁶; bevorder kwaliteitsvol onderwijs *in* de drie landen en *over* de drie landen hier in België. Die laatste eis impliceert het toegankelijk maken van elektronische tijdschriften, het bevorderen van uitwisselingen tussen Belgische, Burundese, Congolese en Rwandese middelbare scholieren, studenten, onderwijzers, docenten, onderzoekers en academici³²⁷.

Wetende dat koloniaal België amper in secundair en universitair onderwijs heeft geïnvesteerd, lijkt het bijzonder gepast om zich vandaag in die cruciale sector te engageren. Het is daarom essentieel om de **mobilititeit** van (Burundese, Congolese, Rwandese of Belgische) studenten en onderzoekers te faciliteren. Het equivalent van het Europese Erasmusprogramma zou kunnen worden overwogen om uitwisselingen in beide richtingen te garanderen (België - Grote Meren en omgekeerd). In principe kunnen studenten uit de drie landen een visum krijgen om verder te studeren in België (in het kader van een master of een doctoraat bijvoorbeeld). In de praktijk is de uitreiking van dit soort visums vaak een uitdaging. Het is dus belangrijk om de administratieve stappen voor vruchtbare wetenschappelijke samenwerkingen op voet van gelijkheid te faciliteren.

Dit soort aanpak wordt expliciet gevraagd door de Senaat van Burundi die, in een communiqué van 2018, vroeg om een commissie van onderzoekers in sociale wetenschappen uit Burundi, België en Duitsland (als gewezen koloniale machten) op te richten om de band te bestuderen tussen versterking van etnieën en sociaal-politieke deconstructie van de Burundese context, alsook de publicatie van een schoolboek waarin de koloniale geschiedenis aan bod komt³²⁸. Twee jaar later vroeg de Senaat van Burundi opnieuw aan België om financieel bij te dragen

³²⁶ Zie hierover Romain Landmeters, Enika Ngongo, Bérengère Piret en Nathalie Tousignant, “*De l’urgence d’enseigner la colonisation belge*”, *Le Soir*, 28 januari 2020.

Zie het verslag van de werkgroep over het koloniaal verleden, die werd gemandateerd door de Vlaamse Interuniversitaire Raad (VLIR) en de Conseil des Recteurs (CRef) (augustus 2020 – september 2021). Verschillende universiteiten van het land, waaronder KU Leuven, ULB en UCLouvain, hebben trouwens intern werkgroepen opgericht. Hun respectieve conclusies benadrukken de problematiek van de diversiteit, de toegang tot onderwijs en onderzoek en het beheer van het patrimonium betreffende de koloniale periode.

³²⁷ Over de rol van de onderwijzers en het cruciale belang van het basisonderwijs, zie in het bijzonder de uiteenzetting van Juliette Nijimbere op de hoorzittingen van 19 september 2022.

³²⁸ Voor de andere aanbevelingen, zie het document “Clôture des travaux de la retraite sénatoriale en commune Nyanza-Lac sur le thème de la réforme administrative du 21 août 1925 au Burundi et ses conséquences : Actions à mener”, 15 maart 2018.

tot de redactie van een schoolboek waarin de koloniale geschiedenis en de geschiedenis van de conflicten in Burundi van het koloniale tijdperk tot vandaag aan bod komen. De Senaat drong er trouwens op aan dat België zich ertoe verbindt de koloniale geschiedenis in België te onderwijzen en om de debatten over de kwestie van de etnieën in Burundi te steunen³²⁹.

Zoals in deze eisen wordt aangestipt, impliceert het onderricht over de geschiedenis van het kolonialisme de redactie van schoolboeken, zowel in België als in elk van de drie landen. De opeenvolgende hoorzittingen tijdens de werkzaamheden van de commissie hebben bevestigd dat de meeste jonge Belgen, Burundezen, Congolezen en Rwandezen hun eigen geschiedenis onvoldoende kennen³³⁰. In België is dit niet verwonderlijk als men de huidige **geschiedenisboeken** bekijkt. Zoals Karel Van Nieuwenhuyse uitlegt, wordt Centraal-Afrika, zoals voorgesteld in de schoolboeken, meestal gezien als een ‘terra nullius’. De komst van de Belgen wordt als het startpunt van de geschiedenis aangenomen. De schoolboeken zijn trouwens verre van precies wat bijvoorbeeld de moord op Patrice Lumumba betreft (België speelt er geen rol in, ondanks de conclusies van de commissie-Lumumba). De periode van de onafhankelijkheid en de dekolonisatie komt amper aan bod. Naast die historische beschrijvingen of weglatingen wordt het kolonialisme als systeem niet aangekaart. De plaatselijke volkeren worden eerder vanuit een hoofdzakelijk passief of instrumenteel oogpunt beschreven, dan vanuit een actieve optiek. Tot slot behouden de meeste schoolboeken een fundamenteel eurocentrische positie, wat op zijn minst gedeeltelijk verklaart waarom sommige jonge Afro-descendenten, en ruimer gezien, waarom sommige jonge immigranten het gevoel hebben dat ze nergens op ‘hun plaats’ zijn³³¹.

Onderzoek binnen de sociale psychologie over de kennis van het koloniale verleden versterkt dit. Zoals Laurent Licata benadrukt, is de kennis over het koloniale verleden miniem³³². De resultaten van een enquête in maart 2020 bij een representatieve steekproef van de Belgische

³²⁹ Zie “Communiqué final sanctionnant la retraite sénatoriale tenue au Grand Séminaire Jean-Paul II en province de Gitega”, 30-31 juli 2020.

³³⁰ Zie met name de tussenkomsten van Karel Van Nieuwenhuyse op de hoorzittingen van 19 september 2022, Joseph Gahama op 4 juli 2022, Assumpta Mugiraneza, ontmoet in Kigali op 8 september 2022 en de ontmoeting in Kinshasa met academici, waaronder hoogleraren geschiedenis op 2 september 2022.

³³¹ Karel Van Nieuwenhuyse, 19 september 2022. Zie zijn hoofdstuk “Increasing criticism and perspectivism: Belgian-Congolese (post)colonial history in Belgian secondary history education curricula and textbooks (1990-present)”, *Yearbook of the International Society of History Didactics/Jahrbuch der Internationalen Gesellschaft für Geschichtsdidaktik*, 36, 2015, blz. 183-204, alsook het project “Historisch denken over dekolonisatie in geschiedenisonderwijs: onderzoek naar de disciplinaire en burgerschapsimpact en naar opvattingen van Vlaamse leraren”, KU Leuven, 2018-2022.

³³² Zie onder meer Laurent Licata en Olivier Klein, “Regards croisés sur un passé commun : anciens colonisés et anciens coloniaux face à l’action belge au Congo”, in M. Sanchez-Mazas & Laurent Licata (dir.), *L’Autre : Regards psychosociaux*, Saint-Martin d’Hères, Presses Universitaires de Grenoble, 2005, blz. 241-277.

bevolking (1026 respondenten die uit de verschillende taalgemeenschappen komen) illustreren zijn woorden perfect: minder dan 15% van de respondenten kan het begin van de kolonisatie in de tijd situeren, zelfs met een foutmarge van 5 of 10 jaar (de respondenten vergissen zich of weten niet wanneer ze begonnen is), 20% van de respondenten weet wie Patrice Lumumba was en slechts 25,7% kent de rol van rubber tijdens Congo-Vrijstaat³³³.

Gelet op dergelijke resultaten moet dringend worden gedacht aan een ambitieus programma om niet enkel de schoolboeken te herzien en de academische samenwerking tussen de vier landen te bevorderen (*co-production of knowledge*)³³⁴, maar ook om de overdracht van kennis buiten het strikte kader van scholen of universiteiten te faciliteren. Op dit punt kan een hele reeks initiatieven worden aangemoedigd: getuigenissen in scholen, herdenkingsplaatsen over het koloniale verleden zoals cultuurhuizen, tentoonstellingen, virtuele platformen, boodschappen aan de jeugd (in jongerentaal, op hun sociale media), oprichting van zinvolle monumenten en symbolen (zie hierboven). Elk van die stappen kan enkel vruchtbaar zijn als de beweging het zuiver institutionele niveau overstijgt en zich uitbreidt naar leden van het Belgische middenveld en naar de Burundese, Congolese en Rwandese partners. Enkel een dergelijke beweging zal in staat zijn om het geheugen om te vormen van een ‘last’ tot een ‘kracht’³³⁵.

Besluit

Aan het eind van deze vaststellingen is het goed even terug te komen op de aanpak. De werkzaamheden van de commissie hebben heel wat struikelblokken aan het licht gebracht³³⁶. Twee daarvan moeten als waarschuwing onder de aandacht worden gebracht: arrogantie en misprijzen. Ze doen allebei alsof ze luisteren. De werkzaamheden van de commissie nodigen daarentegen uit tot nederigheid en respect. Als tegenpool van overheersing. Dit verslag is slechts een stap. Het sluit niets af. Het opent.

³³³ Roman Brauwiers, Zeger Verleye en Pieter Verheyen, “De steun voor dekolonisering in België in kaart gebracht: tussen politieke gevoeligheden en maatschappelijke aanvaarding”, *Tijdschrift Sociologie*, 3, 2022, blz. 128-162. Voor meer details hierover, zie de uiteenzetting van Laurent Licata op de hoorzittingen van 26 september 2022.

³³⁴ Zie hierover onder meer het project *Platform for African – European Studies*, dat een twintigtal Europese en Afrikaanse universiteiten verenigt. Zie de uiteenzetting van Patrick Develtere op de hoorzittingen van 21 februari 2022.

³³⁵ Hannah Arendt, *La crise de la culture. Huit exercices de pensée politique*, Parijs, Gallimard, 1995, blz. 13.

³³⁶ Zie onder meer de uiteenzettingen van Renier Nijskens op 23 mei 2022, van Patricia Naftali op 27 juni 2022, van Mukaruginiza Bwandinga op 8 juli 2022 en van Aliou Baldé op 18 juli 2022. Zie ook het persbericht van *Advocaten Zonder Grenzen* van 15 juni 2022: <https://asf.be/persbericht-bijzondere-parlementaire-commissie-belgisch-koloniaal-verleden-een-sluiting-in-december-2022-zal-haar-niet-toelaten-haar-mandaat-te-voltoeien/?lang=nl>

De vaststellingen zijn noch definitief, noch afgerond. Ze passen in een proces dat afstand doet van ontkenning of onverschilligheid. Racisme woekert zo sterk dat de inspanning niet in maanden of jaren kan worden geteld. Maar ze kan niet langer worden uitgesteld. Vele vertegenwoordigers van verenigingen zijn van mening dat deze bijzondere commissie ‘bijzonder laat’ komt³³⁷. De getuigenis van In Koli Jean Bophane in dit verband is veelzeggend: “Ik was zes jaar toen ik hier aankwam en iets meer dan zestig jaar later pleit ik nog steeds voor die dekolonisatie, voor antiracisme. Ik ben moe vandaag en mijn kinderen hebben niet zo veel geduld als ik”³³⁸. Daarom moet vandaag worden gecommuniceerd, geraadpleegd en gehandeld.

(1) Communiceer de resultaten van de werkzaamheden van de commissie buiten het forum van het Parlement. Dit impliceert interventies in de media, op sociale netwerken, documentaires, reportages, het verzamelen van getuigenissen, stripverhalen, kortom nieuwe schakels om opnieuw te lezen en andere verbanden te leggen, zowel in België, Burundi, Congo als in Rwanda.

(2) Start grootschalige raadplegingen in elk van de andere landen³³⁹. Hier spelen de verenigingen de rol van tussenpersoon tussen de nationale instellingen en de individuen. Een van de prioriteiten van de aanpak is om de overgang van het individuele naar het collectieve te bevorderen. Racisme betreft niet enkel de individuele slachtoffers van discriminatie. Het gaat ons allen aan³⁴⁰. Op dezelfde manier verwijzen de getuigenissen en verhalen die in de commissie werden gedeeld, niet enkel naar sommige individuen of sommige groepen. Ze vertellen de geschiedenis - en dus ook het heden - van alle Belgische, Burundese, Congolese en Rwandese burgers. Vanuit die invalshoek zijn de erkenning van de veroorzaakte schade en het opnemen van de verantwoordelijkheid niet enkel cruciaal voor de slachtoffers en hun afstammelingen. Ze zijn beslissend voor alle Belgen, van alle generaties³⁴¹.

(3) Handel door concrete en duurzame processen in te voeren. Het werk dat hier begint, beperkt zich niet tot enkele gebieden die worden hersteld. Het dekt het volledige landschap. Een dergelijk werk kan niet overhaast worden uitgevoerd. Het impliceert structuren die een dialoog

³³⁷ Aliou Baldé, op 18 juli 2022.

³³⁸ In Koli Jean Bophane, op 8 juli 2022.. Over de eisen van de nieuwe generatie Afro-descendenten, zie Anne Wetsi Mpoma, “De hedendaagse vormen van kolonialisme of de verbanden tussen kolonialisme en racisme vandaag”, *op. cit.*, blz. 636.

³³⁹ In haar uiteenzetting op de hoorzittingen van 19 september 2022 heeft Bambi Ceuppens met reden aangedrongen op de absolute noodzaak van een uitgebreid onderzoek in elk van de drie betrokken landen.

³⁴⁰ Zie de uiteenzetting van Alejandra Mejia Cardona op de hoorzittingen van 15 juli 2022.

³⁴¹ Zie hierover het grote succes van het boek van David Van Reybrouck, *Congo. Een geschiedenis* (Amsterdam, De Bezige Bij 2010) – *Congo. Une histoire* (Arles, Actes Sud, 2012) dat duidelijk belangstelling heeft voor de kwestie.

op de lange termijn mogelijk maken, zowel in België (banden tussen alle aanwezige actoren) als op de internationale scène (banden met de autoriteiten en vertegenwoordigers van het middenveld in Burundi, Congo en Rwanda). Die inclusieve dialoog is essentieel omdat alle actoren standpunten innemen in functie van meervoudige ervaringen en belangen. Zonder structuur, die een respectvolle opvolging van de aanbevelingen toelaat, zou de dynamiek voor verdere polarisering tussen de verschillende standpunten kunnen zorgen.

Na een gewelddadig verleden zijn meningsverschillen onvermijdelijk. Die spanningen zijn des te tastbaarder omdat ze vaak hand in hand gaan met intense emoties (haat, schuld, schaamte, wrok, verdriet of vernedering). In dergelijke omstandigheden kan het niet de bedoeling zijn alles glad te strijken om tot een oppervlakkige consensus te komen. Wel om onverzoonbare standpunten - geleidelijk - te veranderen in uiteenlopende standpunten. Of om het anders te verwoorden, om tegenstrijdigheid (de held van de enen is de crimineel voor de anderen) om te vormen in verschil (er blijven meningsverschillen, maar de bewezen misdaad wordt niet langer ontkend).

De historicus en de democratie buigen zich over die meningsverschillen. Het bestaan van spanningen en de limieten van dit verslag kunnen sommige stappen, die nu onomkeerbaar zijn, niet verhinderen. Tal van getuigenissen die nog nooit in een officieel kader werden afgelegd, zijn nu gehoord. Sommige, tot nu genegeerde tranen hebben gevloeid en ‘deze tranen spreken’³⁴². Deze woorden en deze stiltes vertellen over de breuk. Het is net ‘vanaf die breuk’ dat niet enkel wonden, maar ook lessen moeten worden overgedragen³⁴³.

Zo kunnen we proberen te voorkomen dat verleden en heden elkaar verslinden.

³⁴² Assumpta Mugiraneza, Kigali, 8 september 2022. Zie met name de hoorzittingen van 14 februari 2022, 8 juli, 19 september 2022, alsook een ontmoeting in Kinshasa op 4 september 2022 met de vertegenwoordigers van verenigingen van metissen die in Congo gebleven zijn.

³⁴³ Zie Achille Mbembe, *De la Postcolonie, Essai sur l’imagination politique dans l’Afrique contemporaine*, Paris, Karthala, 2005, blz. XXXII.